

Romano džaniben

časopis romistických studií | 1 | 2022

parlando, rubato
♩ = cca 70

* ženský hlas

1. Andro-da-ta-bd-nis, joji pha-res bu-či ke-ren, intonační posun o půltón výš
pha-res bu-či ke-ren, joji mek ma-ri-ben chu-den.

2. La-ches te hin la-ches, joji duj berš te u-ža-rel,
duj berš te u-ža-rel, joji mek ma-ri-ben chu-del. atd.

Romano džaniben

časopis romistických studií | 29. ročník | 1/2022

[Michael Beníšek]

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2022

Na obálce:

Notový záznam písně *Andr'oda taboris* zaznamenané J. Koudelkou – Rakúsy, asi 1964 |

Na základě terénní nahrávky zapsala K. Andršová.

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

- Kateřina Andršová
Josef Koudelka (*1938) a jeho nahrávky romských písní z šedesátých let 7
- Renata Sedláková
**Zprávy o Nás i o Nich – zpravodajský diskurz televize
veřejné služby o Romech** 27
- Michael Beníšek
Kůň, postroj a povoz ve východoužské romštině 53

RECENZNÍ ČLÁNEK

- Pavel Baloun
**Holokaust a jeho následky optikou židovských a romských rodin
mezi dějinami žen a gender history** 77

NERECENZOVANÁ ČÁST

- Anna Míšková
**Tadeusz Joachimowski – výpověď bývalého vězně koncentračního
tábora Auschwitz II-Birkenau** 91
- Jana Gáborová-Kroková
„Chcela som byť blízko Rómom.“ Rozhovor s Nelou Nezábudkovou 127

RECENZE | ANOTACE

- Karolína Ryvolová:
Špačkem tužky na manžetě (Anna Štičková) 143
- Annemarie Sorescu-Marinković, Thede Kahl, Biljana Sikimić (eds.):
Boyash Studies: Researching „Our People“ (Pavel Kubaník) 147
- Tatiana Zalahař Podolinská: *Marian Devotion Among the Roma in Slovakia:
A Post-Modern Religious Response to Marginality* (Barbora Spalová) 151

Josef Koudelka (*1938) a jeho nahrávky romských písní z šedesátých let

Josef Koudelka and his recordings of Romani songs from 1960s

Abstract

Josef Koudelka (born in 1938) is one of the world's most renowned presentday photographers. His photographs of the Roma have been repeatedly exhibited and published. When traveling among the Roma, Koudelka carried with him not only his camera but also a reel-to-reel tape recorder, which he used to record Romani songs, tales and commentaries. Koudelka's field collection has not yet been processed, evaluated nor presented to the professional public. This article tries to provide a closer look at and a characterization of a part of Koudelka's field recordings of Romani folklore, especially in the settlements of Rakúsy and Jarabina (both in Slovakia). They give us a unique opportunity to take a look at the already extinct or already substantially transformed musical world of the Slovak Romani settlements. Koudelka's recordings significantly enrich the existing knowledge of the repertoire, interpretation solutions of the songs, and the musicality standard of the local Roma at that time. Along with the recordings taken by Eva Davidová and Milena Hübschmannová they represent the earliest field recordings of the Slovak Romani folklore.

Key words

Josef Koudelka, Roma/Gypsies, Romani music, musical folklore, field recordings, Czechoslovakia

Jak citovat

Andršová, K. 2022. Josef Koudelka (*1938) a jeho nahrávky romských písní ze šedesátých let. *Romano džaniben* 29 (1): 7-25.

¹ Mgr. Kateřina Andršová, Ph.D. je odbornou asistentkou na Hudební katedře Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové. E-mail: katerina.andrsova@uhk.cz

Úvod

Josef Koudelka je známý především jako fotograf. V kontextu jeho celoživotního fotografického díla je právě téma „Cikáni“ považováno za hlavní těžiště pro utváření Koudelky-fotografa.² První veřejnou prezentací jeho díla na mezinárodní úrovni se stala kniha *Cikáni* (1975). Vyšla téměř současně ve Francii i ve Spojených státech a pro další Koudelkovu kariéru měla zásadní význam: „Vstoupil tedy Josef-fotograf v známost knihou *Cikáni* až tak dalece, že byl s touto prací a jen s ní ztotožňován“ (Frizot 2006: 70). Na skutečnost, že kromě fotoaparátu byl v šedesátých letech nezbytnou součástí Koudelkovy výbavy při cestách do romských osad kotoučový magnetofon, dosud upozorňovali především žurnalisté (Pospiszyl 2011). Odborná veřejnost se jeho nahrávkami nezabývala, ani k tomu neměla příležitost. Nebyly zpracovány ani jinak veřejně prezentovány.

Cílem této studie je přiblížit okolnosti vzniku Koudelkovy sbírky romského folklóru, charakterizovat tu její část, která prošla digitalizací, a věnovat bližší pozornost nahrávkám z osad Rakúsy a Jarabina.

1 Terénní nahrávky romského hudebního folklóru na Slovensku v šedesátých letech

Otázkou existence autentických pramenů ke studiu romského folklóru u nás³ se zabývala Jurková (1997: 5–21) a Andrš (2016: 14–19). V souvislosti se zvukovými prameny Jurková uvádí pouze tři existující fonotéky „vzniklé převážně ze soukromé iniciativy“ (Jurková 1997: 5). Jsou to sbírky Evy Davidové, Mileny Hübschmannové a Zbyňka Andrše (ten ovšem nahrával teprve od roku 1979). Na problematiku studiových nahrávek Českého rozhlasu se zaměřil Flégl (Flégl 1997: 20–21). Z jeho šetření vyplývá, že při pořizování záznamů romského folklóru byla věnována pozornost především rodinným kapelám. Nejstarší a nejvzácnější studiové nahrávky byly pořízeny ostravským studiem Českého rozhlasu v roce 1959 a je na nich zachycen hudební projev olašské rodiny Stojkových z Hlučína nedlouho po jejich násilném usazení. Výčet výše zmíněných fonoték lze rozšířit o fonotéku Josefa Koudelky, o jejíž existenci měl po několik desetiletí povědomí jen úzký okruh fotografových přátel a která patří spolu se sběry Evy Davidové a Mileny Hübschmannové k nejstarším u nás.

2 Frizot doslova uvádí: „Práce s cikány, uskutečněná v letech 1962–1970, byla pro utváření Koudelky-fotografa hlavním těžištěm, byť vědomě rozptýleným, jakožto zdroj postupného dozrávání a pokračujícího objevování toho, co se má fotografovat“ (Frizot 2006: 70).

3 Přestože se studie Jurkové zaměřuje především na území České republiky, historické vazby mezi Českou a Slovenskou republikou, stejně jako příbuzenské vazby mezi rodinami Romů, kteří přišli do Čech po roce 1945 ze Slovenska, toto teritoriální ohraničení nutně relativizují.

Vůbec poprvé byly u nás z romského písňového folklóru prezentovány veřejnosti zvukové nahrávky z fonotéky Evy Davidové v roce 1974 na gramofonové desce s názvem *Romane gila* (Davidová, Gellnar 1974).⁴ Některé písně byly později z různých důvodů vydány opakovaně na dvou dalších albech. Jedná se o reprezentativní výběr olašských písní *Vlachicka djila* (Davidová, Jurková 2001) a o nahrávky olašských a usedlých Romů *Gila – Ďila – Gilora* (Davidová, Šenkyřík 2002); přičemž je třeba zdůraznit, že poslední zmíněný výběr svou koncepcí navázal na první album z roku 1974. Z porovnání pasportizačních údajů Davidové⁵ a Koudelky vyplývá, že část nahrávek vznikla ve stejné době. Současné lze konstatovat, že s výjimkou Koudelkovy nahrávky šesti písní olašských Romů v Kendicích se jimi navštěvované lokality nepřekrývaly. Z textů ve zpěvníku *Čhajori romaňi* je zřejmé, že Davidová, podobně jako Koudelka, zachytila písně odrážející historické události i písně s vězeňskou a vojenskou tematikou (Davidová, Holub 1999). Z těchto písní uveřejnila pouze nahrávku variety písně „Oda kalo čirikloro“ s textem „Karvinate bari šachta“ (Davidová, Gellnar 1974; Davidová, Šenkyřík 2002). Porovnáváním terénních nahrávek Davidové i Koudelky lze sledovat především rozmanitost repertoáru a různá interpretační i melodická řešení standardních slok⁶ ve stejné době, ale v různých lokalitách.

Milena Hübschmannnová ze své sbírky uveřejnila pouze jediný výběr. Vyšel na magnetofonové kazetě jako příloha ke zpěvníku ve vydavatelství Fortuna, zaměřeného na vydávání učebnic a materiálů určených především pro využití ve škole (Hübschmannnová, Jurková 1999). Tato skutečnost ovlivnila výběr písní ve dvou směrech. Vedle požadavku na rozmanitost repertoáru byl kladen zvýšený důraz na zvukovou kvalitu nahrávek. To bylo důvodem, proč ze 41 písní je pouze u osmnácti uvedeno, že se jedná o terénní nahrávky z konce šedesátých, ze sedmdesátých a počátku osmdesátých let, pocházející přímo ze sbírky Hübschmannnové. V ostatních případech byly využity studiové nahrávky Českého rozhlasu a nahrávky pořízené digitální technikou. Na nich se Hübschmannnová většinou podílela jako iniciátorka nahrávání. Ve všech případech se jedná o nahrávky z území České republiky. Neshodují se tedy s Koudelkovými nahrávkami ani dobou, ani místem svého vzniku.

Jak Eva Davidová, tak Milena Hübschmannnová spojily další osud svých fonoték s vídeňským Phonogrammarchivem.⁷ Jurková v této souvislosti uvádí

4 Jurková uvádí rok 1971 (Jurková 1997: 16).

5 Porovnávány byly rovněž pasportizační údaje uvedené ve výběru textů písní ze sbírky *Čhajori romaňi* (Davidová 1999).

6 Termínem standardní sloka je míněna ustálená podoba některých slok (nebo jen dvojverší), které procházejí textově téměř beze změny různými písněmi, lišícími se navzájem melodicky, často i metrytmicky. Pro tyto sloky existuje také alternativní označení „putovní“.

7 Phonogrammarchiv rakouské Akademie věd. Dostupné z: https://catalog.phonogrammarchiv.at/sessions.php?nurSuchformAktualisieren=&suchformAnker=&volltext_index=Davidova+Eva&sortieren=signatur&synonyme=J [cit. 18. 10. 2021].

následující důvod: „V ČR není žádná instituce schopna dostatečně zajistit kvalitní archivaci zvukových nosičů, a zejména magnetofonových pásků. Proto byl o tuto část zpracování požádán vídeňský Phonogrammarchiv rakouské Akademie věd, který má v archivaci zvukových nahrávek nejstarší tradici v Evropě, a to na nejvyšší úrovni“ (Jurková 1997: 17). Davidová uvádí, že v letech 1956–1986 nahrála 1500 písní, z nichž většinu zachytila sama a část ve spolupráci s Jaroslavem Gelnarem (Davidová, Šenkyřík 2002: 2). Na webových stránkách vídeňského Phonogrammarchivu je terénní sběr Davidové rozdělen na tři části. U každé jsou uveřejněny stopáže: I. 1956–1986 26:13:55, II. 1984–1997 11:16:13 a III. 1977–1999 7:34:21. Rozsáhlá pozůstalost po Mileně Hübschmannové na zpracování zatím čeká.⁸

2 Spolupráce s romisty

Období, kdy Koudelka navštěvoval slovenské romské osady, aby zachytil a zdokumentoval život Romů, je vymezeno lety 1962 až 1970 (Frizot 2006: 70). Začíná bezprostředně po ukončení vojenské služby a končí jeho odchodem do emigrace v roce 1970. Úplně první osadou, kterou navštívil, a do které se v dalších letech vracel, byly Rakúsy.⁹ Zdá se, že právě nahrávky z této osady tvoří těžiště celé Koudelkovy sbírky.

Po návratu z vojny vyhledával Koudelka podobně zapálené nadšence i odborníky. Nejdříve se seznámil s Evou Davidovou, která od druhé poloviny padesátých let nahrávala romský folklór a kromě toho sama fotografovala. Ve druhé polovině šedesátých let podnikl několik cest za Romy s naším prvním lingvistou zaměřeným na studium romských dialektů, Jiřím Lípou.¹⁰

Nejtěsnější spolupráci navázal s Milenou Hübschmannovou.¹¹ Navštěvoval s ní především osady na Slovensku. Zavedl ji do Rakús a seznámil ji s Jozefem Mirgou, který se později stal jedním z jejích nejvýznamnějších informátorů. V roce 1968, těsně před vpádem vojsk Varšavské smlouvy do Československa, společně podnikli cestu do Rumunska. Podle Koudelkových vzpomínek si Hübschmannová zapůjčila na tuto cestu kotoučový magnetofon z Českého rozhlasu. O společných cestách s Josefem Koudelkou se zmínila v rozhovoru s Ladou Vikovou pro *Bulletin Muzea romské kultury* (Viková 2002: 125–133). Z rozhovoru vyplývá, že se s Koudelkou seznámili v roce 1963, kdy se jí narodila dcera Tereza. Jako počátek společných cest uvádí věk dcery – zhruba rok a půl, což by odpovídalo roku 1965. Vzpomíná především na šestitýdenní cestu po Rumunsku a dvě setkání, která se

⁸ Jurková uvádí více než 300 magnetofonových pásků a 180 magnetofonových kazet (Jurková 2006: 111).

⁹ Osobní sdělení J. Koudelky, 2021.

¹⁰ Jiří Lípa (1928–2021) položil základy modernímu vědeckému studiu romštiny v bývalém Československu.

¹¹ Podle Jurkové začala nahrávat od roku 1966 (Jurková 2006: 111).

udála až po Koudelkově emigraci, v Anglii v roce 1981 a v Turecku v roce 1986 (Viková 2002: 127–128).

Koudelkova emigrace v roce 1970 jeho cesty za východoevropskými Romy na dvacet let přerušila. Do slovenských romských osad se vrátil teprve po revoluci, počátkem devadesátých let. Tehdy se prostřednictvím Mileny Hübschmannové seznámil se Zbyňkem Andršem. Opakovaně navštěvovali romské osady, především Žehru. Zbyňkovi Andršovi také o několik let později poskytl své nahrávky romského folklóru, aby je nechal digitalizovat a případně je odborně zpracoval.

3 Nahrávací technika

Nahrávky byly zaznamenávány na malý kotoučový magnetofon české výroby Tesla Uran s dvourychlostní možností nahrávání (4,75 cm/s a 9,53 cm/s). Ten ve své době patřil k běžně dostupným amatérským nahrávacím přístrojům. Hodil se především k zachycování mluveného slova. V době reálného socialismu byly ve východních zemích distribuovány především výrobky ze zemí tzv. RVHP (socialistického bloku). K tomu nejlepšímu, co bylo v běžných obchodech možné koupit, patřily výrobky z NDR (tzv. východního Německa). Většina nahrávacích pásek používaných Josefem Koudelkou byla vyrobena českou firmou Tesla (pásky Emgeton), východoněmeckou firmou ORWO, výjimečně západoněmeckou firmou Agfa. V souvislosti s posuzováním úrovně využívané nahrávací techniky je třeba zdůraznit, že k zachycování hudebního folklóru sice Koudelku vedl hluboký vztah k lidové hudbě, nicméně nahrávání pro něj nebylo prioritou. Této skutečnosti podřizoval své investice, které směřoval na fotografickou výbavu. Současně si velice dobře uvědomoval, že nahrávání písniček (a následné pouštění záznamu zpěvákům, kteří tak většinou poprvé mohli slyšet svůj vlastní hlas) je významným prostředkem k navazování kontaktů s Romy a usnadňuje dosažení hlavního cíle jeho výprav na Slovensko, totiž fotografování.¹²

4 Stav nahrávek

Část nahrávek se v průběhu let ztratila. Zachovalo se celkem 20 kotoučů, z nichž dvanáct zůstalo v přímém držení Josefa Koudelky a část nahrávek, osm kotoučů, bylo uloženo u Jiřího Chlábce, s nímž Josefa Koudelku pojilo dlouhodobé přátelství i společný zájem o folklór.¹³ První část nahrávek prošla v roce 2013 velmi kvalitní digitalizací,¹⁴ ale druhá část na zpracování teprve čeká. Úroveň nahrávací techniky,

¹² Osobní sdělení J. Koudelky, 2021.

¹³ Jiří Chlábec (1928–2016). Hudební publicista, dramaturg a producent.

¹⁴ Z iniciativy a s finančním zajištěním Zbyňka Andrše bylo osloveno Studio Jámor. Digitální přepis magnetofonových nahrávek, jejich následné čištění, restaurování a archivování provedl mistr zvuku Ondřej Ježek s využitím nejmodernější techniky. Výsledkem je velmi citlivě zpracování nahrávek, které zachovalo v nejvyšší možné míře jejich zvukovou autenticitu.

stav pásků a doba uplynulá od vzniku nahrávek, přes veškerou citlivost přístupu při digitalizaci, limituje jejich kvalitu. Pasportizační údaje k nahrávkám lze rekonstruovat pouze částečně, jednak z popisů kotoučů a jednak přímo z nahrávek. Interpreti většinou udávají křestní jméno a věk; zcela výjimečně letopočet narození (tyto výjimky umožňují některé nahrávky datovat). V rozhovorech se Koudelka doptává především na poměry v osadě, životní úroveň atd. Z nahrávek v Humenném, ve Snině, Stropkově a v Rumunsku je patrné, že nahrávání řídila Milena Hübschmannová. Rozhovory vedla v romštině. V Chlíbcově části sbírky je na některých kotoučích poznamenáno „Hübsch“. Je možné, že nahrávky ze společných cest byly sdíleny¹⁵ a jejich kopie bude možné dohledat v pozůstalosti Mileny Hübschmannové. Obdobně by v části folklorního sběru v držení Jiřího Chlíbce mohly být kopie Koudelkových originálů. Pro potvrzení nebo vyvrácení těchto hypotéz je nezbytné další zpracování sběru a jeho srovnání s dosud nezpracovanými nahrávkami z pozůstalosti Mileny Hübschmannové.

5 Charakteristika digitalizované části sbírky

Následující informace se vztahují k digitalizované části sbírky. Obsahuje nahrávky z Rumunska a z následujících slovenských obcí: Čierny Balog, Hranovnica, Humenné, Jarabina, Klenovec, Rakúsy, Snina, Stropkov a Žehra. Digitalizovaná stopáž je rozdělena na 310 stop a odpovídá 8 hodinám a 45 minutám. Přes 4 a ½ hodiny tvoří nahrávky písní (jiný hudební žánr se na nahrávkách nevyskytuje) a zhruba 4 hodiny rozhovorů a vyprávění. Zhruba 12 minut tvoří zlomky nahraných písní, útržky rozhovorů atd.

Osadami, do nichž se Koudelka vracel a kde s Romy navázal nejbližší vztahy, jsou Rakúsy a Jarabina. Nahrávky zde pořízené vznikly bez asistence Mileny Hübschmannové. To jsou důvody, proč je nahrávkám z těchto dvou lokalit dále věnován výraznější prostor.

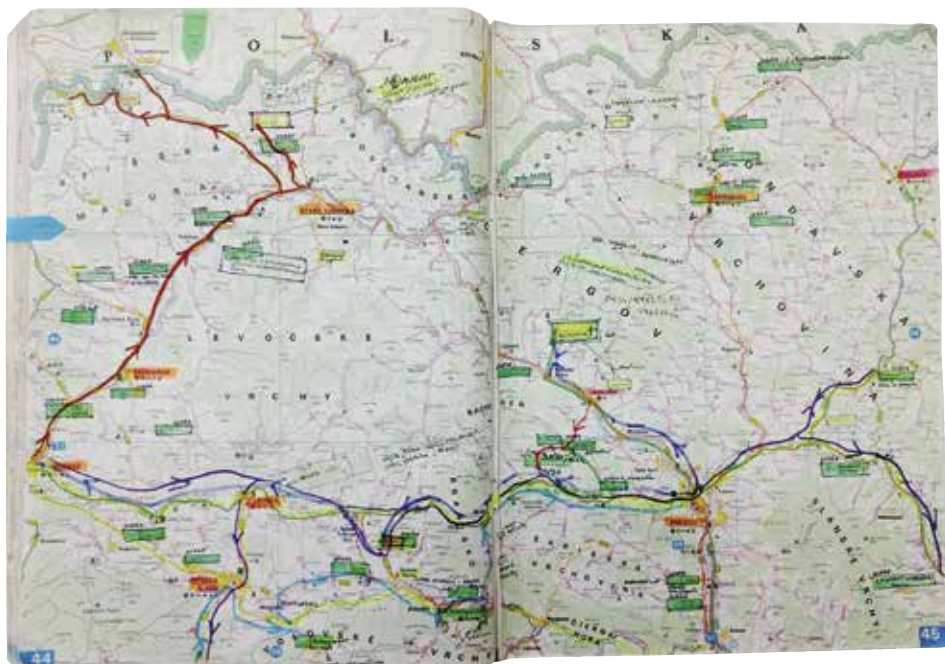
6 Hudební charakteristika nahrávek z Rakús a Jarabiny

Na obě zkoumané lokality působil velice silný folklorní vliv okolních etnik; konkrétně se zde prolínají vlivy goralské (z okolí Lendaku) a rusínské. Tato skutečnost se odráží především v melodické stavbě písní, intonaci, ale výrazně ovlivňuje rovněž interpretační styl.

Za obecný znak živého folklóru lze považovat výrazný podíl improvizace. Na rozdíl od dětských interpretů, kteří ve strofických písních téměř identicky opakují tutéž melodii, dospělí na Koudelkových nahrávkách málokdy zazpívají

¹⁵ Josef Koudelka k této informaci uvádí, že si nepamatuje, že by nahrávky byly sdíleny. Podle jeho slov, když nahrávala Milena Hübschmannová, zaměřoval se pouze na fotografování. Osobní sdělení J. Koudelky, 2021.

dvě sloky po sobě totožně.¹⁶ V případě strofických písní volí pro každou sloku jiná melodická řešení, často přecházejí o oktávu výš či níž, při dvojhlasu přecházejí z unisona do vícehlasu a při větším počtu interpretů často dochází k projevům heterofonie; v případě halgatů pak k neshodám v tempovém – a někdy i rytmickém řešení písní.

Obr. č. 1: Dvoustrana z autoatlasu J. Koudelky, se kterým v šedesátých letech cestoval po Slovensku a značil si v něm romské osady (ne všechny označené navštívil). Barevné rozlišení Koudelka zpětně nedokáže ozřejmit.

6.1 Rakúsy (1964)

Na dochovaných kotoučích z osady Rakúsy je nahráno celkem osmdesát jedna písní, z toho dvacet šest halgatů, šestnáct čardášů, sedm estamů, dvanáct původně slovenských nebo rusínských lidových písní s romským textem, dvanáct slovenských lidových písní, dvě maďarské a jedna polská. V případě dalších pěti písní se jedná o romské verze dobových hitů populární hudby. Podle údajů informátorky Ireny Gáborové, která uvedla svůj věk a rok narození, lze nahrávky datovat do roku 1964.¹⁷

16 V osadě Rakúsy byl poměr dospělých a dětských zpěváků zhruba 2:1, v Jarabině počet písní interpretovaných dospělými jen mírně převyšuje počet písní interpretovaných dětmi. Vzhledem k neúplným pasportizačním údajům nelze uvést přesný číselný údaj.

17 V Koudelkově monografii (Koudelka 2002) jsou u fotografií z Rakús uvedeny letopočty 1964 a 1966 (viz snímky č. 27 a 28).

Osada Rakúsy (okres Kežmarok) se nachází přímo pod Tatrami, v oblasti Zamaguří (Zamagurie) – na severu historického regionu Spiše. Z folkloristického hlediska se zde setkávají prvky goralské (lendacké) a rusínské.

Píseň 1.

„Dela o Del oda linaj“

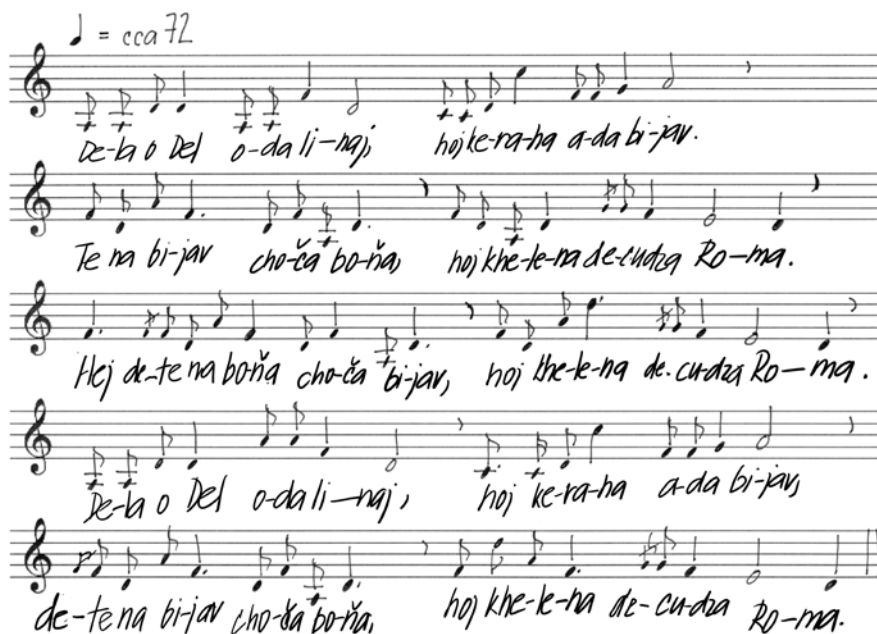
Rakúsy, asi 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (202: 8).¹⁸ Zapsala K. Andršová.

Píseň představuje melodickou i textovou varietu standardní úvodní sloky „Dela o Del baro linaj“.

– Žena sólo.

1. *Dela o Del oda linaj, hoj keraha ada bijav. Te na bijav choča boňa, hoj khelena cudza Roma. Te na boňa choča bijav, hoj khelena cudza Roma. Dela o Del oda linaj, hoj keraha ada bijav. Te na bijav choča boňa, hoj khelena cudza Roma.*

¹⁸ Podle těchto údajů lze nahrávky dohledat v digitálním archivu studia Jámor. První číslo odkazuje na číslo souboru a druhé na číslo tracku.

1. Ať dá Bůh takové léto, abychom udělali tu svatbu. A když ne svatbu, tak aspoň křtiny, aby si zatančili (i) Romové odjinud. A když ne křtiny, tak aspoň svatbu, aby si zatančili (i) Romové odjinud. Ať dá Bůh takové léto, abychom udělali tu svatbu. A když ne svatbu, tak aspoň křtiny, aby si zatančili (i) Romové odjinud.

Současně zde můžeme sledovat oslabený vliv novouherské písně. Například čardáše znějí ve výrazně pomalejším tempu. Zpěváci se nedrží tanečního rytmu a uchylují se často k rubatu.

Píseň 2.

„Tu sal čhaje barikaňi“

Rakúsy, asi 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (182: 33). Zapsala K. Andršová.

– Muž sólo.

1. Tu sal čhaje barikaňi, kana parne gada ures. U sar na sal paťivali, me čhiven tut andro paňi.

2. Devla, Devla, so me ker-dom. Raňa romňa utál'indom, la lubňaha svetos gelom.

$\text{♩} = \text{cca } 49$

Tu sal čha-je ba-ri-ka-ňi, ka-na par-ne ga-da u-res.

U sar na sal pa-ťi-va-ři, me čhi-ven tut andro pa-ňi.

U sar na sal pa-ťi-ra-ři, me čhi-ven tut andro pa-ňi.

De-vla de-vla so me ker-dom. Ra-ňa rom-ňa u-ta-l'in-dom.

Ra-ňa rom-ňa u-ta-l'in-dom, la lub-ňa-ha sve-tos ge-lom.

Ra-ňa rom-ňa u-ta-l'in-dom la lub-ňa-ha sve-tos ge-lom.

1. Ty jsi, holka, pyšná, když si oblékáš bílé šaty. A když nejsi poctivá, ať tě hodí do vody.
2. Bože, Bože, co jsem udělal. Dobré ženy jsem se zbavil a s děvčkou odešel do světa.

Pro interpretaci halgató v novouherském stylu je charakteristické rubato a intonace melodie ovlivněná způsobem harmonizace, vycházejícím z tohoto stylu. Za typicky romské specifikum považujeme odsazené finály (závěry frází) spojené s přírazem. V Rakúších se ovšem s tímto interpretačním přístupem nesetkáme.¹⁹ Zaznamenané písně využívají jen velmi mírné rubato a v závěru písní dochází pouze ke zpomalení.

Píseň 3.

„E mašina zapiskindas”

Rakúsy, asi 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (182: 11). Zapsala K. Andršová.

Jedná se o aktualizovaný text starého halgató „Miri romňi, so sal ajsi“. Tato textově mladší varieta písně vypráví o situaci po druhé světové válce, kdy Romové dobrovolně i pod tlakem opouštěli Slovensko a přicházeli do českých zemí, především do průmyslových center a do Sudet. Tentýž nápěv v osmdesátých letech využil rokycanský romský soubor Čercheň. Nová textová varieta nazvaná – „Šunen Roma“ byla vyjádřením protestu proti nuceným sterilizacím Romek, k nimž v socialistickém Československu docházelo.²⁰

– Muž sólo. V překladu užíváme ženský rod, neboť se tradičně jedná o ženský text.

1. *E mašina zapiskindas, čore ludos naladindas, naladindas, bo mušindas, pro Sudeti len vožindas.*

2. *Ehas mange trin čhavore, ajse bare bokhalore, liğendom len ke mri sasuj, tade lenge haluškici.*

3. *Haluškici jarminaha, chale avri jekh čaroro, chale chale, bo mušinde, mire čhave bokhalore.*

¹⁹ Jedinou výjimku tvoří halgató „Andr’odi špitala“ interpretované šestnáctiletou Cilou v novouherském stylu, což se projevuje ve zvoleném tempu, v intonaci a ve způsobu frázování (včetně charakteristického odsazení závěrečné finály).

²⁰ Tato píseň byla zachycena při pořizování studiové nahrávky rokycanských souborů. Archiv Českého rozhlasu. Nahráno 10. 3. 1989 Rokycany. Sign. LTC-550. Detailně se okolnostmi vzniku písně zabývá Viková (2019: 231–238).

parlando, rubato
♩ = cca 70

E ma-si-na za-pis-kin-das, joj, Co-re-lu-des na-la-din-das, joj, na-la-din-das, bo mu-sin-das,
pro su-de-ty len vo-zin-das. E has man-ge tni e ha-vre, joj aj-se ba-re bo-kha-lo-re,
joj, li-gen-dom len kem-ri sa-suj, ta-de len-ge ha-luš-ki-ci. Ha-luš-ki-ci jan-mi-ra-na, joj,
Cha-le ar-ri jeth-ča-ro-ro, joj de, cha-le cha-le bo mu-sin-de, mi-re-ča-re bo-kha-lo-re.

1. Vlak zahoukal, nebohé lidi naložil, naložil, protože musel, vezl je do Sudet.
2. Měla jsem tři děti, tak strašně hladové. Odvedla jsem je ke své tchyni, uvařila jim halušky.
3. Halušky se zelím, vyjedly celou mísu, jedly, protože musely, moje hladové dětičky.

Do textu čardáše „Gejľom mange tel e šuki virba“ / „Zašel jsem si pod suchou vrbu“ zachyceného Koudelkou v Rakúsích hned ve dvou varietách se nečekaně promítla pastýřská tematika. V jiných textových varietách této písně se pod vrbou nacházejí čižmy (vysoké boty). V této varietě je ovšem nalezena tlustá ovce, navíc s tučnými ledvinami (či žebírky).

Píseň 4.

„Gejľom mange tel e šuki virba“

Rakúsy, asi 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (182: 39). Zapsala K. Andršová.

– Dítě (chlapec?) sólo.

1. Gejľom mange tel e šuki virba, rakhľom mange ajsa thulá bakra. Bakri, bakri, thule pašvarenca[!], hoj me chalom jekhe pašvareha.

1. Zašel jsem si pod suchou vrbu, našel jsem si takovou tlustou ovci. Ovce, ovce s pořádnými žebírky, že jsem (je) snědl s jedním žebírkem.

Šestnáctiletá Cila zpívá v jiné části Koudelkova záznamu tuto varietu textu:

Píseň 4.1

„Sar me gejlom mange tel e šuki virba“

Rakúsy, asi 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (182: 50). Zapsala K. Andršová.

1. *Sar me gejlom tel e šuki virba, rakhlom mange ajsa thula bakra. Bakri, bakri, thule bubřeškenca, sar me chalom duje pašvarenca.*

1. Když jsem si zašla pod suchou vrbu, našla jsem si takovou tlustou ovci. Ovce, ovce, s tučnými ledvinami, co jsem je snědla s dvěma žebírky.²¹

Koudelkovy nahrávky z Rakús jsou významné nejen počtem, ale také rozmanitostí nahraných písní. Na nahrávkách se z velké části podílely děti. Mezi nejvýraznější zpěvačky patřila tehdy dvanáctiletá Margita (osm písní a jedna pohádka²²). V podání dětí byly zachyceny jak tradiční písně – halgató, čardáše a estamy, tak dobové populární písně podložené romskými texty.

Mezi halgató zaujímají zvláštní místo písně vztahující se k válečné a těsně poválečné historii, jimiž se z muzikologického i historického hlediska detailně zabývali Dušan Holý a Ctibor Nečas (Holý, Nečas 1993) a Zbyněk Andrš (Andrš 2016). V Rakúsích Koudelka zaznamenal tři textové variety písně „E mašina zapiskindá“, vztahující se k poválečné migraci Romů ze Slovenska do českých zemí, dále dvě variety písně s vazbou na utrpení Romů za druhé světové války: „Andr’oda taboris“ a překvapivě „Oda kalo čirikloro / Aušvicate hin kher baro“. Na přímý Koudelkův dotaz interpreti této písně odpověděli, že se ji naučili od moravských Romů.

²¹ Jedná se o doslovný přepis slov.

²² O Červené Karkulce; část slovensky a část romsky.

Píseň 5.

„Andr'oda taboris“

Rakúsy, asi 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (182: 26). Zapsala K. Andršová.

- Muž a žena, duo, na třetí sloku se přidávají další.

1. *Andr'oda taboris, phares buči keren, phares buči keren, mek mariben chuden.*

2. *Lačhes, te hin lačhes, duj berš te užarel, duj berš te užarel, mek mariben chudel.*

3. *Čhajori romaňi, ker mange jagori. Na bari na cikňi, jčarav tro vodori.*

4. *Akana avilom, imar mandar phučen, imar mandar phučen, khatar nasvalilom.*

1. V tom (pracovním) táboře, těžce pracují, těžce pracují a ještě dostávají bití.

2. Dobře tedy, dobře, dva roky čekat, dva roky čekat, ještě dostává bití.

3. Romské děvčátko, udělej mi ohýnek. Ne velký, ne malý, snažně tě prosím.

4. Teď jsem přišel a už se mě ptají, už se mě ptají, kde jsem onemocněl.

6.2 Jarabina (1964)

Osada Jarabina (okres Stará Ľubovňa) se nachází necelých 40 kilometrů na severovýchod od Rakús. Leží také na Spiši, ale převažuje zde, na rozdíl od okolí Rakús, rusínské obyvatelstvo. Zvláštností Jarabiny je existence pravoslavného kostela. V Koudelkou zaznamenaných písních z Jarabiny můžeme vedle vlivu slovenských písní ze severovýchodu Spiše ve způsobu interpretace i ve způsobu tvoření dvojhlasu sledovat poměrně silný vliv ukrajinské, resp. rusínské písně.

Píseň 6.

„Oda kalo čirikloro piskinel“

Jarabina, 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (200: 38). Zapsala K. Andršová.

- Muži, pravděpodobně bratři Vladimír Bandy (*21. 6. 1935) a Andrej Bandy (*9. 9. 1938)

dvojhlas.

1. Oda kalo čirikloro piskinel. Oda kalo čirikloro piskinel, piskinel. Oja mri daj andro hadoš stukinel.

2. Dža ča, phrala, kija late te dikhel, te dikhel, bo joj mri daj andro hadoš stukinel. Odoj mri daj mus te merel, mušinel.

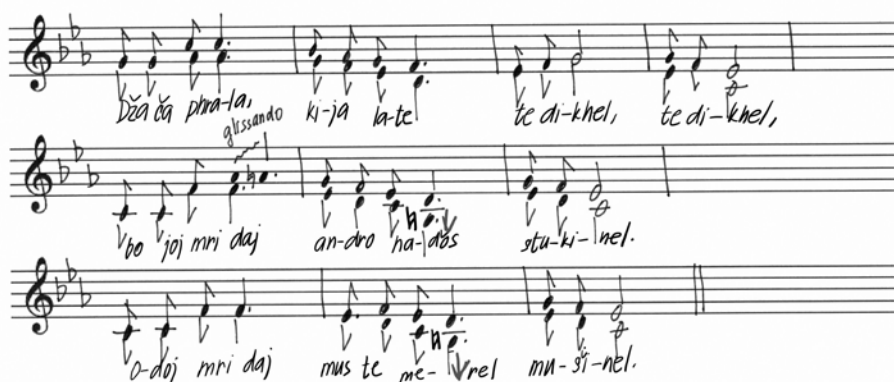
1. Ten černý ptáček píská. Moje máma na posteli sténá.

2. Jen běž, bratře, běž se na ni podívat, protože moje máma na posteli sténá.

Tam moje máma musí umřít, musí.

Rubato
♩ = cca 54

O-da ka-lo či-rik-lo-ro pis-ki-nel.
O-da ka-lo či-rik-lo-ro pis-ki-nel, pis-ki-nel.
O-ja mri daj, an-dro ha-doš stu-ki-nel.
O-ja mri daj an-dro ha-doš stu-ki-nel.

S osadou Jarabina je spojená jedna z vôbec nejslavnějších Koudelkových fotografií: muž v poutech v popředí, v dálce romská osada a přihlížející dav. U fotografie bývá obvykle popiska Slovensko 1963 nebo Jarabina 1963. Ke stejné události se váže i jiná fotografie – mrtvá dívka v rakvi, obklopena svými blízkými. Za unikátní lze považovat Koudelkou nahranou dokumentaci k tragické události, ke které v Jarabině došlo. Zachované záznamy detailního líčení dramatického partnerského vztahu byly pořizovány zhruba rok po vraždě, tedy v roce 1964, a to v několika etapách. Součet veškerých stopází těchto vyprávění je hodina a půl.

Kromě vyprávění Koudelka v Jarabině nahrál čtyřicet pět písniček, z toho deset halgatů, čtrnáct čardášů, tři estamy, jednu olašskou píseň, pět slovenských lidových nápěvů podložených romským textem, čtyři slovenské lidové písně a osm úprav populárních melodií včetně dvou verzí ruské písně „Podmoskevské večery“. Tuto do romštiny přetextovanou píseň zachytil i v jiných osadách. Kuriozitou je zatím nejstarší doložená nahrávka romské verze hitu z roku 1940 „Besame Mucho“,²³ který se hraje dodnes.

Podobně jako v Rakúsích, také v Jarabině Koudelka zachytil písně reflektující historické události promítající se do osudů Romů za druhé světové války a bezprostředně po ní. Konkrétně se jedná o dvě variety písně „E mašina zapiskindas“ / „He mašina he piskinel“ a jednu píseň s vězeňskou tematikou s následujícím textem:

23 Píseň v roce 1940 zkomponovala Consuelo Velázquez.

Píseň 7.

„Čirikloro mirikloro“

Jarabina, 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (200: 28). Zapsala K. Andršová.

1. Čirikloro mirikloro, prelidža tu mro jiloro, mro jiloro mra sasake, te na bešav Ilavate.²⁴

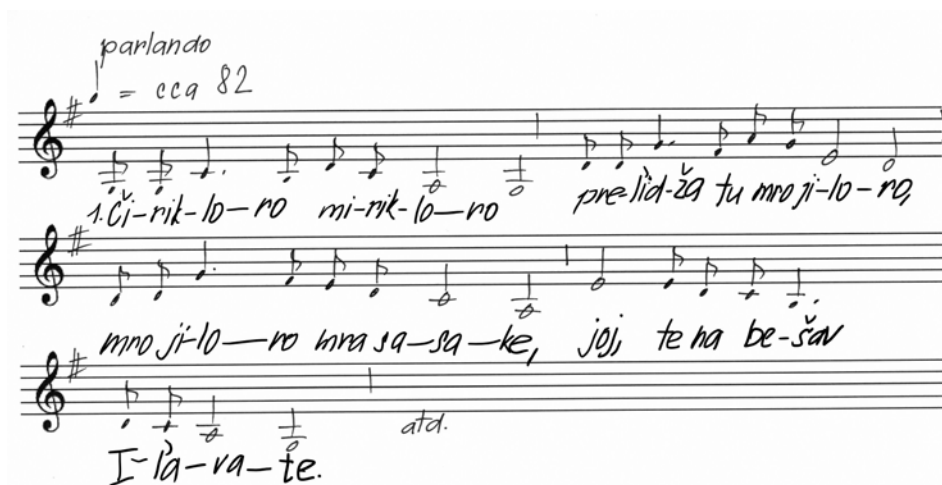
2. Ilavate bari brana, keren odoj o slugadža, keren keren, bo mušinen peskri norma te splňinen.

3. Bar barestar o rat čulal, mra sasake hiros te džal, peskri norma te splňinel.

1. Ptáčku, korálku, přenes mé srdíčko, mé srdíčko mé tchýni, abych neseděla v Ilavě.

2. V Ilavě je velká brána, pracují tam vojáci. Pracují, pracují, protože musejí splnit normu.

3. Z kamene na kámen krev teče, k mé tchýni jde zpráva, svou normu (oni) splnit musí!

²⁴ V Ilavě je dodnes vězení. Z kontextu nahrávky vyplývá, že se jedná o ženský text, což reflektuji v českém překladu. Za pomoc s překladem a výkladem této písně děkuji Zbyňkovi Andršovi.

V Jarabině Koudelka zachytil také jinou textovou variantu známé písně „Oda kalo čirikloro“ / „Aušvicate hin kher baro“ – ovšem s textem „Upral telal balvaj phurdel“:

Píseň 8.

„Upral telal balvaj phurdel“

Jarabina, 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (200: 49). Zapsala K. Andršová.

– Muži, pravděpodobně bratři Vladimír Bandy (*21. 6. 1935) a Andrej Bandy (*9. 9. 1938)

dvojhlas.

1. Upral telal balvaj phurdel, už man mri piraňi mukel. Mukel mukel, baripnaha. Nĩ na phenel ačh Devleha.

1. Shora zdola fouká vítr, už mě má milá opouští. Opouští, opouští mě pyšně – ani neřekne sbohem.

parlando, rubato
♩ = CCq 81

glissando

Upral te-lal bal-vaj phur-del j-ně man mri pi-ra-ňi mu — kel.
j-mu-kel, mu-kel ba-ri-pna-ha. Joy, Nĩ na phenel i-ach De-vle-ha.
Upral te-lal bal-vaj phur-del j-ně man mri pi-ra-ňi mu — kel
j-mu-kel, mu-kel ba-ri-pna-ha. Joy, Nĩ na phenel i-ach De-vle-ha

Z rámce písní vycházejících z osobních (válečných) prožitků se vymyká píseň „Oda čoro Stalin“, která je reminiscencí bitvy u Stalingradu (1942). Dvojhlas vznikl pravděpodobně inspirován ruskou melodikou nebo písní.

Píseň 9.

„Oda čoro Stalin“

Jarabina, 1964.

Zdroj: Soukromý archiv J. Koudelky. Terénní audionahrávky (200: 37). Zapsala K. Andršová.

1. Oda čoro Stalin andro Stalingrado, o Rusi gilaven, o Němci bojinen.

1. Ten ubohý Stalin ve Stalingradu, Rusové zpívají, Němci bojují.

7 Závěr

Koudelkovy nahrávky dnes mají vzhledem k době i k okolnostem, za kterých vznikly, značnou historickou hodnotu. S nahrávkami Evy Davidové a Mileny Hübschmannové patří mezi nejstarší terénní nahrávky romského hudebního folklóru na Slovensku, přičemž na základě výše uvedeného lze nahrávky z Rakús a Jarabiny považovat za ojedinělé svou rozmanitostí, místem a samotnou dobou vzniku. V souboru nahrávek zaujímají významné místo písně reflektující historické události, dobové realie i poměry v romských osadách.

Navazujícím krokem by mělo být porovnání Koudelkových nahrávek s terénními nahrávkami obou zmíněných sběratelek a zasazení výsledků bádání do širšího kontextu. Již z této úvodní sondy je ovšem patrné, že významným způsobem doplňují naše dosavadní poznání repertoáru a způsobu interpretace romských písní na východě Slovenska, a dávají nám tak představu o tehdejší hudebnosti slovenských Romů.

Na základě dosavadní analýzy Koudelkových nahrávek lze vyslovit hypotézu, kterou však bude třeba ještě dále prověřit dalším výzkumem, že výše popsané interpretační finesy patří víceméně minulosti. Pro standardní sloky se v poslední době ustálila melodická, intonační a interpretační řešení ovlivněná novouherskou písní. Dalšími proměnami romská píseň prochází díky rozvoji internetu, využívání elektronických klávesových nástrojů s automatickými bicími atd.

Prostřednictvím Koudelkových nahrávek máme unikátní možnost nahlédnout do dnes již zaniklého nebo již značně proměněného hudebního světa slovenských romských osad.

Poděkování patří Josefu Koudelkovi za laskavé zapůjčení nahrávek, svolení s jejich zpracováním a cenný čas věnovaný diskusím vztahujícím se ke zkoumané problematice.

Zbyňku Andršovi děkuji za korekturu romského jazyka a pomoc s výkladem některých textů písní.

Archivní zdroje

Soukromý archiv Josefa Koudelky.
Archiv Českého rozhlasu.

Literatura

- Andrš, Z. 2016. *The song folklore of the Roma in the Slovak and Czech Republics_ Ethnosemantic and ethnohistorical approach*. Praha: KHER. Dostupné z: www.kher.cz [cit. 17. 1. 2022].
- Davidová, E., Holub, K. (eds.). 1999. *Čhajori romaňi = Romská dívčenko: výbor z romské písňové poezie*. Překlad Eva Davidová. Praha: Ars Bohemica.
- Davidová, E., Gelnar, J. (eds.). 1974. *Romane gila. Antologie autentického cikánského písňového folklóru*. [LP + buklet]. Praha: Supraphon 017 1389.
- Davidová, E., Jurková, Z. (eds.). 2001. *Vlachická djila: nejstarší terénní nahrávky hudebního folkloru olšských Romů z České a Slovenské republiky*. [CD + buklet]. Praha: Academia.
- Davidová E., Šenkyřík, T. (eds.). 2002. *Gila-Ďila-Gilora: Písne olšských a usedlých Romů*. [CD + buklet]. Brno: Muzeum romské kultury.
- Flégl, V. 1997. Nahrávky romské hudby v českém rozhlasu. *Bulletin Muzea romské kultury* (6): 20–21.
- Frizot, M. 2006. Cikáni. Ten druhý jako takový. In: Koudelka, J., Delpire, R. (eds.). *Koudelka*. Praha: Torst, 70–73.
- Holý, D., Nečas, C. 1993. *Žalující píseň: O osudu Romů v nacistických koncentračních táborech*. Strážnice: Ústav lidové kultury.
- Hübschmannová, M., Jurková, Z. 1999. *Romane gila: zpěvník romských písní*. [MC a zpěvník]. Praha: Fortuna.
- Jurková, Z. 2006. Milena Hübschmannová a hudba. *Romano džaniben* 13 (1): 105–117.
- Jurková, Z. 1997. Prameny ke studiu autentického hudebního folkloru Romů v ČR. *Bulletin Muzea romské kultury* (6): 15–20.
- Koudelka, J. 2002. *Josef Koudelka*. Praha: Torst.
- Koudelka, J. Delpire, R. (eds.). 2006. *Koudelka*. Praha: Torst.
- Pospiszyl, T. Mít všechno ostré. *Lidovky.cz*, 6. 8. 2011. Dostupné z: https://www.lidovky.cz/orientace/kultura/josef-koudelka-mit-vsechno-ostre.A110805_170321_In_kultura_wok [cit. 10. 8. 2021].
- Viková, L. 2019. „Šunen Roma so pes kerel, kajso hiros ma domuken“ / Pocta skupině Čerčen z Rokycan. *Romano džaniben* 26 (2): 231–238.
- Viková, L. 2003. Rozhovor s Milenou Hübschmannovou. *Bulletin Muzea romské kultury* (11–12): 125–133.

Zprávy o Nás i o Nich – zpravodajský diskurz televize veřejné služby o Romech²

News on Us and Them – reporting on Roma in public service television news

Abstract

What is like the presentation of the Roma in the main evening news program „Události“ (Events) on Czech Television (CT), the public service TV broadcaster in CR? What are the changes in the image of the Roma created by this public service media across years 2005, 2012, and 2015? The article presents the findings of our research based on quantitative content analysis and grounded theory approach in combination with discourse analysis methods. The number of Roma-related reports in the news program barely reaches 2% of the content in all the years in focus, and the proportion of news explicitly mentioning their ethnicity is declining. Our analysis of the possible changes in the way in which Roma are referred to in the news works with the presumption that culturally shared beliefs and representations of the Others reproduced by the mainstream media testify to the majority's self-understanding. A substantial part of the analysed sample of new reports worked with the opposition Us/Them, and half of the sample was framed as depicting an activity conducted by the majority, even in reports verbally or visually referring to the Romani minority. The result is an image and understanding of the Roma as passive recipients of aid and care offered by the majority. In this way stereotypes and negative connotations may be reproduced in the public broadcasting service.

Key words

Roma, Us and Them, discourse, new racism, stereotypes, public service media, Czech Television

Jak citovat

Sedláková, R. 2022. Zprávy o Nás i o Nich – zpravodajský diskurz televize veřejné služby o Romech. *Romano džaniben* 29 (1): 27–52.

1 Mgr. Renáta Sedláková, Ph.D. působí na Katedře komunikačních studií Cyrilometodějské teologické fakulty Univerzity Palackého. Orcid: 0000-0001-9761-978X. E-mail: renata.sedlakova@upol.cz

2 Tato studie byla podpořena vnitřním grantem Fakulty sv. Cyrila a Metoděje Teologické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Velká část české populace dlouhodobě vyjadřuje k Romům výrazné nesympatie. V roce 2020 je jako „[spíše či velmi] nesympatické“ označily téměř tři čtvrtiny (71 %) dotázaných, jako „sympatické“ naopak pouze dvacetina. Romové zůstávají tak v české společnosti nejhůře vnímaným etnikem, podobné míře nesympatií čelí jen Arabové (Tuček 2020). Na otázku: „Jak byste nesl(a), kdybyste měl(a) za souseda: Roma?“, zvolilo v roce 2016 odpověď „velmi dobře, bez problémů“ 15 % dotázaných, naopak za „zcela nepřijatelné“ to označila třetina populace (35 %) (Stem 2016).³ Migrační krize, která v roce 2015 značnou část české společnosti názorově obrátila proti příchozím z blízkého východu a Afriky, postoje k Romům ještě zhoršila, uvádí se ve zprávě Kongresu místních a regionálních samospráv Rady Evropy (CLRA 2016: 9):

„Zdá se, že přichází stále více a více veřejných činitelů, kteří využívají otevřeně rasistickou anticikánskou rétoriku. Prohlášení veřejných představitelů, která by nebyla přijatelná před několika lety, se dnes zdají být povolena.“ (2016: 9).

Nenávistná prohlášení vůči Romům, která nejsou veřejně odsouzena nebo vyloučena, se objevují i v politickém diskurzu, zejména na místní úrovni. Projevy anticikanismu⁴ jsou přítomny především v online prostoru (na fórech, sociálních médiích a blozích), ale i v tradičních médiích. Stereotypní, zaujaté, rasistické či senzacechtivé informování o Romech nadále přispívá k reprodukování stereotypů a podněcování protiromských názorů, domnívají se členové Evropské komise, OBSE i zástupci občanské společnosti (CLRA 2016).

Otázku, z jakého zdroje čerpají obyvatelé ČR informace o Romech,⁵ výzkumy veřejného mínění nepokládají. Vliv mediálního obrazu na vnímání a jednání vůči jedincům z etnických, národnostních nebo náboženských menšin je ale obecně předpokládán (srov. např. Poláková, Spálová 2013; ECRI 1998; Weinerová 2015; Kostlán, Ryšavý 2014). Ve společnosti pozdní modernity se klíčovým informačním zdrojem o okolním světě a v řadě případů pro mnoho příjemců také zdrojem jediným stávají média; ne vždy se ale jedná o média veřejné služby nebo o tzv. kvalitní žurnalistiku. Otázka zkoumající recepci mediálních obsahů – jaká je role médií v reprodukování stereotypů o Romech, vzbuzování anti-cikánských / protiromských postojů a následné diskriminace Romů v každodenním jednání? – zatím zůstává bez odpovědi. I já se v textu soustředím na analýzu mediálního, přesněji zpravodajského diskurzu. Tento text je součástí projektu zkoumajícího, jak je v hlavní večerní zpravodajské relaci *Události České televize* jako média veřejné služby konstruován

3 Dotazován byl reprezentativní vzorek 1 050 obyvatel ČR starších 18 let (Stem 2016).

4 V angličtině anti-Gypsyism, anti-ciganism, anti-Romani sentiment nebo Romaphobia.

5 Mezi svými přáteli či známými má nějakého Roma jen pětina populace (TNS Opinion & Social Network 2015; Čížek, Šmídová, Vávra 2017: 156).

diskurz o Romech a jak se reprezentace Romů v této relaci proměnila mezi lety 2000 a 2020.⁶

Text přibližuje poznatky analýzy vysílání relace *Události* v rámci tří jednotlivých let (2000, 2012, 2015)⁷. V textu se zaměřím na analýzu tematické agendy zpravodajské relace *Události*, na analýzu dominantních tematických rámců, do kterých jsou sdělení o Romech ukotvena, a na to, jak je identita Romů konstruována v opozici k majoritě. Vycházím přitom z teorie Druhého a konstruování jinakosti (viz níže), které ukazují, že kulturně sdílená přesvědčení a mainstreamovými médii reprodukováné reprezentace Druhých (např. příslušníků jiného etnika) odráží představu majority o sobě samé (Pickering 2001; Burton, Jiráček 2001: 187), pomáhají strukturovat vidění světa jejich příjemců, a tak i udržovat mocenské uspořádání (Elmerot 2019: 130).

I tato práce je součástí mediálního veřejného a politického diskurzu, který je v české společnosti v souvislosti s touto menšinou konstruován. Pro označení osob, o kterých analyzovaný zpravodajský diskurz vypovídá, používám označení Romové nebo romská menšina, jež zahrnují odkaz na etnicitu aktérů i na znevýhodněnou sociální pozici, kterou ve struktuře české společnosti tato etnická minorita zaujímá. Podobně nesnadné a nesamozřejmé je i vymezení toho, ke komu v textu referuje generalizující označení majorita. Nejde o termín jednoduše odkazující ke konkrétní skupině určené společně sdílenou svěbytnou identitou a vymezenou jasnými hranicemi. V tomto textu odkazuje k etnicky dominantní populaci České republiky, jež v závislosti na kontextu může získávat různý obsah. V některých případech pro její označení používám pojmenování Neromové.

1 Teoretický rámec a stav výzkumu

Analýza vychází z mediálně konstruktivistického přístupu (Schulz 2000; Luhman 2000; Kopytowska 2015) a tradice studia zpravodajského diskurzu (Hartley 1982; Fiske, Hartley 1996; Dahlgren 1986). Mediální reprezentace supluje pro mnoho svých příjemců faktickou realitu, k jejíž značné části nemají jiný přístup. Nikdy ale nemůže být medializováno vše a to, jaké události budou vybrány pro zpracování a uveřejnění, je ovlivněno ideologickými faktory (Fiske, Hartley 1996; Galtung, Ruge 1973) a tzv. mediálními rutinami – navyklými pracovními postupy novinářů.

6 V rámci dlouhodobého monitoringu informování o romské menšině byla zkoumána data z let 2000–2020. Data z let 2004, 2008, 2011, 2017, 2018, 2019 a 2020 ale byla sbírána odlišným způsobem, a proto je zde nechávám stranou. Podrobněji viz Sedláková (2022).

7 Výzkum započal v roce 2000, který se stal pro další roky referenčním. Pozornost k tématu mediálního obrazu Romů znovu přitáhly protiromské nálady a události konce roku 2011. Vzhledem k časově náročnému postupu sběru dat byl pro reanalýzu zvolen rok 2012 a následně rok 2015 pro komparaci zjištěných trendů zpravodajského informování. Pro souhrn výsledků projektu viz Sedláková (2022).

Postupy, kterými je výchozí událost převedena do zpravodajského příspěvku, dále označuji jako tematizaci události. Tematizace ustavuje základní narativ, jímž je událost popisována, vysvětlována a zvýznamňována.

Ačkoliv výzkum reprezentace (etnických a národnostních) menšin v anglosaském prostoru sahá do osmdesátých let, v počátku tohoto projektu bylo téma mediální reprezentace romské menšiny, minimálně ve středoevropském kontextu, nové.⁸ Řada poznatků publikovaných na začátku tisíciletí (Erjavec 2001; Homoláč, Karhanová, Nekvapil 2003) je platná i pro současný mediální diskurz a analýzy různých mediálních formátů z různých zemí přinášejí analogické poznatky (Schneeweis 2009; Homoláč 2009; Vašát 2010; Madroane 2012; Kluknavská, Zagibová 2013; Křížková 2013; Veselková 2016; Kroon, Kluknavská, Vliegenthart, Boomgaarden 2016).

Obecně lze říci, že reprezentace romské menšiny v českých, ale i slovenských, maďarských nebo britských (zpravodajských) médiích přispívá k šíření jednostranného a stereotypního obrazu. Podle zmíněných studií jsou medializována především sdělení související s kriminalitou a problematickým chováním. Informace o jiných romských aktivitách, např. kulturních, jsou publikovány méně často, podobně jako případy diskriminace členů menšiny. Samotní Romové se přitom v médiích k událostem často nevyjadřují. Reprezentace Romů nese negativní konotace, získané právě v důsledku opakovaného spojování Romů s trestnou činností nebo obtížemi, jež působí. Majoritou sdílené diskursy zpravidla konstruují Romy jako zdroj obtíží, referují o „romských problémech“ či „problémech s Romy“, nikoli už o problémech, kterým Romové čelí (Tremlett, McGarry 2013: 8). Podle srovnávací studie Kroon, Kluknavské, Vliegenthart a Boomgaardena (2016) byl skrytý předpoklad, že Romové jsou společenskou hrozbou, přítomen napříč vycházejícími v západní i střední Evropě. Autoři ale ukazují, že zatímco západní, především britské deníky proponují možnost vyhoštění Romů či jejich navrácení do domovských zemí, v českých a především ve slovenských médiích je výraznější linie zdůrazňující hledání možností jejich integrace a možností zlepšení jejich sociálního statusu (Kroon, Kluknavská, Vliegenthart a Boomgaarden 2016: 15). Studie se dále shodují v upozorněních na neopodstatněné uvádění etnicity aktérů. Křížková (2013) se domnívá, že ačkoli jsou si novináři vědomi nadužívání identifikace etnicity aktérů událostí, pracují s ní jako s hodnotou zvyšující míru sděleníhodnosti události a využívají její uvedení pro zvýšení atraktivity zprávy. Řada událostí by nejspíše nebyla medializována, kdyby novináři nemohli uvést právě etnicitu aktérů, jež do zprávy vnáší výrazné negativní konotace (Richardson 2014; Nejedlý 2012).

⁸ Podobně absentovaly i analýzy mediálního obrazu jiných národnostních menšin a v ČR jim nadále není věnována systematická pozornost.

Podle Kostlána s Ryšavým (2014) média v posledních letech neplní svoji společenskou roli dohlížitele. V důsledku publikování generalizujících, hanlivých a zavádějících sdělení jsou podle nich (2014: 28):

„Romové se stoupající frustrací obyvatel čím dál častěji chápáni jako vnitřní nepřátelé, kteří mohou za vzrůstající obtíže lidí. Média tomuto pocitu svou činností nejen napomáhají, leckdy jej sama vytvářejí nadbíháním populistickým a radikálním společenským proudům ve zpravodajství i v publicistice.“

Jak je tomu v případě zpravodajského diskurzu média veřejné služby, jež by mělo svými standardy informování nastavovat laťku profesní kvality práce novinářů? A jak je tomu v dlouhodobějším pohledu? Mění se způsob referování o romské menšině?

2 Metodika

Jaký diskurz o Romech Česká televize ve svém zpravodajství dlouhodobě vytváří a reprodukuje? Odpověď hledám v datech z let 2000, 2012 a 2015. Jednalo se o vyčerpávající šetření všech zpravodajských relací odvysílaných od 1. ledna do 31. prosince daného roku. Analyzována byla vždy pouze zpravodajská část relace, nikoli následující pořady. Celkem bylo analyzováno 115 hodin vysílání z roku 2000, 278 hodin z roku 2012 a 282 hodin záznamu z roku 2015. Zatímco v roce 2000 relace *Události* trvala v průměru 25 minut, 1. dubna 2012 byla výrazně vizuálně modifikována (získala nové logo a slogan i jiný grafický styl) a byla prodloužena na 45–48 minut, což se odrazilo i v její tematické agendě (podrobněji viz Sedláková, Lapčík 2020). Tyto odlišnosti formátu *Událostí* celkovou komparaci ztěžují, současně ji ale nečiní nemožnou. Primárně totiž nejde o to kvantifikovat zveřejněné obsahy, ale na základě analýzy mediální agendy České televize odhalit, co se vzhledem ke konstrukci reprezentace romské menšiny ve zpravodajském diskurzu ne/mění.

Základní výzkumnou jednotkou byl stanoven jeden zpravodajský příspěvek.⁹ Zpravidla se jednalo o kombinovanou zprávu (reportáž) uvedenou moderátorem ve studiu (tzv. framing¹⁰), spojující obrazový materiál doprovázený promluvou reportéra z místa události, případně doplněný o výpovědi dotázaných aktérů. Za konec příspěvku bylo považováno tzv. odhlášení reportéra nebo opětovný vstup moderátora ze studia, který tvořil předěl mezi dalšími sděleními o tematicky odlišných událostech.

⁹ V textu ze stylistických důvodů používám i označení zpráva a sdělení a pracuji s nimi jako se synonymy.

¹⁰ Hartley (1982) označuje jako framing (rámcování) způsob uvedení prvotní informace o události a otevření tematického rámce, do kterého bude ukotvena moderátorem ve studiu.

Pro konstrukci vzorku jsem použila tzv. sledovací postup, to znamená, že výzkumník postupně sledoval jednotlivé relace a vyhledával relevantní příspěvky. Pro srovnání byl použit i postup vyhledávací, který pracuje pouze s přepisy audiální složky relací, a jeho výsledkem je soubor textových dokumentů – přepisů výzkumných jednotek obsahujících vybraná klíčová slova; v tomto případě slova s kořenem *rom** (Rom) a *cikán** (Cikán).

Při použití sledovacího postupu bylo na počátku výzkumu nezbytné určit kritéria výběru výzkumných jednotek a stanovit postup, jak v rámci jednotlivých relací identifikovat výzkumné jednotky, jež budou tvořit výzkumný soubor. Postup identifikace relevantních sdělení a současně základní krok výběru zkoumaného vzorku zpravidla zahraniční studie o mediální reprezentaci Romů neuvádějí, respektive většinou jako kritérium výběru užívají barvu pleti zobrazovaných osob a toto sporné antropologicko-rasové pojetí dále netematizují. Podle Kašparové (2014: 47) je „většina etnických Čechů přesvědčena, že dovede fyzicky odlišit Roma od gádže (a vice versa) a promítá své stereotypní názory i chování do vztahů s těmito „jinými“.“ Romství je v takovém případě charakteristika připsaná zvnějšku. Romem je ten, kdo je za takového považován okolím. Ačkoli se jedná o uměle vytvořenou kategorii, musí být zohledněna, neboť je praktikována a stává se reálnou v každodenní praxi označování jedinců na základě jejich jinakosti. K diskriminaci osob nedochází na základě jejich sebeurčení, ale právě skrze jejich vnímání druhými. Jsou to fyzické znaky – geneticky zděděný vzhled, ale i dynamika chování, které jedince na první pohled odlišují a stigmatizují. Tomuto pohledu jsem se snažila přiblížit. Pracovala jsem s postupem tzv. identifikace třetí osobou (Fónadová 2014). Sběr dat, výběr výzkumných jednotek, probíhal na základě posouzení signifikantních znaků zobrazených aktérů a charakteru okolí či kontextu, v němž byli zobrazeni.¹¹ Níže uvedené poznatky proto vypovídají o mediálních sděleních o jedincích, jimž bylo romství připsáno buď samotnými novináři, a toto označení zaznělo v daném příspěvku, nebo jim bylo připsáno výzkumníkem. Do výzkumného vzorku byly zahrnuty příspěvky, ve kterých byla osoba výzkumníkem identifikovaná jako Rom zobrazena v záběru delším než 2 vteřiny. Následně byly jednotlivé příspěvky nakódovány do matice dat. Výzkumné jednotky byly kódovány dvakrát¹² pro zajištění spolehlivosti dat.

Celkem jsem ve třech letech vysílání zaznamenala 444 zpráv splňujících stanovená kritéria. V 93 příspěvcích tvořil odkaz k romské menšině pouze tzv. zmínku. To znamená, že primárně informovaly o jiném tématu a osoby kódované

11 Klíčová byla dvě posuzovaná kritéria: i) přítomnost jazykového označení se základem slova *rom** ve významu Rom, Romové nebo adjektiva romský, případně cikán/Cikán, cikánský ve zpravodajském příspěvku a ii) přítomnost znaků (v sémiotickém slova smyslu), nejčastěji vizuálních záběrů, které odkazují k Romům. Jednalo se o vzhled zobrazovaných aktérů události, jejich způsob řeči, jméno, pokud bylo uvedeno, a o další záběry, jež tvořily kontext jednání těchto aktérů.

12 Kódování dat probíhalo nezávisle dvěma kodéry, zjištěné odlišnosti byly diskutovány a znovu nakódovány.

jako Romové byly např. zobrazeny v krátkém záběru nebo jejich označení zaznělo ve výčtu položek.¹³ V ostatních výzkumných jednotkách, kódovaných jako hlavní a vedlejší téma (podrobněji níže), byli Romové označeni či zobrazeni opakovaně a byl jim věnován významný podíl z celkového času příspěvku. Vzhledem k formální a obsahové odlišnosti kategorie „zmínka“ jsem s těmito příspěvky dále nepracovala.

K zodpovězení výzkumných otázek byla využita triangulace výzkumných metod kombinující kvantitativní i kvalitativní postupy. Prostřednictvím obsahové analýzy (viz např. Scherer 2005; Neuendorf 2002) jsem kvantitativně popsala základní kategorie zpravodajského diskurzu ČT a zpravodajského formátu relace *Události*. Silnou stránkou této metody je schopnost postihnout velké datové vzorky a výsledkem je kvantifikovaný přehled vybraných aspektů zkoumaných dokumentů (podrobněji viz Sedláková 2014). Zkušenost s analytickou prací s mediálními texty a s aplikací této techniky¹⁴ ale ukazuje, že prostřednictvím kvantitativní obsahové analýzy je obtížné postihnout významové nuance jednotlivých textů, a pro analýzu latentního obsahu komunikace je tak potřeba použít kvalitativní výzkumné techniky. Při kvalitativní analýze jsem se zaměřila na užívání znaků a kódů, jimiž dochází k reprodukování jinakosti romské menšiny v těchto příspěvcích, a snažila se odhalovat ideologie, na které zpravodajský diskurz o Romech navazuje a dále je vrací do koloběhu české mainstreamové kultury. K tomu jsem využila analýzu diskurzu (van Dijk 1993, 2000; Wodack, Mayer 2002),¹⁵ sémiotickou analýzu (Chandler 2002)¹⁶ a postupy zakotvené teorie (Strauss, Corbin 1999). Podle Ecova (2004) principu ekonomie interpretace jsou určité významy určitým textem generovány s větší pravděpodobností než významy jiné, a právě ty jsou pro analýzu daného textu stěžejní. Pro odpovídající zvýznamnění mediálních sdělení je nezbytná znalost širšího kulturního ukotvení, ale smyslem analýzy není posuzovat faktickou správnost příspěvků nebo korespondenci odvíšovaných informací s žitou realitou vnějšího světa. Při opakovaném sledování příspěvků jsem identifikovala postupy charakteristické pro výstavbu reprezentace romské

13 Příkladem může být uvedení Romů ve výčtu témat, jimž se bude věnovat Poslanecká sněmovna na svém dalším zasedání v závěru příspěvku „Jednání vlády“ (ČT *Události* 7. 6. 2000).

14 Není neobvyklé, když jsou např. z hlediska měření ideové vyváženosti zpravodajsko-publicistických textů výsledky kvantitativní obsahové analýzy v nesouladu s poznatky analýz vedených kvalitativními postupy (viz např. Sedláková, Lapčík, Burešová 2016).

15 Kritická tradice diskurzivní analýzy se snaží odhalovat, jak je sociální realita vytvářena, stvrzována a udržována pomocí sociálního jednání, kterým je v tomto případě novinářská praxe vytváření zpravodajských sdělení. Rozbor jednotlivých textů je podle van Dijka (1987, 1993) prostředkem ke zkoumání širšího diskurzu, s cílem odhalit reprodukci a legitimizaci ideologií a dominance mocenských elit a diskurzivních praktik užívaných k udržování stávajícího statu quo.

16 Sémiotická analýza (Chandler 2002) analyzované dokumenty nahlíží jako texty složené ze symbolických znaků, které odkazují ke svým referentům, a tak nesou význam. Soustředí se na významy generované textem a snaží se porozumět sociálnímu používání znaků v sociálním kontextu.

tematiky a užívané postupy implikující ideologické pozadí zpravodajského diskurzu o Romech. Na základě získaných poznatků se snažím zhodnotit, zda přispívá reprezentace Romů ve zpravodajském diskurzu České televize k jejich sociálnímu začleňování, nebo spíše reprodukuje či dokonce prohlubuje vnímání jejich jinakosti.

3 Prostor věnovaný romské menšině

Celkově bylo ve třech sledovaných letech odvysíláno 351 zpráv kódovaných jako zprávy o Romech. 216 zpráv informovalo o romské menšině jako o hlavním tématu a 135 jako o tématu vedlejším. To znamená, že příspěvek byl buď moderátorem ve studiu uveden jako téma vztahující se k Romům, nebo byli jeho aktéři verbálně označeni jako Romové, anebo Romy dominantně zobrazovala vizuální složka sdělení.¹⁷ Téma vedlejší je podřízené hlavnímu a přímo s ním souvisí. Tato souvislost je zpravidla explicitně slovně vyjádřena, ale může být implikována také výstavbou příspěvku, například použitými vizuálními materiály. V příspěvcích kategorizovaných jako „vedlejší téma“ informace odkazující k romské menšině rozvíjely či doplňovaly téma hlavní. Romové zpravidla nebyli hlavními aktéry událostí (ale mohli být např. jejich svědky nebo osobami, jež se k události vyjadřovaly), přitom bylo zcela zřejmé, že příspěvek referuje o členech této menšiny, i když samotné romství v příspěvku nemuselo být explicitně uvedeno.

Prostor věnovaný romské menšině v hlavní zpravodajské relaci *Události* televize veřejné služby se v letech 2000, 2012 a 2015 výrazně nezměnil (viz tabulka č. 1). Ačkoli změna formátu večerního zpravodajství v průběhu zkoumaného období komplikuje možnost srovnání absolutního počtu příspěvků odvysílaných v jednotlivých letech, pro procentuální údaje to neplatí. Pokud vezmeme v úvahu, že délka relace se z necelých dvaceti minut v roce 2000 prodloužila více než na dvojnásobek, a podobně vzrostl i počet v průměru odvysílaných příspěvků, bylo by možné očekávat podobný nárůst i v případě příspěvků o Romech který výzkum potvrdil. Podíl zpráv odkazujících k Romům se dlouhodobě drží pod hranicí 2% z celkového počtu zpráv odvysílaných v rámci relace i co do podílu na její časové dotaci. Průměrná délka příspěvků i hodnota modusu (nejčastější délka příspěvku) se prodloužila z minuty a půl v roce 2000 na téměř dvě minuty v roce 2015. Nelze to však interpretovat jako nárůst pozornosti věnované ve zpravodajství romské tematice, spíše se jedná o nepřesnost, kterou přináší práce s průměrovanými hodnotami.¹⁸

Pozitivisticky smýšlející by mohli namítnout, že Romové jsou v hlavní

17 Například příspěvek o pětinasobné transplantaci orgánů (ČT *Události* 3. 2. 2015) byl kódován jako hlavní téma, neboť byl vystaven jako narativ o pacientovi, který byl výzkumníkem kódován jako Rom.

18 Hodnota směrodatné odchylky σ zde činí 38,1 (rok 2000) až 53,6 (rok 2012).

zpravodajské relaci podprezentování,¹⁹ neboť podíl zpráv o romské menšině nekoresponduje s podílem etnika na populaci ČR.²⁰ Podle konstruktivistického přístupu podobná konstatování nejsou opodstatněná,²¹ neboť právě mediální reprezentace jsou výchozím zdrojem pro proces vytváření sociální reality. Médii veřejné služby ale zařazování sdělení o menšinách a pro menšiny (do pořadů určených majoritě) ukládá Zákon o České televizi (Zákon č. 483/1991), který pracuje s předpokladem, že tímto způsobem lze přispívat k sociálnímu začleňování menšin a napomáhat utváření sociálně inkluzivní společnosti.

Tabulka č. 1 – Údaje o příspěvcích s romskou tematikou

rok vysílání	2000	2012	2015	celkem
počet příspěvků	79	166	106	351
podíl na počtu příspěvků v relaci za rok	1,7 %	1,8 %	1,2 %	1,5 %
průměrná délka příspěvků	91 s	107 s	115 s	106 s
modusová délka příspěvků	80 s	119 s	122 s	110 s
celková délka příspěvků	119 min 40 s	295 min 21 s	202 min 26 s	617 min 27 s
nejkratší příspěvek	20 s	14 s	13 s	13 s
nejdelší příspěvek	210 s	320 s	193 s	320 s
hlavní téma	53 (47 %)	113 (57 %)	50 (38 %)	216 (49 %)
vedlejší téma	26 (23 %)	53 (27 %)	56 (42 %)	135 (30 %)

Stálost podílu zkoumaných příspěvků jak na celkovém počtu sdělení odvysílaných v hlavní večerní zpravodajské relaci, tak vzhledem k jejich časové dotaci v rámci relace, napříč jednotlivými roky výzkumu, by mohla naznačovat jasnou tematickou agendu relace. Opačné vysvětlení říká, že redakce zpravodajství České televize vzhledem k reprezentaci romské tematiky vlastní agendu postrádá a zjištěné formální odlišnosti souvisejí více s proměnou zpravodajství celkově než se způsobem referování konkrétně o romské menšině. Pro to, abych se mohla přiklonit k jedné z možností, je však potřeba provést podrobnější analýzy.

Klíčovou charakteristikou, která o reprezentaci Romů ve zpravodajském diskurzu vypovídá, je způsob, jakým byli aktéři událostí v příspěvcích označováni. V uplynulých letech výzkumníci (např. Homoláč, Karhanová, Nekvapil 2003; Krížková 2013) opakovaně upozorňovali na nadměrné užívání etnicizujících pojmenování v kontextu, kdy není relevantní. Novináři vytvářející audiovizuální

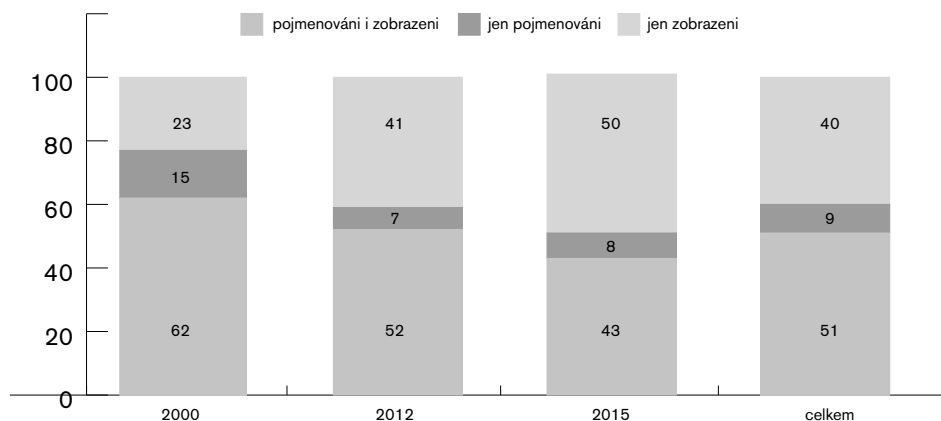
19 Podobně podle van Dijka (1987) jsou v médiích napříč západní Evropou menšiny menšinami i v médiích: jejich život je méně pokrytý a méně zobrazovaný než u majoritní populace.

20 Podle odhadů velikosti romské populace činí její podíl v populaci asi 2,5–4 % (Fónadová 2014).

21 Je sporné, zda by bylo v praxi vůbec možné zajistit zastoupení zpráv o různých menšinách v relaci odpovídající přesně jejich podílu v populaci.

sdělení mají dvě možnosti, jak označit osoby/skupiny, které prezentují. První je explicitní užití slovního pojmenování (Rom, Romové, romský, případně Cikán apod.), druhým je označení nepřímé, ke kterému dochází skrze vizuální označující.²² Prostřednictvím obrazového materiálu je možné odkazovat k osobám/skupinám/jevům, které mají zůstat na manifestní rovině sdělení nepojmenované, a komunikovat i významy, které z nějakého důvodu (například politické korektnosti) nemají zaznít otevřeně. Příkladem mohou být reportáže o projednávání nové vládní koncepce o sociálním bydlení, ve kterých Romové (téměř) nevystupují jako aktivní aktéři a nejsou verbálně označeni, ale jsou zobrazeni na použitých záběrech. Užitím takového obrazového materiálu je v příspěvku vytvářena přímá souvislost a propojení tématu s romskou menšinou obecně. Současně byla v některých příspěvcích užitá označení, jež jsou novináři používána jako alternativní pojmenování²³ odkazující k romské menšině (např. sociálně slabí nebo sociálně nepřizpůsobiví). Necelou polovinu (40%) vzorku tvořily zprávy, ve kterých nebyla romská etnicita uvedena. Pokud by byl zkoumaný vzorek vybrán pouze pomocí klíčových slov, tyto příspěvky by do něj nebyly zahrnuty, což by ovlivnilo i výsledky dalších analýz.²⁴

Graf č. 1: Označení Romů v příspěvku (relativní četnost v %, zaokrouhleno)

22 Termín označované a označující užívám tak, jak je zavedl de Saussure a aplikuje např. Chandler (2002).

23 Podrobněji o užití označení nepřizpůsobiví viz např. Slavičková (2015), Růžička, Radostný (2006).

24 Toto zjištění se ukazuje jako podstatné z hlediska celkové struktury zkoumaného vzorku, a tedy i získaných poznatků. Vzorky generované pomocí klíčových slov poskytují odlišná data než vzorek získaný sledováním všech kontextových jednotek. Podrobněji viz Sedláková (2022).

Graf č. 1 ukazuje, že příspěvků, v nichž byli Romové slovně označeni, ale diváci jejich zástupce na obrazovce neviděli, byla v roce 2000 asi sedmina (15 %) a jejich podíl klesá na méně než desetinu (7 % v roce 2012 a 8 % v roce 2015). Naopak příspěvky, v nichž pojmenování nebyli, ale referují k nim užité obrazové záběry, tvoří podstatnou část výzkumného souboru. Její podíl navíc v průběhu let narůstá na polovinu (50 %) v roce 2015. Současně je v datech zřejmý pokles užívání explicitních verbálních označujících, který se projevuje i poklesem příspěvků, které užívaly kombinaci verbální a vizuální reference k romské menšině. Tato data naznačují, že obrazová složka příspěvků získává pozici znaku nesoucího podstatnou část významu komunikovaného sdělení a zaslouží si podrobnější analytickou pozornost.²⁵

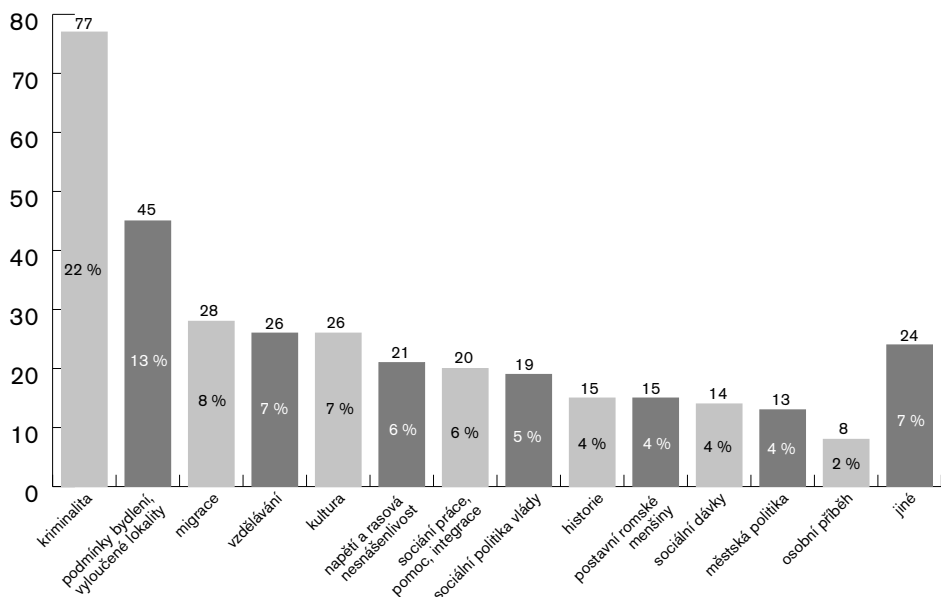
4 Tematická agenda příspěvků

Podle teorie nastolování témat (*agenda setting*) McCombse a Shawa (1991: 18) média přitahují pozornost publika k jimi vybraným tématům. Zatímco určité události/jevy/osoby zpravodajství pokrývá systematicky, jiná zůstávají upozaděna. Výběrem událostí k medializaci mohou média projevovat svoji politickou pozici a dochází tak k vychýlení (*bias*), neboť každé sdělení je konstruováno z určitého pohledu a je jen jedním z možných způsobů reprezentace události, která byla jeho předobrazem. Pro celkové vyznění příspěvku je podstatné, do jakého tematického rámce je ukotveno (McCombs 2009), protože skrze rámcování (*framing*) moderátor/redaktor omezuje možná vyznění události a naznačuje příjemcům, jak ji mají interpretovat (Hartley 1982).

Spektrum událostí, o nichž hlavní večerní zpravodajství od roku 2000 v souvislosti s romskou menšinou informovalo, je široké. Jakkoli většina zpráv informovala o konkrétní události, bylo možné ji vztáhnout k určitému širšímu tematickému okruhu. Ačkoliv v některých příspěvcích bylo témat akcentováno více, každá výzkumná jednotka byla zařazena pouze do jedné kategorie, a to na základě hlavního tématu příspěvku a jeho rámcování ve studiu moderátorem. Některé tematické okruhy jsou vzájemně silně provázané a často na sebe navzájem odkazují.

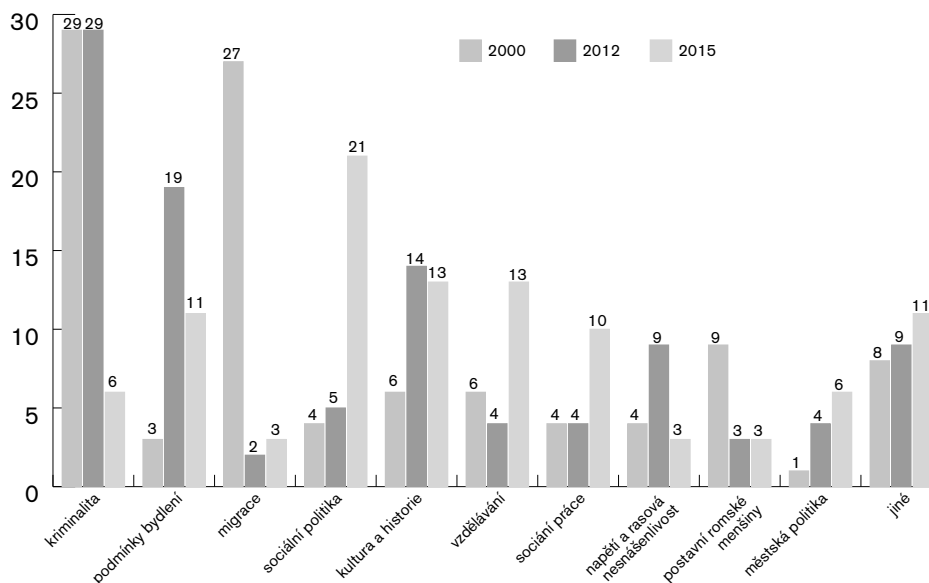
²⁵ Podrobněji viz Sedláková (2022).

Graf č. 2: Témata příspěvků o romské menšině (absolutní četnost)

V roce 2000 a 2012 dominovala reprezentovaným událostem kategorie kriminalita, zahrnující příspěvky o konkrétních trestných činech, jejich vyšetřování nebo odsouzení pachatelů a zprávy o opatřeních pro prevenci kriminality. Druhým nejčtetnějším tématem roku 2000 byla migrace. Tyto příspěvky se ale zpravidla nesoustředily na osudy migrujících nebo na důvody jejich odchodu. Ačkoli v nich zaznívaly údaje o počtu Romů odcházejících z ČR a tito byli dominantně zobrazováni ve vizuální složce příspěvků, jádrem sdělení byly informace o zahraniční politice cílových zemí migrace, respektive o rizicích zavedení vízové povinnosti pro občany ČR (podrobněji viz Sedláková 2007). V roce 2012 bylo výrazně tematizováno bydlení, a to především kvůli dvěma kauzám s domy v havarijním stavu určenými k demolici v lokalitě Přednádraží (Ostrava) a Předlice (Ústí nad Labem). Vyšší míru pozornosti si v roce 2012 vysloužily ještě události z oblasti kultury a historie referující o opakovaně pořádaných koncertech/festivalech či vzpomínkových akcích. Desetinu vzorku tvořila kategorie zpráv o sociálním napětí spojeném s rasovou nesnášenlivostí, a informace o demonstracích navazujících na dění z roku 2011. Ostatní tematické kategorie byly ve vzorku prvních dvou let zastoupeny výrazně méně často.

Graf č. 3: Témata příspěvků s romskou tematikou v jednotlivých letech zkoumání (relativní četnost v %)

Ve třetím roce zkoumání byla tematická skladba zpráv o Romech výrazně odlišná. Mezi nejčtetnější témata se prosadily zprávy z kultury, historie a vzdělávání, a naopak došlo k výraznému poklesu zpráv z kategorie kriminalita²⁶ (podrobněji níže). V roce 2015 probíhala diskuse o inkluzi v českém školství a zavedení povinného roku předškolní docházky, což jsou oblasti, za něž byla ČR v předchozích letech opakovaně kritizována evropskými institucemi právě v souvislosti se vzděláváním dětí Romů.²⁷ Značnou mediální pozornost v roce 2015 dostaly události spojené se sociální politikou vlády zastoupené především zprávami o úpravě sociálních dávek na bydlení, projednávání nové koncepce sociálního bydlení a dále zprávy z kategorie podmínky bydlení, o životě na ubytovnách a ve vyloučených lokalitách.

Kategorie zpráv sociální politika vlády je specifická tím, že příslušníci romské menšiny v řadě případů nejsou hlavními aktéry dění, ale spíše jeho objekty. Těmi, o kterých rozhodují jiní. Jako hlavní aktéři zde vystupují příslušníci majority, často vrcholní představitelé státu a vlády – tvůrci politik, jež budou mít dopad i na romskou populaci (viz níže). Vztahení příspěvků k jednání majority je zřejmé již v úvodním zarámování moderátorem. Tento způsob konstrukce zpráv

²⁶ Pro pokles zpráv z oblasti kriminality nemám jednoznačné vysvětlení. Bylo by možné spekulovat, že v roce tzv. migrační krize se informace o událostech, jež vykazují zpravodajskou hodnotu negativitu, do zpravodajství dostávaly převážně ve spojitosti s jinými tématy a skupinami, srov. např. Tkaczyk (2017), Sedláková, Burešová, Lapčík (2016). Jiným vysvětlením může být snížení počtu hlášených slovních útoků i napadení vůči Romům v daném období (Federace židovských obcí v ČR 2016).

²⁷ Viz např. European Commission 2014.

ukazují příklady níže (Příklad 1). Jako aktivní činitelé události, o které příspěvek informuje, jsou uvedeni zástupci majority; Romové vystupují až v reportážích daných výzkumných jednotek.

Příklad 1: „Rozhodování obcí o doplatecích na bydlení je podle legislativní rady zřejmě neústavní. Například v Ostravě a Bohumíně, kde lidem radní odmítli dávky schválit, může o střechu nad hlavou přijít až několik tisíc lidí. Podle ministra pro lidská práva je nutná rychlá změna zákona o hmotné nouzi. Mělo by ji připravit ministerstvo práce a sociálních věcí.“ (ČT *Události* 18. 6. 2015)

Podobně je tomu i v kategorii sociální práce, pomoc a integrace (viz Příklad 2). I v těchto příspěvcích jsou Romové zpravidla reprezentováni jako objekty, příjemci intervencí, ti, o které se starají jiní.²⁸ Podle zpráv jsou to právě zástupci majority, kteří investují své zdroje a úsilí do jejich začleňování a snaží se o zlepšení jejich sociální pozice.²⁹

Příklad 2: „Dostat děti ze sociálně slabých rodin do mateřinek. Právě to se teď daří tuzemským neziskovým organizacím pomocí předškolních klubů. Ty dokážou děti v krátkém čase připravit na nové prostředí a zároveň pro ně pomáhají najít nejvhodnější zařízení.“ (ČT *Události* 5. 6. 2015)

Narativizace informací o Romech do rámců spojených s jednáním majority staví Romy do pasivní pozice příjemců opatření nebo pomoci, jež je jim ze strany většiny adresována. Podle van Dijka (1987) informují mainstreamová média o etnických menšinách v momentu, kdy působí majoritě obtíže, a ta musí vynakládat své zdroje na řešení situace. Reprezentování Romů v příspěvcích rámcovaných jako činnost majority proto implicitně může nést negativní významy. Pasivní pozice dále může příjemcům sdělení konotovat stereotypy spojené s Romy, například zneužívání sociálních dávek nebo neochotu pracovat. Současně je v těchto příspěvcích přítomna pomyslná dělící linie, rozlišující většinovou a menšinovou populaci – Nás a ty Druhé. Majoritu, která se snaží, stará, pracuje a rozhoduje, a menšinu, která přijímá a je o ní rozhodováno. Struktura takových zpráv je vystavěna na opozici My a Oni.

5 Zprávy o Nás a o Nich

Pro vnímání vlastního já a vlastní skupiny potřebujeme někoho, vůči komu se můžeme vymezit, a tak současně ukazovat, jací jsme. Abychom mohli svoji skupinu

28 Srov. Sedláková (2002).

29 V celém vzorku zaznělo celkem pět zpráv informujících o aktivitách Romů nebo romských organizací orientovaných na pomoc či zlepšení sociální situace romské menšiny.

vnímat jako Nás, musíme o jiné uvažovat jako o Nich. Dualita My–Oni nevytyčuje pouze hranice mezi dvěma skupinami, ale odkazuje k souboru vlastností, jež jsou tak jedincům/skupinám připisovány pouze na základě toho, že jsou označeni jako My nebo Oni, a tak zahrnutí nebo vyloučení z pomyslné kolektivity. Podle Lévi-Strausse (2006) je myšlení příslušníků všech kultur strukturováno kolem binárních opozic, kategorií, jejichž prostřednictvím je vyjadřováno uspořádání žitého světa. Jedná se o dvě kategorie, které jsou současně protikladné a vzájemně provázané, a každá věc či jedinec může náležet vždy pouze do jedné z nich. Struktura světa vyjádřená v těchto opozicích je vnímána jako přirozená, neboť je opakovaně reprodukována a stvrzována skrze majoritní ideologické aparáty. A ve výsledku je akceptována i těmi, kteří jsou takto udržováni ve znevýhodněném postavení.

Tvrzení, že sdělení o etnických nebo národnostních menšinách odrážejí opozici My versus Oni, zaznívá opakovaně v řadě studií zkoumajících jejich mediální obraz.³⁰ Analyzujeme-li narativy jednotlivých mediálních příspěvků, zjistíme, že řada z nich je vystavena na konfrontaci mezi menšinou a většinou. Je příběhem o Nás (bílé majoritní populaci) a o Nich (barevné asociální menšině). Van Dijk (2000) právě tuto dualitu označil za stěžejní znak nového rasismu,³¹ typického pro konec 20. století. Smýšlení, které se na jedné straně prezentuje jako antirasistické a rasismus potírající, ale současně jej reprodukuje v mocenském uspořádání společnosti a popírá jeho přítomnost v každodenních praktikách i diskurzích. Formou nového rasismu jsou subtilní symbolické diskriminační praktiky, udržované sociálně sdílenými reprezentacemi – stereotypy, předsudky a ideologiemi, které jsou mlčky akceptované většinou členů dominantní majoritní vrstvy včetně jejích vrcholných představitelů (van Dijk 2000: 34). Dále ukáží, jak je konstrukce identity My versus Oni zabudována do příspěvků v některých tematických kategoriích zkoumaného vzorku.

Nejčastěji zastoupeným tématem byla kriminalita; tvořila 22 % vzorku. Její výrazné zastoupení ve zprávách o Romech, ale i jiných etnických, národnostních a náboženských skupinách, dokládá i Křížková (2013) nebo Erjavec (2001).³² Medializace kriminálních činů patří k obecným rysům zpravodajství. Podle monitoringu tematické agendy večerní zpravodajské relace *Události* se mezi lety 2005 a 2018 podíl tematiky kriminalita pohybuje mezi 8–10 % příspěvků relace (Sedláková, Lapčík 2020). Ve zkoumaném vzorku bylo její zastoupení dvojnásobné. Tento stavební prvek reprezentace příslušníků romské menšiny

30 Viz např. van Dijk (1987), Křížková (2013), Sedláková (2002), Sedláková (2007), Erjavec (2001).

31 Podobně Balibar a Wallerstein (1991) píší o rasismu bez rasy, Entman (1992) o rasismu moderním, a Blažek (1995) psal v českém kontextu o rasismu měkkém.

32 Srov. např. Philo, Briant, Donald (2013), Klvačová, Bitrich (2003), Kaderka, Karhanová (2001), Sedláková (2002), Sedláková, Burešová (2015). Vysoký podíl zastoupení tematické kategorie kriminalita byl přítomen i v informování médií o seniorech (Sedláková, Vidovičová 2005).

ve zpravodajském diskurzu ČT lze z hlediska teorie zpravodajských hodnot (Galtung, Ruge 1973) vysvětlit tím, že tyto události většinou překonají práh pozornosti redaktorů, jsou převedeny ve zprávy a zveřejněny. Příspěvky z této kategorie vykazují ve vzorku obecně nejčastěji zastoupené zpravodajské hodnoty: negativitu (82 %), personalizaci (80 %), jednoznačnost (73 %) a kontinuitu (60 %). Jako by události z kriminální oblasti byly tím pravým materiálem pro tvorbu zpráv, které lze vystavět jako příběh konkrétních osob a připsat jejich jednání význam v relativně krátkém čase průměrného zpravodajského příspěvku. Společným znakem příspěvků této kategorie je přítomnost jen několika aktérů události, mezi nimiž lze zpravidla snadno odlišit stranu poškozenou a „páchající“/obviněnou a ukázat, kdo stojí na straně zákona (soudci či policisté z majoritní populace) a kdo svým jednáním narušuje společenská pravidla. Jednání, jež je klasifikováno jako střet se zákonem nebo při něm zasahují policejní složky, automaticky nese negativní valenci. Prezence těchto událostí stvrzuje hranice normality, přispívá k reprodukování sociálního řádu a současně stigmatizuje ty, kteří jej narušují.

Neméně podstatné je, že Romové v těchto sděleních vystupují častěji v pozici obětí (41 příspěvků), nikoli pachatelů/obviněných (25 příspěvků) z trestných činů, případně jsou současně oběťmi i obviněnými (7 příspěvků) (viz tabulka č. 3). I v případě, kdy jsou Romové oběťmi, jsou součástí jednání, které není v dané společnosti legitimní, zasahovala u něj policie a/nebo bylo soudně pojednáváno³³ (viz Příklad 3).

Příklad 3: „Mluvčí Nejvyššího soudu Petr Knötig končí. Po dohodě soud opustí koncem června. Jedním z důvodů je jeho vyjádření o Romech na sociální síti. Lidi koupající se v kašně označil jako cikorky.“ (ČT Události 12. 6. 2015)

Obecně vykazují příspěvky tematického rámce kriminalita zpravodajskou hodnotu negativita a často mají negativní valenci. Rámčováním události jako trestného činu je události připsán význam problémového jednání. Bez ohledu na to, na jaké straně zákona stojí v konkrétním případě, jestliže byla událost reprezentována jako střet se zákonem, přenáší se patrně část negativních atributů události i na Romy. K tomu může přispívat i to, že oběti činu událost v příspěvcích komentují, a na rozdíl od pachatelů jsou to oni, kteří jsou přítomni na obrazovce.³⁴

Příklad 4: „Policie odložila případ chlapce z Břeclavi, který si vymyslel brutální útok Romů. O tom, jestli nakonec bude nějak potrestán, teď rozhodne státní

³³ Od tohoto schématu se odlišují příspěvky o verbálních projevech rasové nesnášenlivosti ve veřejném prostoru klasifikované jako trestné činy.

³⁴ Reprezentace takových případů v roce 2000 hraničila se sekundární viktimizací obětí a jejich příbuzných, kteří na rozdíl od pachatelů/obžalovaných, byli v příspěvcích zobrazeni a jednoznačně identifikováni.

zastupitelství. Patnáctiletý Petr se vážně zranil letos v dubnu, když předváděl cvik na zábradlí. Napadení Romy si vymyslel ze strachu před svou matkou.“ (ČT *Události* 16. 7. 2012)

Obvyklou součástí těchto příspěvků je vyjádření, zda postižený/oběť byl/a „spořádaným Romem/kou“, jak žil/a a zda vycházel/a se svým okolím. To lze interpretovat jako implicitní spekulaci, zda si vlastně útok ze strany pachatelů „nezasloužil/a“ svým předchozím jednáním. Specifickým příkladem ze vzorku byly příspěvky o uneseném novorozenci v létě 2012, kdy jedna z oficiálních vyšetřovacích verzí hledala pachatele mezi samotnými Romy (Sedláková, Veselková 2014). Jindy získala původní oběť v průběhu vyšetřování status pachatele události. Právě takové případy jsou potenciálním zdrojem pochybností, které při útocích na Romy vedou ke zpochybňování jejich neúčasti a k přenášení části viny na ně, jako na příčinu tohoto jednání.³⁵

Zprávy z kategorie kriminalita informují o činech/výrocích vůči konkrétním jedincům nebo rodinám, které ale pro pachatele mohou být „univerzálními“ generalizovanými zástupci romské minority. S touto tematickou kategorií velmi úzce souvisejí příspěvky o extremismu a o událostech motivovaných rasovou nesnášenlivostí, například o protestech proti přítomnosti Romů v určitých lokalitách. Tyto však vykazují zásadní odlišnost – jejich aktéry jsou větší sociální agregáty či konkrétní sociální skupiny a příslušníci Policie ČR. Ačkoli jsou v rámci těchto událostí také páchany přestupky a trestné činy, zprávy je zpravidla primárně nereprezentují, ale vypovídají o události jako takové, o jejich účastnících a o jejím průběhu.³⁶ I v těchto příspěvcích byly primárními aktéry zástupci české populace, nikoli Romové.

Příklad 5: „Bez konfliktů dnes skončil pochod extremistů mosteckou čtvrtí Chanov. Necelá stovka neonacistů prošla hlavní ulicí mosteckého sídliště a uspořádala protestní shromáždění. K potyčkám s místními Romy nedošlo přesto, že dnes v Chanově nebyli vidět policejní těžkooděnci. Celou akci sledoval Jan Stuchlík. Jane, kdo se tedy při akci neonacistů staral o to, aby vše proběhlo v klidu?“ (ČT *Události* 7. 4. 2012)

Zprávy informovaly o meziskupinovém napětí ve společnosti a protestech, kterých se účastnili jak radikálně smýšlející, tak příslušníci majoritní populace. Příspěvkům dominovaly záběry na velké skupiny osob, často zahalených,

³⁵ Podobně jako je část viny připisována oběti znásilnění, respektive jejímu předchozímu jednání.

³⁶ Proto byly tyto příspěvky kódovány do samostatné kategorie sociální napětí a rasová nesnášenlivost; tato byla nejčastěji zastoupená v roce 2012.

pochodujících či skandujících hesla a proti nim zasahujících pořádkových složek policie, případně těžkooděnců se zbraněmi apod. V příspěvcích obvykle explicitně (novinářem nebo citovaným mluvčím) zazněl odkaz na rasistickou ideologii nebo xenofobní a stereotypní výtky vůči nekonkrétní generalizované skupině „Romů“. Tyto příspěvky jednoznačně oddělovaly zástupce většiny a menšiny (viz Příklad 5).

V roce 2003 psal Homoláč (2003: 80), že rasistické jednání vůči Romům je v médiích redukováno na střet extremistických částí populace, což vytváří stabilní relační pár: Rom–skinhead, jejíž jednotky jsou v povědomí příjemců zpráv spojeny natolik silně, že přítomnost jedné předpokládá přítomnost druhé. Odkazem k relační dvojici dochází k rámcování událostí na vztah dvou skupin: menšiny a příslušníků extremistických hnutí. Označování událostí jako incidentů a potyček odkazuje ke střetům, kterých se veřejnost neúčastní. Širší česká společnost je vyčleněna, jako by se jí události netýkaly. Rasistické útoky a demonstrace radikálů tak v médiích nejsou reprezentovány jako projev názorů sdílených celou společností, ale pouze dílčí skupinou (Homoláč 2003).³⁷

Pokud příspěvky obsahují vyjádření Romů, je z nich zřejmé, že tito se útoků obávají, zůstávají doma nebo v době plánovaného pochodu město opouštějí. Novináři nezmiňují, že Romové zpravidla nejsou iniciátory těchto střetů, a pokud se jich účastní, tak v důsledku útoků na členy své komunity. Tato skutečnost nebyla tematizována ani v případě protestů v Břeclavi v roce 2012 (podrobněji viz níže), kdy Romové i přes falešné obvinění zůstávali nezáúčastnění. Naopak ze způsobu narativizace příspěvků je zřejmá anticipace fyzického násilí mezi účastníky, kterou stvrzuje přítomnost policejních složek.³⁸

Z relačního páru Romové–skinheadi je majoritní populace vyčleněna, což funguje jako její alibi, neboť rasistické a xenofobní názory jsou reprezentovány jako dominantně sdílené extremisty, stejně jako kriminální jednání proti romské populaci. Události druhé poloviny roku 2011³⁹ ale ukázaly, že protiromské názory a nálady sdílí širší část populace, kterou nelze redukovat na tzv. dělnickou mládež či skinheady. Patrně v důsledku hospodářské krize v roce 2007 a stagnace životní úrovně v příhraničních regionech ČR se k protestům přidávali i majoritní obyvatelé, často z nejnižších stupňů sociálního žebříčku, nespokojení s vlastní sociální situací a s postavením příslušníků menšiny. Záběry z protestů ukazují přítomnost řadových

37 Také příslušníci radikálních hnutí (skinheads) jsou ve zpravodajství stereotypizováni. Jsou obvykle zobrazováni jako osoby v tmavém oblečení, s obličejem zahaleným v šátkách či kuklách, s baseballovými páčkami, noži či tonfami apod., jejich názory jsou reprezentovány jako okrajové (radikální, extremistické), jejich jednání probíhá pod dohledem policejních složek (zpravidla těžkooděnců) a případně je postihováno.

38 „Silná policejní asistence měla zabránit střetu skinů s místními Romy.“ In: „Demonstrace skinů v Mladé Boleslavi“ (ČT *Události* 18. 3. 2000).

39 Jako nepokoje ve Šluknovském výběžku je označována série pochodů pořádaných L. Kohoutem a Dělnickou stranou sociální spravedlnosti v srpnu a září 2011 v Novém Boru, Varnsdorfu a Rumburku. Z tohoto regionu se pochody rozšířily do dalších míst Ústeckého kraje a do dalších měst ČR.

občanů, kteří jsou v příspěvcích také citováni. Ačkoliv prvotními organizátory těchto akcí byli nadále zástupci pravicového extremismu, rámcování událostí bylo odlišné a dříve užívaný relační pár zůstal upozaděn. Při reprezentaci těchto událostí ve zpravodajství došlo k redefinici tohoto jednání i jeho objektu. Události byly označovány jako protesty, nikoli pochody radikálů, popř. demonstrace či potyčky, a důraz byl kladen na vyjádření nesouhlasu s tzv. nepřizpůsobivými, jak jsou Romové v daném kontextu označováni. Specifickým případem byly protesty v Břeclavi v reakci na obvinění Romů z napadení teenagera,⁴⁰ ve kterých byla protiromská rovina protestujícími otevřeně deklarována. Událost byla novináři od počátku rámcována jako útok Roma, ale etnicita oběti nebyla novináři specifikována (např.: „Matka chlapce z Břeclavi se omluvila za smyšlený útok Romů na jejího syna,“ *Události* ČT 24. 5. 2015), ani tematizována. V rámci diskurzu reprezentujícího Romy jako útočníky tak byla postižená rodina implicitně zahrnuta do majority, do skupiny My. Ačkoliv později zveřejněné jméno matky i její výslovnost naznačují, že se nejedná o rodilou Češku, v příspěvcích nebyly přítomné negativní významy obvykle spojované s imigranty (srov. Chovanec 2013).

Některé příspěvky explicitně odkazovaly k dění ve Šluknovském výběžku v roce 2011. To je příklad framingu, který konkrétní událost daného dne vztahuje k obecnějšímu rámci – protiromským postojům – ustaveném v roce 2011, a tak jí připisuje význam. Bez ohledu na širší souvislosti a stav chudoby nejen v severních Čechách byla ve zpravodajství jako příčina sociálního napětí konstruována tzv. nepřizpůsobivost Romů a jejich kriminalita. Sociální rovina dění spojená s životem v chudobě, který nepostihuje jen romskou populaci, byl redukován na problém s Romy. Odkaz k dění na Šluknovsku konotující negativní význam zazníval nejčastěji v závěru příspěvků a byl doplněn záběry zásahů těžkooděnců na demonstracích, dýmu z dýmovnic i obušků. Ačkoliv se patrně jednalo o archivní materiály natočené při událostech uplynulého roku, ne vždy byly takto označeny. Novináři tak implicitně a někdy i explicitně naznačovali, že aktuální situace by mohla eskalovat, protože nespokojenost v části společnosti přetrvává. Tato verbální i vizuální dramatizace příspěvků je klíčovým prvkem reprezentace událostí, jejichž rozsah, závažnost a potenciální nebezpečnost vytváří. Odkaz k dění na Šluknovsku byl novináři využíván i v příspěvcích informujících o kriminalitě obecně⁴¹ nebo o projednávání zákona o sociálním bydlení⁴² či zneužívání dávek na bydlení⁴³. Tímto

40 Protesty, které proběhly v Břeclavi v dubnu a květnu 2012, byly reakcí na výše zmíněné vážné zranění teenagera, který uvedl, že jsou důsledkem jeho napadení Romy. Přibližně po měsíčním vyšetřování vyšlo najevo, že zraněný si ublížil pádem ze zábradlí. Matka napadeného se Romům omluvila.

41 Např. „Kde hrozí problémy jako na Šluknovsku, kriminalita v rizikových oblastech“ (*ČT Události* 23. 1. 2012).

42 Např. „Starostové ze severu Čech kritizují vládu, že stále není hotový zákon o sociálním bydlení“ (*ČT Události* 25. 9. 2012).

43 Např. „Zneužívání dávek na bydlení. Všichni si ještě dobře pamatují vyhocené emoce vloni na Šluknovsku“ (*ČT Události* 12. 11. 2012).

způsobem byl tento interpretační rámec odkazující k protiromským postojům české veřejnosti reprodukován a aktualizován v dalších kontextech. Odkazem na sociální napětí a demonstrace proti soužití s osobami označovanými jako nepřizpůsobivé je ovlivňována tonalita příspěvků a vkládány negativní významy. Zatímco My jsme spořádaní, ale rozhořčení majoritní občané, Oni jsou ti, kteří nesdílají normy a nerespektují pravidla české kultury. Strukturace příspěvků podle dělicí linie My x Oni je typická nejen pro zprávy z tematického rámce kriminalita a sociální napětí a rasová nesnášenlivost, ale odráží se i v kategoriích sociální politika vlády, městská politika, sociální dávky, vzdělávání nebo zdravotnictví. I v těchto zprávách Romové často vystupují jako objekty jednání zástupců české populace. Jako aktivní jednající jsou reprezentováni ve zprávách referujících o úrovni bydlení a kulturních akcích. Jsou to členové majority, o nichž mainstreamové zpravodajství informuje dominantně, a to i ve zprávách, které se tematicky dotýkají romské menšiny. To neznamená, že Romové by v příspěvcích nefigurovali. Vstupují však do příspěvků nejčastěji sekundárně jako objekty našeho jednání, jako ti, na které je cíleno, nebo ti, kterých se dotýkají naše rozhodnutí.

6 Závěr

Pro analýzu reprezentace Romů v audiovizuálních sděleních jsou podstatné nejen příspěvky, které Romy explicitně pojmenovávají, ale i ty, v nichž jsou členové romské menšiny zachyceni v obrazové složce zprávy. Novináři byli v minulosti kritizováni za to, že nadužívají kategorii etnicity a uvádějí ji i v kontextech, ve kterých není podstatná. Struktura vzorku z jednotlivých let šetření ukazuje pokles užívání verbálních označujících, a naopak nárůst podílu zpráv, v nichž etnicita zmíněna nebyla, ale k Romům nadále referují užité obrazové záběry, a to až na polovinu příspěvků z roku 2015. To je podstatné zjištění především z hlediska metodiky postupu výběru vzorku.

Ačkoliv mým cílem bylo zkoumat, co se z hlavní večerní zpravodajské relace diváci dozvídají o Romech, opakované analytické sledování vzorku mne vedlo ke zjištění, že stejně jako o Nich informují odvysílané zprávy o Nás. Nejde přitom pouze o projev duality strukturování příspěvků do opozice My x Oni, ale o to, že značná část (55 %) ⁴⁴ zpráv zkoumaného vzorku byla rámcována jako jednání majority. Odhalila to analýza úvodního framingu příspěvků, stylistika a syntax úvodních vět. Jsou to členové majority, o nichž mainstreamové zpravodajství informuje dominantně, a to i ve zprávách, které verbálně nebo vizuálně referují k romské menšině. Zprávy informovaly o tom, co si členové majority myslí nebo co dělají, případně co dělají pro Ně, nebo jak rozhodují o Nich. To neznamená, že Romové v příspěvcích nefigurují. Ale vstupují do příspěvků až sekundárně jako

⁴⁴ Podíl těchto příspěvků vzrostl ze 48 % v roce 2000 na 61 % v roce 2015.

objekty Našeho jednání, jako ti, na které je orientováno, nebo ti, kterých se dotýkají Naše rozhodnutí. Pasivní pozice, do které jsou v příspěvcích Romové stavěni, ale současně konotuje negativní vyznění. Oni jsou těmi, o které se musí starat majorita a vynakládat na to své zdroje. Tento způsob výstavby příspěvků dokládá i analýza mluvčích citovaných v příspěvcích. Z celkového počtu citovaných mluvčích i zveřejněných výroků tvoří Romové jen třetinu. V příspěvcích strukturovaných podle opozice My–Oni Romové vystupují v pozici těch Druhých, vzhledem k nimž se definují členové majority, jež takto deklarují svou identitu (srov. Baumann 1996: 44–49; Barth 1969).

Je pravděpodobné, že odhalené novinářské postupy konstrukce zpravodajských příspěvků jsou používány obecně, nikoli jen při prezentaci událostí/témat referujících k Romům. Jejich užití v těchto případech však s sebou nese úskalí implicitních odkazů na stereotypy o Romech přítomné v české majoritní kultuře a ústí ve stereotypní reprezentace Romů ve zpravodajství obecně. Skrze ně dochází ke stvrzování a reprodukování majoritního diskurzu o Romech.

Zpravodajství je formou etnocentrického diskurzu (Hartley 1982), a platí to i pro zpravodajský diskurz ČT jako média veřejné služby. Podle Andreasena (2005: 6) vypovídají mediální obrazy těch Druhých mnohem více o představách většinové společnosti o menšině než o příslušnicích menšiny samotné. Když prostřednictvím stereotypů a naturalizovaných mýtů reprezentuje majoritní společnost příslušníky jiných kultur jako nepatřičné a nepřináležející, současně tak reprezentuje hodnoty a normy charakterizující Naši (majoritní) společnost. Pokud zpravodajství sociálně sdílené stereotypy kriticky nereflektuje, posiluje jejich platnost. Ve zpravodajských příbězích odrážejících majoritní ideologii jsou jedinci/skupiny reprezentováni z pohledu majority tak, aby příjemce přijal tuto optiku za vlastní. Pokud veřejnost nemá dostatek jiných informačních zdrojů (např. bezprostřední zkušenost) a zástupci menšin nedisponují možnostmi veřejně oponovat mainstreamovému zpravodajství, jsou média schopna vytvořit diskurzivní hegemonii reprodukující ideologii nového rasismu (van Dijk 2000). Jestliže zpravodajský diskurz systematicky konstruuje Romy jako nepřizpůsobivé, odlišné Druhé, zůstávající stranou naší společnosti jako takové, kteří se nechtějí přizpůsobit, dochází tak současně ke stvrzování jejich odlišnosti a reprodukcii jejich sociálního vyčleňování. Co když ale těmi, kteří se nechtějí přizpůsobit nejsou Oni, ale My?

Literatura

- Andreassen, R. 2005. *The Mass Media's Construction of Gender, Race, Sexuality and Nationality. An Analysis of the Danish News Media's Communication about Visible Minorities from 1971-2004*. Dostupné z: <http://www.rikkeandreassen.dk/phd-afhandling.pdf> [cit. 2. 2. 2021].
- Balibar, E., Wallerstein, I. 1991. *Race, Nation and Class: Ambiguous Identities*. London: Verso.
- Barth, F. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Long Grove: Waveland Press.
- Baumann, Z. 1996. *Myslet sociologicky*. Praha: Slon.
- Burton, G., Jiráček, J. 2001. *Úvod do studia médií*. Praha: Barrister & Principal.
- Congress of Local and Regional Authorities (CLRA). 2016. *The situation of Roma and Travellers in the context of rising extremism, xenophobia and the refugee crisis in Europe*. Rada Evropy, 20. 10. 2016. Dostupné z: <https://rm.coe.int/1680718bfd> [cit. 1. 10. 2020].
- Čížek, T., Šmidová, M., Vávra, M. 2017. *Inventura předsudků*. Praha: Academia.
- Blažek, B. 1995. *Tváří v tvář obrazovce*. Praha: Slon.
- Dahlgren, P. 1986. Beyond information: TV news as a cultural discourse. *Communications* 12 (2): 125–136.
- Eco, U. 2004. *Meze interpretace*. Praha: Karolinum.
- ECRI. (European Commission against Racism and Intolerance. 1998. *General Policy Recommendation N° 3: Combating racism and intolerance against Roma/Gypsies*. Strasbourg, Dostupné z: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.3> [cit. 11. 4. 2022].
- Elmerot, I. 2019. Dirtbags, Drunkards and Miniature Mutes: Czech Subjectivity Revealed Through Corpus-Based Discourse Analysis. *Scando-Slavica* 65 (2): 127–145.
- Entmann, R. M. 1992. Black in the News: Television, Modern Racism and Cultural Change. *Journalism Quarterly* 69 (2): 341–361.
- Erjavec, K. 2001. Media Representation of the Discrimination Against the Roma in Eastern Europe: The Case of Slovenia. *Discourse & Society* 12 (6): 699–727.
- European Commission. 2014. *Report on Discrimination of Roma Children in Education*. Dostupné z: <https://www.aecgit.org/downloads/documentos/568/report-on-discrimination-of-roma-children-in-education.pdf> [cit. 11. 4. 2022].
- Federace židovských obcí v České republice. 2016. *Výroční zpráva o projevech antisemitismu v České republice za rok 2015*. Dostupné z: <https://www.fzo.cz/wp-content/uploads/V%C3%BDro%C4%8Dn%C3%AD-zpr%C3%A1va-o-projevech-antisemitismu-v-%C4%8Cesk%C3%A9-republice-za-rok-2015.pdf> [cit. 12. 10. 2021].

- Fiske, J., Hartley, J. 1996. *Reading Television*. London: Routledge.
- Fónadová, L. 2014. *Nenechali se vyloučit. Sociální vzestupy Romů v české společnosti*. Brno: Masarykova univerzita.
- Galtung, J., Ruge, M. 1973. Structuring and selecting news. In: Cohen, S., Young, J. (eds.). *The Manufacture of News*. London: Constable, Beverly Hills: Sage.
- Hartley, J. 1982. *Understanding News*. London, New York: Routledge.
- Holomáč, J. 2003. Ukázková rasová vražda (Vražda Tibora Berkiho v českém tisku). In: Homoláč, J., Karhanová, K., Nekvapil, J. *Obraz Romů v středoevropských masmédiích po roce 1989*. Brno: Doplněk, 102–120.
- Homoláč, J. 2009: *Internetové diskuse o cikánech a Romech*. Praha: Karolinum.
- Homoláč, J., Karhanová, K., Nekvapil, J. 2003. *Obraz Romů v středoevropských masmédiích po roce 1989*. Brno: Doplněk.
- Chandler, D. 2002. *Semiotics. The Basics*. London: Routledge.
- Chovanec, J. 2013. How Come You're not a Criminal? Immigrant Stereotyping and Ethnic Profiling in the Press. In: Lirola, M. M. (ed.). *Discourses on Immigration in Times of Economic Crisis: A Critical Perspective*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 194–215.
- Kaderka, P., Karhanová, K. 2001 *Obraz cizinců v médiích I*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné z: <https://www.cizinci.cz/web/cz/-/2001-obraz-cizincu-v-mediich-i-ustav-pro-jazyk-cesky-av-cr>
- Kašparová, I. 2014. *Romská politika – politika romství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kluknavská, A., Zagibová, I. 2013. Neprispôsobiví Rómovia a slušná väčšina? Spravodajský diskurz po násilných udalostiach na severe Českej republiky 2011. *Stredoevropské politické studie* 15 (4): 300–323.
- Klvačová, P., Bitrich, T. 2003: *Jak se (ne)píše o cizincích*. Praha: Multikulturní centrum. [online] Praha: Multikulturní centrum. Dostupné z: <https://docplayer.cz/273422-Jak-se-ne-pise-o-cizincich-petra-klvacova-tomas-bitrich.html> [cit. 11. 4. 2022].
- Kopytowska, M. 2015: Mediating Identity, Ideology and Values in the Public Sphere: Towards a New Model of (Constructed) Social Reality. *Lodz Papers in Pragmatics* 11 (2): 133–156.
- Kostlán, F., Ryšavý, Z. 2014. *Romská tematika často slouží k většímu zisku, objektivních zpráv je málo*. Praha: Romea. Dostupné z: <http://www.romea.cz/dokumenty/analyza-podzim2014-finale.pdf> [cit. 22. 9. 2021].
- Kroon, A. C., Kluknavská, A., Vliegthart, R., Boomgaarden, H. G. 2016. Victims or perpetrators? Explaining media framing of Roma across Europe. *European Journal of Communication* 31 (4): 1–18.
- Křížková, M. 2013. *Analýza mediálního zobrazení Romů v českých médiích od začátku července 2011 do konce května 2012*. Praha: Agentura pro sociální začleňování.

- Lévi-Strauss, C. 2006. *Mythologica*. Praha: Argo.
- Luhmann, N. 2000. *The Reality of the Mass Media*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Madroane, I. D. 2012. Roma, Romanian, European: A Media Framed Battle over Identity. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines* 5 (2): 102–119.
- McCombs, M. 2009. *Agenda setting. Nastolování agendy: masová média a veřejné mínění*. Praha: Portál.
- McCombs, M., Shaw, B. 1991. The Agenda Setting Function of Mass Media. In: *Agenda Setting – Readings on Media Public Opinion and Policy Making*. Hillsdale, Hove, London: Lawrence Erlbaum associates Publishers, 17–26.
- Nejedlý, V. 2012. *Romská etnicita prezentovaná ve zpravodajských příspěvcích pořadu Televizní noviny v období leden – únor 2012*. Rada pro rozhlasové a televizní vysílání. Dostupné z: https://www.rrtv.cz/cz/files/monitoring/TN_leden_%C3%BAnor.pdf [cit. 10. 10. 2020].
- Neuendorf, K. A. 2002. *The Content Analysis Guidebook*. London: Sage.
- Pickering, M. 2001. *Stereotyping*. Basingstoke: Palgrave.
- Philo, G., Briant, E., Donald, P. 2013. *Bad News for Refugees*. London: Pluto Press.
- Poláková, E., Spálová, L. 2013. Diskriminačné tendencie mediálneho zobrazovania Rómov a prvky extrémizmu v komunikácii na sociálnej sieti. In: Štefančík, R. (ed.). *Pravicový extremismus a mládež na Slovensku*. Brno: Tribun EU, 92–126.
- Růžicka, M., Radostný, L. 2006. Terénní výzkum v hyperrealitě. Poznámky k mediální konstrukci sociálně vyloučené lokality. In: „Romové“ v osídlech sociálního vyloučení. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 201–229.
- Richardson, J. 2014. Roma in the News: an examination of media and political discourse and what needs to change. *People, Place and Policy* 8 (1): 51–64.
- Sedláková, R. 2002. Menšiny v denním tisku (zpráva o výzkumu). In: Szaló, C. (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 109–130.
- Sedláková, R. 2007. *Obraz Romů v televizním zpravodajství – příklad mediální konstrukce reality*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Sedláková, R. 2014. *Výzkum médií. Nejpoužívanější metody a techniky*. Praha: Grada.
- Sedláková, R. 2021. Media construction of deviance – othering of Roma minority in television news discourse. *Social Pathology and Prevention* 7 (2): 11–34. Dostupné z https://spp.slu.cz/artkey/spp-202102-0001_media-construction-of-deviance-otherness-8211-the-case-of-television-news-discourse-on-roma-minority.php [cit. 23. 5. 2022].
- Sedláková, R. 2022. (v tisku). *Zprávy o Nich nebo o Nás? Zpravodajství České televize o Romech*. Olomouc: Vydavatelství UP.

- Sedláková, R., Burešová, Z. 2016. Obraz muslimů a islámu v českých médiích. In: Topinka, D. (ed.). *Muslimové v ČR – etablování muslimů a islámu na veřejnosti*. Brno: Barrister & Principal, 273–295.
- Sedláková, R., Lapčík, M. 2020. Changing news delivery: a case study of the Czech evening television news programmes. In: *Future of Media, Changing Journalism and New Communication*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 69–81.
- Sedláková, R., Lapčík, M., Burešová, Z. 2016. *Analýza mediální reprezentace tématu emigrační vlny z islámských zemí do Evropy a reakcí české politiky a společnosti na tuto emigrační vlnu*. Praha: Rada ČRo. Dostupné z: <https://rada.rozhlas.cz/sites/default/files/documents/03588580.pdf> [cit. 11. 4. 2022].
- Sedláková, R., Veselková, Z. 2014. Mediální konstrukce etnicity – případ uneseného novorozence. *Romano Džaniben* 21 (2): 9–43.
- Sedláková, R., Vidovičová, L. 2005. *Mediální analýza obrazu seniorů*. Praha: Diakonie CČE. Dostupné z: www.spvg.cz [cit. 8. 1. 2015].
- Scherer, H. 2005. Úvod do metody obsahové analýzy. In: Schulz, W., Reifová, I. a kol. (eds.). *Analýza obsahu mediálních sdělení*. Praha: Karolinum, 29–50.
- Schneeweiss, A. G. 2009. *Talking Difference: Discourses about the Gypsy / Roma in Europe since 1989*. Disertační práce. Minneapolis: University of Minnesota.
- Schulz, W. 2000. Masová média a realita: ‚Ptolemaiovské‘ a ‚Kopernikovské‘ pojetí. In: Jiráček, J., Říchová, B. (eds.). *Politická komunikace a média*. Praha: Karolinum, 24–40.
- Slavíčková, T. 2015. Investigating ‘nepřizpůsobivý’ as a Key Word in Critical Analysis of Czech Press Reports on Roma. *Korpus-Gramatika-Axiologie* (11): 69–82.
- STEM. 2016. Jaký je vztah občanů ČR k různým národům a etnikům? Dostupné z: <https://www.stem.cz/jaky-je-vztah-obcanu-cr-k-ruznym-narodum-a-etnikum/> [cit. 12. 6. 2020].
- Strauss, A. L., Corbin, J. M. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert.
- Tkaczyk, M. 2017. *Mediální pokrytí tzv. migrační krize v online zpravodajství (Novinky, iDnes, ČT24.cz)*. Výzkumná zpráva. Brno: Masarykova univerzita.
- TNS Opinion & Social Network. 2015. *Discrimination in the EU in 2015*. Dostupné z: European union: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/530f023e-6d03-11e5-9317-01aa75ed71a1/language-en> [cit. 10. 10. 2018].
- Tremlett, A., McGarry, A. 2013. *Challenges Facing Researchers on Roma Minorities in Contemporary Europe: Notes towards a Research program*. ECMI – Working paper.

- Tuček, M. 2020. Vztah české veřejnosti k národnostním skupinám žijícím v ČR – březen 2020. Centrum pro výzkum veřejného mínění při Akademii věd České republiky. Dostupné z: <https://cvvm.soc.cas.cz/media/content2/content/documents/c2/a5199/f9/ov200429.pdf> [cit. 10. 10. 2020].
- van Dijk, T. A. 1993. Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society* 4(2): 249–283. Dostupné z: <http://www.discourses.org/OldArticles/Principles%20of%20critical%20discourse%20analysis.pdf> [cit. 22. 2. 2013].
- van Dijk, T. A. 1987. *Communicating racism: Ethnic Prejudice in Thought and Talk*. Newbury Park CA: Sage.
- van Dijk, T. A. 2000. New(s) Racism: A Discourse Analytical Approach. In: Cottle, S. (ed.). *Ethnic Minorities and the Media*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 33–49.
- Vašát, P. 2010. Nástin mediálního diskursu o Janově: kriticko diskursivní přístup. *Antropowebzin* 3 (1): 39–43.
- Veselková, Z. 2016: Where others fear to tread: the role of journalists in the creation and spreading of negative stereotypes about Roma people. *Central European Political Studies* (2): 141–154.
- Weinerová, R. 2015. *Romové a stereotypy*. Praha: Karolinum.
- Wodack, R. Mayer, M. 2002. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Zákon č. 483/1991 Sb. Zákon České národní rady o České televizi Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=483&r=1991> [cit. 20. 10. 2021].

Kůň, postroj a povoz ve východoužské romštině²

Horse, harness and horse-drawn wagon in Eastern Uzh Romani

Abstract

This paper describes the Romani lexicon for the use of horse and horse-drawn wagon in varieties of the Eastern Uzh dialect region, which is located in the west of the Transcarpathian region of Ukraine and is part of North Central Romani. The article, based on first-hand fieldwork data of the author, presents the terms for horse and the cultural terminology for the use of horse, namely the lexicon related to horse riding, harnessing and stabling. Relatively detailed attention is also paid to the terminology for horse-drawn wagon and its parts, including the wheel, as well as to the term for wagoner. The analysis of the origins of the discussed terms shows that most of the terms are recent loanwords from East Slavic and partly Slovak dialects or from Hungarian and (indirectly) German, while only names for some very basic concepts have been preserved from the Proto-Romani heritage. The study includes a glossary of all the analysed Eastern Uzh Romani words.

Key words

dialectology, ethnolinguistics, material culture, North Central Romani, Eastern Uzh Romani, Transcarpathia

Jak citovat

Beníšek, M. 2022. Kůň, postroj a povoz ve východoužské romštině. *Romano džaniben* 29 (1): 53–74.

1 Michael Beníšek působí na Semináři romistiky KSES FF UK. E-mail: michael.benisek@ff.cuni.cz

2 Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti Lingvistika, a vychází též s finanční podporou projektu CRP 2022 Podpora strategicky významných programů na Filozofických fakultách UK, MU, UP.

Úvod

Tato práce popisuje terminologické lexikum používání koně, zvláště koňského záprahu a koněm taženého povozu, ve varietách romštiny, kterými mluví Romové na západě Zakarpatské oblasti Ukrajiny nedaleko hranic se Slovenskem. Tento dialekt či lépe řečeno nářeční region se zde označuje jako „východoužská romština“, podle toho, že se rozkládá na východě někdejší užské župy. Konkrétně je východoužská romština etnickým jazykem romských komunit v oblastním městě Užhorod a dále v městečku Perečyn, v městysi (sídle městského typu) Seredně a ve vesnici Chudľovo (Beníšek 2017, 2020).

Z hlediska dialektologického je východoužská romština součástí severocentrální romštiny (srov. Elšík, Beníšek 2020; Elšík 2020) a pokračováním dialektů romštiny východního Slovenska, konkrétně pak variet západoužského nářečního regionu, který se rozprostírá na slovenské straně hranice na území okresu Sobrance a východní části okresu Michalovce (Beníšek 2020). Zatímco ale na slovenské straně hranice používání koní mezi místními Romy už zaniklo, ve východoužských komunitách se jedná o dosud živou tradici, což poskytuje možnost zdokumentovat příslušnou slovní zásobu předtím, než i z tohoto regionu tento aspekt kultury vymizí. Ve slovensko-české romistice navíc tématu koňského názvosloví nebyla nikdy věnována žádná pozornost. Jediným zdrojem poznání koňské a povozové terminologie v severocentrálních dialektech jsou slovníky, z těch vědecky deskriptivních zejména Puchmayer (1821) pro původní českou romštinu, Rozwadowski (1936) pro malopolskou romštinu města Zakopane a Hübschmannová et al. (1991) pro východoslovenský interdialekt romštiny. Tyto slovníky ale necílily na podrobnou dokumentaci tohoto typu lexika a jejich významové pokrytí daného okruhu je jen velmi základní a nedostatečné.

Přesto si ani tento příspěvek nečiní nárok na úplnost a vyčerpávající dokumentaci příslušné terminologie. Po stručném uvedení do pravopisu romských tvarů (odd. 1) článek představuje názvy koně (odd. 2) a následně se věnuje kulturnímu názvosloví používání koně, konkrétně lexiku z oblasti základních nástrojů a jezdeckví (odd. 3), uzdy a ohlávky (odd. 4), opratí (odd. 5), postroje zapřaženého koně (odd. 6) a jeho ustájení (odd. 7). Relativně detailní pozornost je věnována názvosloví koňského povozu a jeho částí (odd. 8), včetně kola (odd. 9), i termínu pro vozku (odd. 10). V závěru práce stručně shrnuje příslušnou terminologii z hlediska původu slov. Součástí studie je slovníček všech analyzovaných východoužských slov uvedený na jejím konci a také několik fotografií. Tato práce se nezabývá biologickou terminologií, takže jejím cílem není popis anatomie koně v romštině.

Článek se spolu s dokumentací příslušné terminologie věnuje i původu jednotlivých slov. Vzhledem k tomu, že velkou část dané slovní zásoby představují nedávné a současné přejímky, poskytuje tato studie materiál i ke studiu jazykového

kontaktu. Ten přitom hraje ve vývoji východoužské romštiny velmi podstatnou roli. Všichni mluvčí východoužské romštiny mluví od raného věku také východoslovanskými jazyky, konkrétně lokálními varietami ukrajinštiny a rusky. Nemalá část mluvčích mluví i maďarsky, ačkoli míra kompetence v maďarštině se u různých mluvčích velmi liší. V minulosti hrála ve východoužských komunitách roli druhého jazyka také slovenština (srov. Beníšek 2020: 51).

Prezentovaná data jsou výsledkem terénního výzkumu, který autor podnikal mezi mluvčími východoužské romštiny od roku 2007. Pro tuto konkrétní studii ale byla většina materiálu pořízena během cíleného sběru příslušného názvosloví v létě 2021 a na jaře 2022 ve všech tradičních lokalitách východoužské romštiny, tedy v Užhorodě, Perečyně, Chudľovu i Seredni. Z Užhorodu pocházejí skoro všechna data z výzkumu v romské osadě v ulici Telmana (romsky *Ťelmana*) mezi mluvčími, kteří mají rodinné kořeny v původní užhorodské romské osadě Močára na severu města (*Močārika Roma*).

1 Poznámky k pravopisu a názvosloví jazyků

Způsob zápisu romských tvarů v tomto textu vychází z pravopisu češtiny a slovenštiny i standardizovaného pravopisu romštiny na Slovensku (PRP), od kterého se ale některými rysy liší. Ve shodě se zvyklostmi v lingvistické romistice se zde uvulární frikativa zapisuje písmenem {x}, a nikoli spřežkou {ch}, např. *xlivos* „stáj“. Vokalistická délka, která je ve východoužské romštině u některých kvalit distinktivní, je značena makronem (vodorovnou čarou) a nikoli akutem (čárkou), např. *kantāris* „uzda“. Akutem nad samohláskou se značí nepravidelný přízvuk ve východoslovanských přejímkách, např. v adverbiu *verxóm* „koňmo“, kde označuje přízvuk na poslední slabice. Pravidelně stojí přízvuk na penultimě (předposlední slabice slova), v genitivních tvarech na antepenultimě, a v těchto případech se nijak neznačí. Ve východoslovanských přejímkách se mohou objevit palatalizované sykavky nebo palatalizovaná vibranta, které se značí apostrofem, např. *s'idlos* „sedlo“. V maďarských přejímkách se občas objevují přední zaokrouhlené vokály, např. /ö/ [ø] ve slově *čövdōris* [ʃøʋdøris] „hřebeč“, které jsou ale v idiolektech většiny mluvčích delabializované (*čevderis* [ʃʋɛɖeris]). Jak také ukazují poslední příklady, foném /v/ má v kodě, tedy na konci slova nebo před konsonantem, vokalizovanou realizaci – srov. též *čikovs* [ʃikɔʋs] „hříbě“, *potkovka* [potkɔʋka] „podkova“ apod. – a nikdy se nevyslovuje jako neznělé [f].

V souladu s převažujícími konvencemi současnosti jsou východoslovanské dialekty na Slovensku označovány jako rusínské a na Zakarpatí jako ukrajinské. Často je ale užito jen obecného označení „východoslovanský“, zvláště tam, kde se výklad týká dialektů na Slovensku i na Zakarpatí. Název „praromština“ odkazuje ke společnému předku všech romských dialektů a je tedy používán i v smyslu „raná romština“, jak jej používá Matras (2002) a Elšík a Matras (2006).

2 Názvy koně

Východoužská romšтина zachovává praromské označení koně, přejímku arménského *grast* „tažné zvíře, soumar“, v podobě *graj*, která je charakteristická pro východní dialekty severocentrální romštiny. V některých odvozeninách se vynořuje i historický kořen *grast-*, konkrétně v adjektivu *grastano* (vedle *grajikano*) „koňský“ a také v přechýleném substantivu *grasňi* (< **gras(t)ni*) „kobyła“, ve kterém došlo k palatalizaci sykavky před přechylovacím sufixem *-ň-*. V Užhorodě někteří mluvčí narození do poloviny 20. století pasivně znají i další arménskou přejímku *khuvro* „hříbě“ (z arménského *k'urak* [kʰurak] „hříbě, osle“), která se už ale nepoužívá a mladším mluvčím je zcela neznámá.

Hříbě se v současnosti ve všech východoužských lokalitách označuje z maďarštiny přejatým slovem *číkovs* z maďarského *csikó*, které má i femininní derivaci *číkovka* „mladá klisna“. Běžně se používá i romský deminutivní tvar *číkovcis*, doslova vlastně „hříbátko“, femininum *číkovkica*. Také slovo pro hřebce pochází z maďarštiny, konkrétně z maďarského *csődör*, a je zachyceno v podobách *čejderis* (v Užhorodě a Perečyně), *čöjdöris* (v Užhorodě), *čevderis* (v Chudľovu a Seredni), *čejvderis* (v Chudľovu) i *čövdöris* (v Chudľovu a Seredni). Oba hungarismy, pro hříbě i hřebce, jsou v různých formách doloženy i v ukrajinských dialektech Zakarpátí (Dzendzelivs'kyj 1958: 89; Lizanec 1976: 636).

3 Základní předměty a jezdecké názvosloví

Z praromských názvů předmětů, které se vztahují k práci s koněm, je ve všech východoužských varietách stále běžné *čupňi* „bič“, které se často srovnává s perským *čabuk/čābok* „hbitý, mrštný“ i „koňský bič“ (srov. Sampson 1926 II: 72; Boretzky a Igla 1994: 54), ačkoli Oslon a Kožanov (ESCJA) navrhuji i možný indoárijský zdroj. Archaický je grécismus *petalos* „podkova“ z řeckého *πέταλο* (*pétalo*), který používají a/nebo znají už jen mluvčí staré generace v Užhorodě a Perečyně. Další zděděná slova používaná v souvislosti s koňmi jsou slova širšího významu, která se uplatňují i v označování koňských nástrojů. Provaz k uvázání koně na volném prostranství se nazývá obecným *šejlo* „provaz“, které je zřejmě příbuzné středoindickému *sellī* „provaz“ (ze staroindického **sellī-*; srov. Tálos 1999: 254; CDIAL 13591), popřípadě dalším nepřejatým výrazem *dovri* „provázek, šňůrka“ (ze staroindického *davara-*), které se zvláště v Užhorodě a Perečyně používá i pro silnější provaz namísto lokálně zastarávajícího *šejlo*.

Podkova se dnes nejčastěji označuje východoslovanským deminutivem *potkovka*, případně poruštěným *patkovka*, a v Užhorodě se též objevuje přejímka maďarského *patkó* v podobách *patkovs* i *patkos*. Sloveso ve významu „podkovat“ má formu slovanské přejímky *kovin-* (Chudľovo: *Kovinan le grajes*. „Kuju koně.“)

i její akcionsartové derivace se slovanským prefixem *potkovin-*, ale v Užhorodě bylo od jednoho staršího mluvčího zachyceno i archaické *petalin-*.

Kůň se ve sledovaném regionu běžně nepoužívá jako jízdní zvíře, ale převážně jako tažné zvíře (viz odd. 6), takže exkluzivní jezdecká terminologie je zastoupena v podstatě jen slovem pro sedlo. I to se ale nejčastěji označuje prostou východoslovanskou přejímkou bez romské morfologické adaptace *s'idló*, sporadičtěji i morfologicky adaptovaným *s'idlos* (doloženým v Chudľovu). V Perečyně byla od některých mluvčích zaznamenána i jiná neadaptovaná forma *sedlo*, která je patrně slovenského původu, a v Užhorodě tvar *sedľičkos* založený na slovanském deminutivu. Slovo pro ostruhu, tj. výčnělek na jezdeckých botách používaný k pobízení koní, se podařilo zapsat jen od jedné mluvčí v Užhorodě, a to v podobě maďarské přejímky *šarkaňtúvs* z maďarského *sarkantyú*. Jiné pojmy jezdecké terminologie, např. třmen, se nepodařilo zdokumentovat, což jistě souvisí s tím, že kůň primárně neslouží jako jízdní zvíře a tyto nástroje se mezi místními Romy nevyskytují. V Chudľovu po výzkumníkově dotazu několik konzultantů nazvalo třmen slovem *sirimos*, které však znamená „řemen“ (viz odd. 6). V místních romských komunitách navíc není nijak výjimečné, že jezdec sedí na hřbetě koně zcela bez sedla (Chudľovo: *Te nāne s'idló, akor bešen avka pro graj*. „Když není sedlo, tak sedí na koni [jen] tak.“). Íránská etyma *zen* „sedlo“ a *buzex* „ostruha“, která jsou známa z jiných dialektů romštiny,³ už ve východoužské romštině neexistují.

Význam „jet na koni“ se vyjadřuje pomocí pohybového slovesa modifikovaného východoslovanským adverbialním tvarem *verxóm*, které lze zhruba přeložit jako „koňmo, na koňském hřbetě“, tedy např. *džal verxóm* „jede na koni“. Praromské sloveso **ukli-* „vystoupat, nasednout, jet na koni“ podobně jako jinde v severocentrální romštině zaniklo.

4 Uzda a ohlávka

Uzda je část výstroje jak jízdního koně, tak koně v záprahu, která se klade zvířeti na hlavu. Ve východoužské romštině má název *kantāris* z maďarského *kantár*, což je hungarismus rozšířený i v mnoha slovanských jazycích a dialektech střední Evropy (srov. Lizanec 1970: 100; Lizanec 1976: 600; SSN I: 744; Vašíček 2020: 107). Zděděná slova pro uzdu doložená v jiných romských dialektech, např. *ašvar/š(u)var* (snad z arménského *awčar* „výstroj, postroj“) a grécismus *salivari/savari(s)* apod. ve východoužském regionu chybí.⁴

3 V severocentrální romštině je slovo *zen* doloženo ještě u Puchmayera (1821: 50), zatímco ve slovníku Hübschmannové et al. (1991: 288) je *zen* cizorodým vlachismem. Lexém *buzex* stále zaznamenává jak Puchmayer (1821: 37), tak i Hübschmannová et al. (1991: 59) a v ustáleném idiomu i Rozwadowski (1936: 13).

4 V rámci severocentrální romštiny je lexém *savaris* „uzda“ doložen jen v české romštině u Puchmayera (1821: 47).

Kovovou částí uzdy je udidlo, které se dává koni do huby. Ve všech východoužských varietách romštiny má název *zubedlos*, ale protože kůň má v hubě udidla dvě, používá se častěji plurálový tvar *zubedli*. Slovo *zubedlos* vzhledem ke konsonantní skupině /dl/ pochází ze slovenských nářečí a je kontaminací praslovanského **ǫdidlo* slovem *zub* (Vašíček 2020: 107–108). Východoužská romština tímto tvarem zachovává starší označení udidel z doby kontaktu se slovenštinou; místní ukrajinská podoba slova je *zubela*, maďarský ekvivalent (také slovanského původu) je *zabla*. Mimo udidel se uzda chápe jako jeden celek; její jednotlivé části, tedy např. nátylník, podhrdelník, členka, lícnice a nánosník, žádné specifické názvy nemají.

Součástí uzdy ale mohou být doplňky, které nejsou k zápřahu bezprostředně nutné. K uzdě se mohou upevňovat speciální klapky na oči (náočnice), které slouží k tomu, aby se kůň v provozu neplašil sledováním okolního dění a soustředil se jen na cestu před sebe. Nazývají se *kulāra* (sg *kulāris*), tedy stejně jako „brýle“ (srov. slovenské *okuliare*, ukrajinské *okuljary*). Mohou být už součástí uzdy (*kantāris kulārenca* „uzda s náočnicemi“) nebo se mohou vyrobit dodatečně vyříznutím kousku kůže a přišitím k uzdě. Koním se dále k uzdě buď po obou stranách, anebo jen po jedné často upevňuje červený střepec pro okrasu, kterému se říká *bojtos* z maďarského *bojt* „třáseň, střepec“.

Stejná uzda jako v zápřahu se někdy používá i při ustájení koně anebo jeho uvázání, avšak s tím rozdílem, že se z ní sundají udidla. Lze se však setkat i se

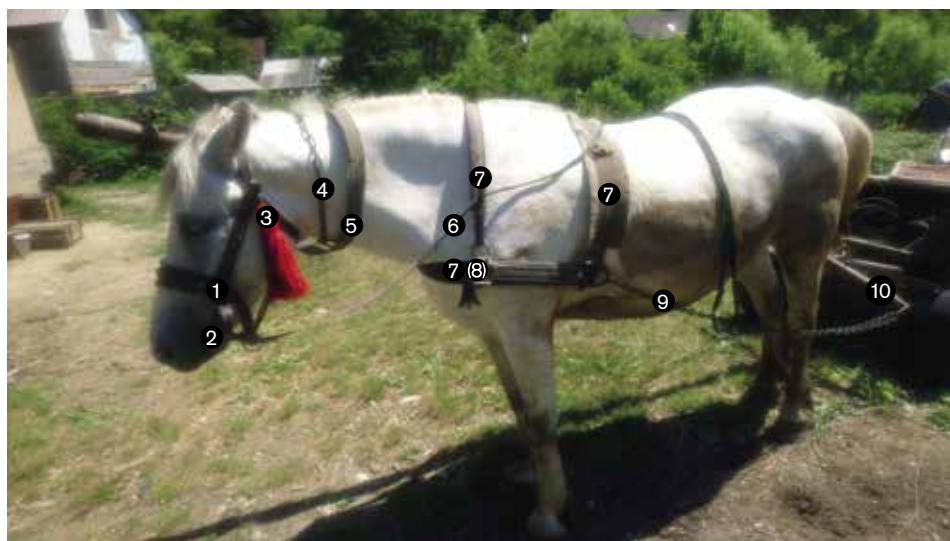

Foto č. 1. Postrojený kůň zapřažený do vozu. Vysvětlivky: 1 uzda (*kantāris*), 2 udidlo (*zubedlos*), 3 střepec (*bojtos*), 4 řetízky k uvázání koně (*lāncos*), 5 obojek k připojení do oje (*ňaklovs*), 6 oprát (*deplejva* apod.), 7 postroj (*hāmos/švercos/sersāmos*), 8 poprsnice (část postroje; *hruñica*), 9 postraněk (*štrangos* apod.), 10 rozporka (*hāmfa/āmfa*). Perečyn, červen 2022 | Foto: Michael Beníšek

speciální bezudidlovou ohlávku, která se používá výhradně při ustájení koně. V Užhorodě a Seredni ji někteří mluvčí nazývali slovem *ketefijkos* z maďarského *kötőfék* „ohlávka“, ale řada mluvčích ji jazykově neodlišovala od uzdy, popřípadě opisovala jako *kantāris bijo zubedli* „uzda bez udidel“. Třetí a relativně častou možností je při ustájení nebo uvázání koně použití řetízku kolem krku (*lāncos*) anebo speciálního obojku (*ňaklows*), který se jinak používá při zapojení koně do oje (viz dále odd. 6).

5 Opratě

Opratě či otěže, čili provazy, které vedou od udidel k rukám vozky nebo jezdce a kterými je kůň ovládán, se nazývají slovem pocházejícím z maďarského *gyeplő*, které vystupuje v podobě *děplejva* nebo *dīplejva*, respektive jejich plurálovými tvary *děplejvi/dīplejvi*. Mimo Perečyn byla od některých mluvčích zaznamenána i řidší varianta s maďarským zaokrouhleným vokálem *děplöjva* nebo *dīplöjva*. Přejímka maďarského *gyeplő* existuje i v ukrajinských dialektech, zde ale vystupuje s odlišným vokalizmem v podobě *d'aplova* (srov. Lizanec 1970: 100; Lizanec 1976: 593), ze které nelze odvodit romské tvary, takže romština má toto slovo přejaté patrně přímo z maďarštiny. Vedle toho se v Užhorodě a Perečyně užívá i plurálové *lici*, které má slovenský původ (srov. ASJ: IV 28; SSN II: 59–60; Vašíček 2020: 108) a podle tvrzení některých konzultantů je starším slovem. Termín *lici* je jinak pro opratě doložen i v západoužské romštině na Slovensku.

6 Postroj tažného koně

Kůň se v komunitách mluvčích východoužské romštiny používá nejčastěji k záprahu. Spolu s povozem tedy funguje jako dopravní prostředek, který slouží pro dopravu osob či nákladu, nebo jako pomocník při práci, například při sběru dříví v lese, starého železa a jeho dalšího odprodeje apod. Nejčastěji se zapřahá pouze jeden kůň, záprah dvou koní byl v době výzkumu běžný jen u Romů v Seredni.

Charakteristickým rysem záprahu tažných koní je u východoužských Romů nepoužívání chomoutu. Ten se ale obecně v dané oblasti tradičně nevyužíval (srov. Vašíček 2020: 107), takže pro tento předmět ani není v místní romštině jednoznačné pojmenování. Mluvčí, kteří znají chomout, k němu odkazují prostou neadaptovanou východoslovanskou přejímkou *xomút*, popřípadě její ruskou hláskovou podobou *xamút*.

Postroj tažného koně má tedy u místních Romů charakter nechomoutového, poprsního typu (tzv. uherský postroj), zpravidla ještě bez podpínky. V Užhorodě a Perečyně se takový postroj nazývá slovem *hāmos* z maďarského *hám*. V Perečyně vedle toho existuje i synonymní výraz *švercos* z nářečního slovenského *štverc*, které existuje i ve východoslovanských dialektech (srov. Vašíček 2020: 106). V Chudľovu a Seredni

se postroj označuje jiným hungarismem *sersāmos* z maďarského *szerszám* „nástroj“. Slovo *sersāmos* bylo v kontextu koňské terminologie zachyceno i v Perečyně, zde se však používá jako obecné označení libovolného nástroje, vybavení a příslušenství pro koně, tedy nejen vlastního postroje, ale i uzdy, opratí, sedla a jakékoli jiné potřeby související s osedláním či záprahem. To, zdá se, odpovídá původnějšímu významu zdrojové maďarské složeniny *lőszerszám* „koňský nástroj“.

Postroj se skládá ze širokých řemenů, které se nazývají obecně plurálovým *sirima* či *sirimi* (sg *sirimos* „řemen“). Etymologie slova *sirimos* není úplně transparentní, nicméně bez pochyb se jedná o slovo zděděné už z praromštiny. Vzhledem ke své xenoklitické morfologii zřejmě pochází z řečtiny, kde se nabízí srovnání s řeckým kořenem *συρ-* (*syr-*) „tahat, vléci“; srov. řecké *σύρμα* (*syрма*) „vlečený předmět“, *συρμός* (*syrmós*) „vláčení, plazení“ (takto naznačeno už Vekerdim 2000: 148). Řemeny jsou buď kožené (*morthune*, v Užhorodě též *morchune*, popřípadě *kožakere*), látkové (*patavune*), eventuálně kombinují oba materiály.

Jednotlivé řemeny lze rozlišit podle jejich umístění na těle koně. Ve východoužské romštině se však takové rozlišení děje zpravidla jen opisy; např. nákrčník se opisuje jako *sirimos pre men* „řemen na krku“, pohřbetník *sirimos pro dumo* „řemen na zádech“ a poprsnice *sirimos pro kolin* „řemen na hrudi“. Podpínka (řemen pod břichem) a podocasník nejsou běžnou částí postroje, a tudíž ani nemají zvláštní názvy. V Perečyně byl však zaznamenán jednoslovný přejatý výraz *bruňica* pro poprsnici, nejdůležitější část postroje, která má funkci obdobnou chomoutu – jejím prostřednictvím kůň táhne vůz. Na poprsnici po obou stranách navazují postraňky, které spojují postroj s povozem. Těm se ve všech východoužských lokalitách říká *štrangi*, přičemž v singuláru je slovo doloženo jako maskulinum *štrangos* (v Užhorodě, Perečyně a Chudľovu) i femininum *štranga* (v Seredni). V Užhorodě jeden konzultant používal pro postraněk i tvar *ištrāngos*. Všechny tyto formy mají německý původ (srov. německé *Strang* „provaz, postraněk“), přičemž tvary s kořenem *štrang-* jsou přejaté ze slovanských dialektů a *ištrāngos* je evidentně z maďarského *istráng*. Postraněk může mít také formu řemene, ale nejčastěji jde o řetěz.

Důležitou součástí vybavení tažného koně je obojek či krční řemen, kterým je kůň připojen k oji. V celé východoužské romštině se nazývá *ňaklovs* z maďarského *nyakló*; v Perečyně byla též zachycena nediftongizovaná varianta *ňaklos*. Tento obojek obsahuje kolečko, jímž prochází řetěz (*lāncos*) připevněný k oji (viz odd. 8). Díky obojku tedy zvíře pohybuje vozem požadovaným směrem anebo vůz brzdí. Mimo záprah se stejný obojek někdy používá i k uvázání koně ve stáji nebo na pastvě (viz odd. 4).

Ve slovesném významu „zapřáhnout“ se všude užívá nepřejatého slovesa širšího významu *phand-*, které v základních významech znamená „vázat“ a „zavřít“ (Užhorod: *Andro verdan le grajes phanden*. „Do vozu zapřahají koně.“). Vedle toho je v Užhorodě, Perečyně a Seredni doložena i slovanská přejímka *zaprabin-* a v Chudľovu tvar *prajin-*.

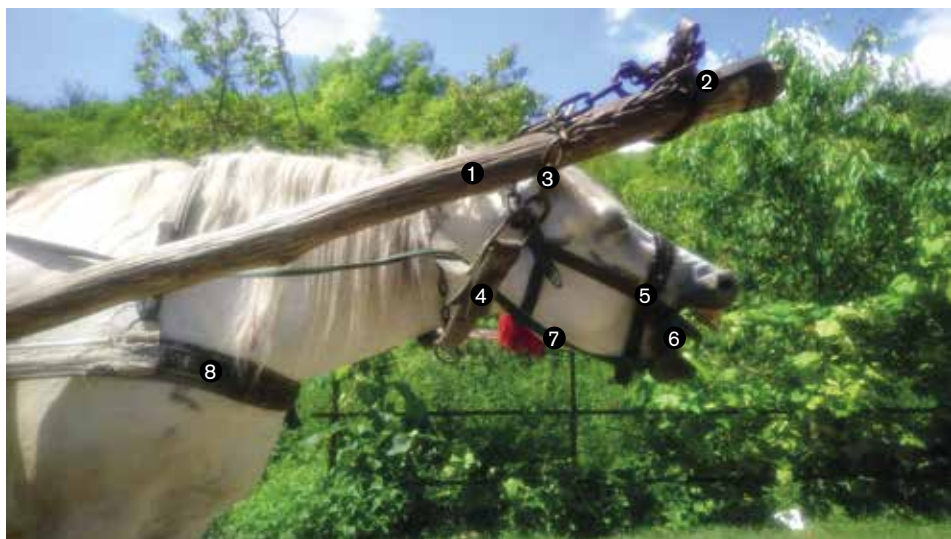

Foto č. 2. Detail připojení koně do oje. Vysvětlivky: 1 oje (*drukos/rudos*), 2 kovový výstupek na konci oje (*kovišāgos*), 3 řetěz (*lāncos*), 4 obojek (*ňaklovs*), 5 uzda (*kantāris*), 6 udidlo (*zubedlos*), 7 oprat (*deplejva* apod.), 8 postroj (*hāmos/švercos/sersāmos*). Perečyn, červen 2022 | Foto: Michael Beníšek

7 Stáj

Místo pro ustájení koně se ve všech lokalitách označuje slovanskou přejímkou *xlivos* (Seredně: *Me lidžav le grajes aro xlivos*. „Vedu koně do stáje.“). Méně často se lze setkat i s výrazem *koňušňa* „konírna“, které se používá hlavně v kontextu větších stavení, kde je ustájených koní několik.

8 Povoz a jeho části

Tažný kůň se zapřáhá do povozu. Pro ten se na celém území východoužské romštiny zachovalo praromské etymon íránského původu, příbuzné středoperskému *wardyūn* a osetskému *uærdon* (srov. Boretzky a Igla 1994: 301; Hancock 1995: 38; Tálos 1999: 235), v podobě *verdan*. Podoba *verdan* je typická pro dialekty východního makroareálu severocentrální romštiny. Povoz používaný Romy v dané oblasti je v podstatě běžný zemědělský, dvouosý (čtyřkolový), nekrytý, deskový vůz s prkennými bočnicemi. V romském prostředí není běžný žebřinový vůz, a proto je v tomto oddíle pozornost věnována pouze názvosloví deskového vozu.

V emické kategorizaci povozu samotnými mluvčími se rozlišuje mezi starším typem vozu s loukoťovými koly, kterému se říká *kaštuno verdan*, tedy „dřevěný vůz“, a novějším typem s diskovými koly, který se nazývá *gumiko verdan* „pneumatikový vůz“. Za stěžejní rys kategorizace zde tedy slouží typ kola, který je tím nejviditelnějším rozdílem odlišujícím současnou podobu vozu od vozu

Foto č. 3. Romská rodina na povoze taženém jedním koňem. Perečyn, srpen 2013 | Foto: Michael Beníšek

používaného před několika desetiletími (k tomu srov. dále odd. 9). Ačkoli i ve stavbě vozu samotného existují jisté rozdíly mezi současným a starším typem, jsou tyto rozdíly méně nápadné a týkají se hlavně materiálu některých součástek, které bývaly dříve dřevěné a dnes jsou kovové, a způsobu jejich spojování (dnes sváření namísto dříve používaných trmenů).

Povoz je rozdělen na dvě poloviny: přední a zadní část, které se rozlišují substantivizovanými prostorovými adjektivy *angluno* „[to] přední“ a *paluno* „[to] zadní“. V Užhorodě a Perečyně byla dále zaznamenána odvozená deadjektivní substantiva, která konzultanti v Užhorodě podali v podobách *angluňiben* „předek“ a *paluňiben* „zadek“ a v Perečyně *angluňipe* „předek“ a *paluňišagos* „zadek“. Ve všech případech se jedná o substantiva odvozená jedním z nominalizačních sufixů *-iben*, *-ipe* nebo *-išag-*, jejichž lexikální distribuce ve východoužské romštině alternuje, někdy i v rámci jednoho slovního základu či dokonce jednoho idiolektu.

Nejviditelnější část vozu tvoří podlouhlé dřevěné desky, kterým se říká *lādi* (sg *lāda*), v Perečyně též *ladički*, což je slovo nářečního ukrajinského původu, které patrně souvisí s maďarským *láda* a německým *Lade* „truhla, bedna“. V Seredni je jeden mluvčí nazýval i slovem *deski*. Spodní a boční desky se pak rozlišují přívlastkem: spodnice (dno vozu) je *teluňi lāda* (*ladička*), tedy „dolní deska“, bočnice je *bokovo lāda* (*ladička*) „boční deska“. Kratší příčná, vytahovací stěna zasunutá mezi dvě bočnice (čelo) se označuje lokálním germanismem *šuberis* (v Užhorodě, Perečyně

a Chudľovu), popřípadě jeho variantou *šubros* (v Užhorodě), a v Seredni slavismem *zaklatka* (srov. nářeční slovenské *šúber*, *šubr* apod. a užské slovenské *zaklad* – viz ASJ: IV 25). V přední části vozu se nachází dřevěné sedátko vozu, tedy kozlík, který má charakter vodorovné desky přeložené přes horní okraj dvou protějších bočnic. Všude se nazývá *šidākos*, v Užhorodě i Perečyně byla od jednoho konzultanta zaznamenána i forma *sidākos*. Za sedátkem se nalézá úložný prostor určený buď pro náklad (*bruzos*) anebo pro převoz dalších osob, zpravidla členů rodiny.

Oj, dlouhá dřevěná tyč vycházející z přední části vozu a připojená ke krku koně, se v celé východoužské romštině označuje hungarismem *rudos*, které ale spíše než z maďarského *rúd* (*rud-*) bude přejaté prostřednictvím lokálního ukrajinského *rud(o)* (srov. Dzendzelivs'kyj 1958: 92; Lizanec 1976: 622). V Užhorodě a Perečyně se vedle toho používá užská slovenská přejímka *drukos* (srov. ASJ: IV 30).⁵ Právě v těchto dvou lokalitách mluvčí hodnotili *drukos* jako ryzí romské slovo a *rudos* jako přejímku, což ukazuje, že *drukos* je v místní romštině starší slovo, které reflektuje dřívější jazykový kontakt s užskou slovenštinou. V Perečyně konzultant poskytl i romské slovo pro železný přídavek na konci oje (formánek, káčírek): *kovišāgos*, tedy doslova „kování“. K tomuto železnému výčnělku je připojen řetěz k napojení koňského obojku (*ňaklovs*; viz odd. 6). Ne všechny oje ale toto kování mají, k některým zvláště vidlicovitě zakončeným ojim je pouze uvázaný řetěz.

Foto č. 4. Nezapřažený povoz (*verdan*), ze kterého vychází oj (*drukos/rudos*) se zavěšeným koňským obojkem (*ňaklovs*). Perečyn, květen 2022 | Foto: Michael Beníšek

⁵ V první mapové části *Atlasu slovenského jazyka* (ASJ: IV 30) jsou evidentně zaměněny symboly pro výrazy *dišel* a *druk*, nicméně druhá (komentářová) část už jejich distribuci popisuje správně, tedy *dišel* jako převládající východoslovenské označení oje a *druk* jako převážně užské s přesahem do částí Zemplína.

Kůň táhne vůz postraňky (*štrangi*; viz odd. 6) připevněnými k rozporce a rozporka je dále zavěšena k váze, což je vodorovná tyč upevněná kolmo na oj. Rozporka se nazývá slovem *hāmfa* (v Užhorodě a Perečyně) a v obměně *āmfa* (v Užhorodě, Chudľovu a Seredni), z maďarského *hāmfa*. Váze se v Užhorodě a Perečyně říká *ferhejsis* a v Chudľovu a Seredni *ferhejsis*, z nářečního maďarského *ferhész* (standardní *felhérc*). Oba hungarismy existují i v lokálních ukrajinských dialektech (Lizanec 1970: 100; Lizanec 1976: 587, 631). Rozporka je buď ze dřeva (*kaštuňi hāmfa*), nebo dnes častěji z kovu (*trastuňi hāmfa*). Pokud vůz táhne jeden kůň, používá se jedna rozporka připojená uprostřed váhy, a to buď řetízem, anebo na speciálním háku. Táhnou-li vůz dva koně, jsou třeba rozporky dvě, každá na háku opačného konce váhy. Za hákem na váhu navazuje tyčka vedoucí až k přední nápravě; konzultanti v Perečyně a Seredni ji nazývali slovem *táha*.

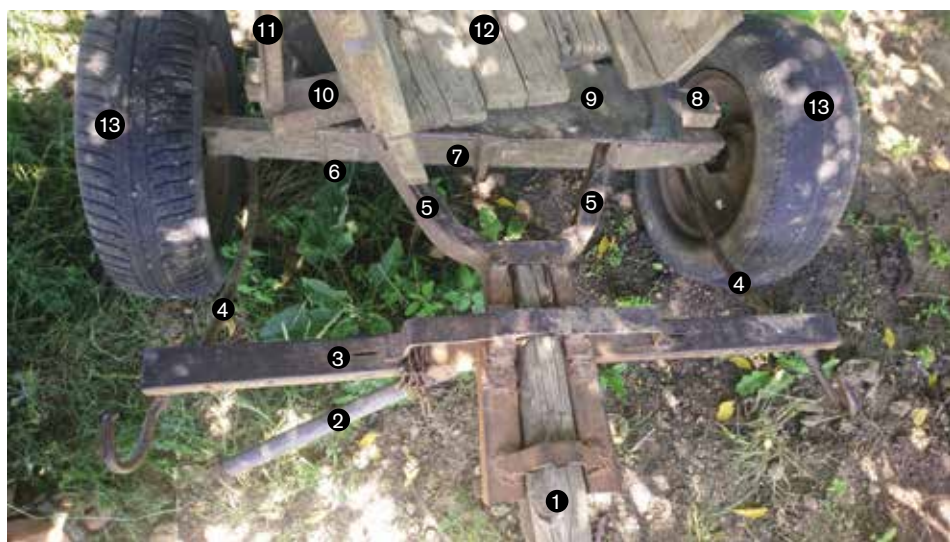

Foto č. 5. Přední část povozu. Vysvětlivky: 1 oj (*drukos/rudos*), 2 rozporka pro jednoho koně (*hāmfa/āmfa*), 3 váha (*ferhejsis/ferhejsis*), 4 tyčka k přední nápravě (*táha*), 5 rameno (*rosoxa*), 6 náprava/osa (*tenglos*), 7 nápravník (*apštukos/balka/šina/švejeris* apod.), 8 šárka (*polica*), 9 plech (*blaxa*), 10 oplén (*nasados*), 11 klanice (*klańica*), 12 desky (*lādi*), 13 kolo (*karika/kareka/kereka*). Seredně, červen 2022| Foto: Michael Beníšek

Oj se rozbíhá ve dvě ramena, která vedou k přední nápravě. Nazývají se *rosoxi* (sg *rosoxa*), stejně jako zadní ramena od rozvory k zadní nápravě. Pokud je třeba je rozlišit, používají mluvčí prostorová adjektiva: *anglune rosoxi* „přední ramena“, *palune rosoxi* „zadní ramena“. Rozvora je dlouhá a silná žerď na podvozku, která spojuje přední a zadní část vozu a drží vůz pohromadě. Nazývá se buď *rozvora* (v Užhorodě, Perečyně a Chudľovu), nebo *truba* (ve všech lokalitách včetně Seredně). Všechny tyto termíny mají slovanský původ. Kupodivu žádný z konzultovaných mluvčích nedokázal podat název pro podjízdku, břevno spojující obě ramena pod rozvorou, z čehož lze usuzovat, že tato část žádné

Foto č. 6. Přední část naloženého povozu s rozporkami pro dva koně. Za pozornost stojí odlišný materiál obou rozporek: zatímco levá rozporka je dřevěná (*kaštuňi hāmfa*), pravá je ze železa (*trastuňi hāmfa*). Rozporky jsou zavěšeny na váze (*ferhejsis/ferhejzis*), za kterou se nachází kruhová točna (*tāñijris*, popř. *kolfcos* či *kruhōs*). Chudřlovo, červen 2022 | Foto: Michael Beníšek

zvláštní pojmenování ve východoužské romštině nemá. Při elicitaci konzultanti nazývali tuto část pouze obecnými slovy *kaš(t)* „dřevo“, nebo *tras(t)* „železo“, podle toho, jestli se jednalo o podjízdku dřevěnou nebo železnou.

Vlastní náprava či osa, tedy část podvozku nesoucí kola, má ve všech lokalitách označení *tenglōs* z maďarského *tengely*, které má přejaté formy i ve východoslovanských dialektech (srov. Lizanec 1970: 101; Lizanec 1976: 627; Vašíček 2020: 100). Oproti tomu obložení osy, nápravník, se v každé lokalitě nazývá různě. V Perečyně se objevuje specializovaný název *apštukos* s variantou *apštukos* (oba tvary byly používány střídavě jedním mluvčím), který pochází z němčiny a v podobných formách je znám i z českých, slovenských a rusínských dialektů (ČJA 3: 134; SSN I: 59–60; Vašíček 2020: 100). Ve zbylých lokalitách se používají slova širšího významu: v Užhorodě jiný germanismus *šve(j)leris* z ruského *šveller* či ukrajinského *šveler* „profil U, trám ve tvaru [“, v Seredni *šina*, které znamená „kolej(nice)“ (také německého původu), a v Chudřlovu východoslavismus *balka* „nosník, trám“. Specializované slovo pro šárku, břevno na předních ramenech vozu, se podařilo zapsat jen v Perečyně, a to ve formě slovanské přejímky *polica*. Šárka je často oplechovaná, takže obvykle se pro tuto část objevuje jen obecné označení *blaxa* „plech“. U některých současných vozů se namísto plechu může objevit kruhová točna, jejíž přední polokruh vystupuje z přední části vozu a zadní polokruh je schovaný pod oplemem. Označuje se slovem, které znamená „talíř“: *tāñijris* (v Užhorodě, Chudřlovu a Seredni), popřípadě *tāñiris* (v Perečyně), z maďarského *tányér*. V Užhorodě ji jeden konzultant nazýval i slovem *kruhōs*

a v Chudľovu *kolcos*, obojí ze slovanských slov pro kruh. Nad oplechovanou šárkou anebo točnou se nachází oplén, který má zvláštní název doložený opět jen v Perečyně, a to *nasados*, popřípadě morfologicky neadaptované slovanské *nasat*. Do oplenu jsou zasazené klanice, postranní opěrné latě vozu, které bývaly tradičně dřevěné, ale dnes jsou mnohdy ze železa. Těm se ve všech východoužských lokalitách říká *klaňici* (sg *klaňica*), což je podle Vašíčka (2020: 101) slovákismus rozšířený i v západních částech Zakarpátí. Vzhledem k propojení klanic s oplénem označovala většina konzultantů slovem *klaňica* i samotný oplén. V Perečyně bylo pořadí jednotlivých součástí přední části vozu od nápravy po klanice konzultantem shrnuto následujícími slovy: *Peršo džal o tengľos, dikhes, telal hin. Pro tengľos džal o apštukos, pro apštukos pes thovel o rosoxi, a paľiš džal e polica. E polica pretáďal, akor ima džal o nasat, the klaňica típa. Sa džal kilem, axalös? Na andre jek sa pes kerel.* („Nejdřív jde osa, vidíš, je zespodu. Na osu jde nápravník, na nápravník se dávají ramena a potom jde šárka. [Jakmile] jsi šárku přisvaril, tak už jde oplén a jakoby klanice. Všechno jde odděleně, chápeš? Nedělá se všechno najednou.“)

Části předku vozu jsou propojeny svorníkem, dlouhým hřebem, kolem kterého se v horní části otáčí oplén. Zatímco v Užhorodě a Chudľovu se pro něj používá specifická slovanská přejímka *cvorňos* s variantou (v Užhorodě) *cvorľos*, v Seredni pro něj bylo zaznamenáno neadaptované nářeční ukrajinské slovo *palic'*, které doslova znamená „prst“, ale lokálně se používá i jako označení dané součástky. Konečně v Perečyně se svorník nazývá romským slovem *angušto* „prst“, které je tedy kalkem nářečního ukrajinského slova. Ostatní části, např. osa s nápravníkem a šárkou, se dnes spojují svářením. U starého typu vozu se ale používaly kovové upevňovací třmeny, kterým se podle jednoho mluvčího v Perečyně říkalo *cugi* (sg *cugos*).⁶

Brzdící řetěz připevněný k disku obou zadních kol nebo jen jednoho se všude označuje slovem *fejkos* z maďarského *fék* „brzda“ (srov. též ukrajinské nářeční *fjyk*; Lizanec 1976: 631). Vedle toho bylo v Perečyně zaznamenáno i označení *hamovňikos*, v Chudľovu *hãmovs* a v Seredni *hãmos*, které odrážejí nářeční slovanské tvary německého původu (srov. Vašíček 2020: 105–106). Podle konzultanta v Perečyně je specifíkem romských povozů brzda jen na jednom kole. Podle mluvčího v Chudľovu brzda na jednom či na dvou kolech primárně závisí na charakteru terénu: zatímco na rovině postačuje jednokolová brzda, na prudším svahu je třeba brzdy na obou zadních kolech. Sloveso „brzdit“ má v Užhorodě doloženou podobu *fejkin-*, v Perečyně *fjikin-* (srov. maďarské *fékez*, ale i ukrajinské nářeční *fjykovatj*) a v Chudľovu a Seredni *hãmin-*.

⁶ U slova *cugos* mohlo v tomto významu dojít ke kontaminaci či dokonce záměně dvou podobně znějících slov ve slovanských nářečích, totiž slova *cug* „zápřah“ (z německého *Zug* „tah“; srov. ASJ: IV 22) se slovem *cugbant* (*cukpant* apod.), které označuje upevňovací třmeny ve slovanských i rusínských dialektech (srov. SSN I: 220–222; Vašíček 2020: 101–102).

9 Kolo

Kolo je ve všech východoužských varietách kromě Seredně doloženo slovem *karika* z maďarského *karika* „kroužek, kolečko“ (též ve slovenských a ukrajinských dialektech; srov. SSN I: 751–752; Lizanec 1970: 96; Lizanec 1976: 600). V Seredni se objevuje přejímka maďarského *kerék* (*kerek-*) „kolo“ ve femininní podobě *kereka*, která je známa i ze severocentrálních dialektů Slovenska (Hübschmannová et al. 1991: 148). Vedle toho je v Chudľovu i Seredni rozšířen tvar *kareka*, který patrně vznikl zkřížením obou předchozích forem.

Tradičně bývala kola k vozům loukoťová, převážně ze dřeva, pročez se takovému kolu říká *kaštuňi karika* (*kareka, kereka*) „dřevěné kolo“. V posledních desetiletích byl tento typ kola nahrazen menším diskovým, jehož výplň tvoří kovový disk (*diskos*, v Perečyně *diskos*) a obvod pneumatika (*guma* anebo *skatos* z ruského *skat*). Podle toho je diskové kolo zpravidla nazýváno *gumiko karika* (*kareka, kereka*) „pneumatikové kolo“. Jak už bylo zmíněno v úvodu předchozí sekce (odd. 8), rozdíl mezi oběma typy kol hraje roli i v kategorizaci vozu mluvčími, kteří běžně rozlišují mezi *kaštuno verdan* „dřevěným vozem“ s loukoťovými koly a *gumiko verdan* „pneumatikovým vozem“ s diskovými koly.

V Perečyně byly zdokumentovány i názvy pro jednotlivé části starého loukoťového kola. V jeho středu se nacházela hlava (*holovka*) s vnitřní kovovou zděří (*biksa*), ze které vedly paprsky (*špici*; sg *špica*) k loukotím (*babra*, sg *babros*) a ty byly ještě opatřeny železnou obručí (*r'afos*). Všechna tato slova mají nářeční slovanský původ (srov. Vašíček 2020: 99–100).

10 Vozka

Osoba, která sedí na kozlíku a s pomocí opratí řídí zapřaženého koně a potažmo povoz, se ve všech východoužských varietách nazývá *kočišis*. Slovo pochází z maďarského *kocsis* „kočí, vozka“, ale do romštiny se mohlo opět dostat i slovanským zprostředkováním, ať už přes slovenštinu (srov. slovenské *kočiš*), tak i ukrajinská nářečí (srov. Lizanec 1970: 103).

11 Závěr

Tato studie představila romskou slovní zásobu týkající se používání koně a koněm taženého povozu ve varietách východoužského nářečního regionu, který se rozkládá na západě Zakarpatské oblasti Ukrajiny a je součástí severocentrální romštiny.

Z praromského dědictví jsou ve východoužské romštině zastoupena pouze slova pro ty nejzákladnější významy. Vedle samotného pojmenování koně *graj* a jeho historické derivace *graiši* „kobyly“ je stále běžné *čupňi* „bič“ a *verdan*

„vůz, povoz“, zatímco *petalos* „podkova“ je archaické a *khuvro* „hříbě“ pouze pasivně známé některým starým mluvčím. V lexiku koňských nástrojů se ale uplatňují i zděděná slova širšího významu, například *sirimos* „řemen“ označuje popruh postroje, a *šejlo* „provaz“ a *dovri* „šňůrka“ se používají pro koňský úvaz. Také slovesný význam „zapřáhnout“ je obvykle vyjádřen obecným slovesem *phand-* „vázat, zavřít“. V terminologii povozu se lze setkat s označeními přední a zadní části vozu substantivizovanými adjektivy *angluno* „[to] přední“ a *paluno* „[to] zadní“, případně jejich abstraktními derivacemi, např. *angluñiben/angluñipe* „předeď“, což jsou patrně kalky lokálních ukrajinských označení, podobně jako *angušto* „prst“ používané pro svorník v Perečyně.

Většina termínů pro části koňského postroje a zápřahu jsou nedávné nebo současné přejímky. Obzvláště v Užhorodě a Perečyně lze narazit na starší přejímky ze slovenských nářečí, např. *drukos* „oj“ a *līci* „opratě“, ale některé slovakismy, jako *zubedlos* „udidlo“, charakterizují východoužský region celý. Velká část slov pochází z maďarštiny; vedle *čikovs* „hříbě“ a *čejderis/čevderis* apod. „hřebec“ jsou to například označení koňského postroje *hāmos* a *sersāmos*, název obojku spojujícího koně s ojí *ňaklows* či slovo pro oprat *deplejva* a jeho varianty. Část hungarismů, jako např. *rudos* „oj“, se do romštiny patrně dostala z ukrajinských nářečí, ale u mnohých hungarismů nelze jednoznačně určit, jestli pocházejí přímo z maďarštiny anebo mají slovanský zdroj; typickými příklady jsou slova jako *kantāris* „uzda“ a *kočišis* „vozka“. Oproti tomu germanismy se do východoužské romštiny zcela jistě dostaly zprostředkovaně buď ze slovanských jazyků (*štranga/štrangos* „postraněk“) anebo z maďarštiny (*ištrāngos*). Části povozu se většinou označují lokálními slovanskými přejímkami, které však vedle jasně slovanských slov, jako je *rozvora* či *truba* „rozvora“, také zahrnují mnohá slova původu maďarského, např. *hāmfa/āmfa* „rozporka“, *tenglos* „náprava, osa“ atd., i německého, např. *šuberis/šubros* „čelo“ a mnohá jiná.

Hlavní cíl tohoto textu je jazykově dokumentační, zachycující specializované terminologické lexikum ve varietách jednoho nářečního regionu. Článek však poskytl i materiál ke studiu jazykového kontaktu romštiny, ať už je to problematika lexikálního přejímání nebo morfologické adaptace přejímek, a dále data k lexikální sémantice. V neposlední řadě pak nabídl i etnografický materiál, který v základních rysech přibližuje jeden z aspektů hmotné kultury Romů západního Zakarpatí.

Dodatek: slovní seznam

Následující slovníček uvádí východoužská romská slova, která jsou v článku zmíněna, v abecedním pořadí. Každý lexém je indexován lokalitou, ve které je doložen, a to následovně: Užhorod ^U, Perečyn ^P, Chudľovo ^{Ch}, Seredně ^S. Neindexované tvary jsou v příslušných významech doloženy ve všech čtyřech lokalitách. U lexémů s širším významem jsou zpravidla uvedeny jen specializované významy, které mají přímý vztah k probírané terminologii, a tudíž i indexy lokalit

se pak vztahují jen k těmto specializovaným významům, zatímco základní význam příslušného lexému je uveden v závorce po šipce ←.

U každého slovního tvaru je vodorovnou čárkou | od lexikálního základu oddělen flektivní morfém. U substantiv pak v závorce následuje nominativní morfém plurálu, za předpokladu, že je doložen, a dále rod substantiva (M/F). Slovesa jsou uvedena ve tvaru třetí osoby singuláru. Fonologické i morfologické varianty jednoho slova jsou vedeny pod jedním heslem na jednom řádku, zatímco synchronní derivace a víceslovná pojmenování jsou představeny na samostatných, odražených řádcích pod jejich základovým lemmatem. Slova používaná jen starou generací a/nebo jen jí známá jsou označena jako archaismy, slova pro již nepoužívané reálie jako historismy.

Použité zkratky (v následujícím slovníčku i předchozím textu):

ADJ	adjektivum
ADV	adverbium
arch.	archaismus
F	femininum
hist.	historismus
M	maskulinum
PL	plurál
SG	singulár

Slovníček

<i>anglun</i> o ^{PChS} M	přední část vozu (← přední)
<i>angluñiben</i> ^U , <i>angluñipe</i> ^P M	přední část vozu (← predek)
<i>angušt</i> o ^P (-a) M	svorník (← prst)
<i>apštok</i> os ^P , <i>apštuk</i> os ^P (-i) M	nápravník, obložení osy
<i>babr</i> os ^P (-a) M hist.	loukoť
<i>balk</i> a ^{Ch} (-i) F	nápravník, obložení osy (← nosník, trám)
<i>biks</i> a ^P (-i) F hist.	zděř loukoťového kola
<i>blax</i> a (-i) F	plech
<i>bojt</i> os (-i) M	okrasný štrapec na uzdě
<i>cug</i> os ^P (-i) M hist.	kovový upevňovací třmen
<i>cvorň</i> os ^{UCh} , <i>cvorl</i> os ^U (-i) M	svorník
<i>čejder</i> is ^{UP} , <i>čevder</i> is ^{ChS} , <i>čejvder</i> is ^{Ch} ,	
<i>čöjdör</i> is ^U , <i>čövdör</i> is ^{ChS} (-a) M	hřebec

<i>čikov s (-a) M</i>	hříbě
<i>čikovc is (-a) M</i>	hříbátko
<i>čikovk a (-i) F</i>	mladá klisna
<i>čikovkic a (-i) F</i>	klisnička
<i>čupn i (-a) F</i>	bič
<i>desk a^S (-i) F</i>	deska vozu
<i>disk os^P, dīsk os^{UChS} (-i) M</i>	disk
<i>dovr i (-a)</i>	provaz k uvázání koně (← provázek, šňůrka)
<i>druk os^{UP} (-i) M</i>	oj
<i>dēplejv a, dīplejv a, dēplōjv a^{UChS}</i>	
<i>dīplōjv a^{UChS} (-i) F</i>	oprat, otěž
<i>fejkin el^U, fijkin el^P</i>	brzdit
<i>fejk os (-i) M</i>	brzda
<i>ferbejs is^{UP}, ferbejz is^{ChS} (-a) M</i>	váha na oji
<i>graj (-a) M</i>	kůň
<i>grajikan o ADJ</i>	koňský
<i>grastan o ADJ</i>	koňský
<i>grasn i (-a, -ija) F</i>	kobyła
<i>gum a (-i) F</i>	pneumatika
<i>hamovnik os^P F</i>	brzda
<i>hām a^{UP}, ām a^{UChS} (-i) F</i>	rozporka
<i>kaštuṇi (h)āmfa</i>	dřevěná rozporka
<i>trastuṇi (h)āmfa</i>	železná rozporka
<i>hāmin el^{ChS}</i>	brzdit
<i>hām os^{UP} (-i) M</i>	koňský postroj
<i>hāmo s^{Ch}, hām os^S M</i>	brzda
<i>holovk a^P (-i) F hist.</i>	hlava loukoťového kola
<i>bruṇic a^P (-i) F</i>	poprsnice
<i>bruz os M</i>	náklad
<i>ištrāng os^U (-i) M</i>	postraněk
<i>kantār is (-a) M</i>	uzda
<i>kantāris bijo zubedli</i>	bezudidlová ohlávka
<i>kantāris kulārenca</i>	uzda s klapkami na oči
<i>karik a^{UPCh}, karek a^{ChS}, kerek a^S (-i) F</i>	kolo
<i>kaštuṇi karika</i>	loukoťové (dosl. dřevěné) kolo
<i>gumiko karika</i>	diskové (dosl. pneumatikové) kolo
<i>kašt (-a) M</i>	dřevěné břevno či dřevěná tyč (← dřevo)
<i>ketefijk os^{US} (-a) M</i>	bezudidlová ohlávka
<i>klaṇic a (-i) F</i>	1. klanice, opěrná lať vozu; 2. opleno
<i>kočiš is (-a) M</i>	vozka
<i>kolč os^{Ch} (-i) F</i>	točna povozu

<i>koňušň a</i> (-i) F	konírna
<i>kovin el</i>	kovat
<i>kovišāg os^P</i> (-a, -i) M	kování (např. na oji: formánek, káčírek)
<i>kruh os^U</i> (-i) M	točna povozu
<i>kuľār is</i> (-a) M	klapka na oko, náočnice
<i>khuvr o^U</i> (-e) M arch.	hříbě
<i>lād a, ladičk a^P</i> (-i) F	deska vozu
<i>bokovo lāda (ladička)</i>	bočnice
<i>teluňi lāda (ladička)</i>	spodnice
<i>lānc os</i> (-i) M	řetěz
<i>līc ī^{UP}</i> PL	opratě, otěže
<i>nasad os^P</i> (-i) M	oplen
<i>ňaklov s</i> (-a), <i>ňakl os^P</i> (-i) M	koňský obojek, používaný zvláště
	k připojení koně do oje
<i>palun o^{PChS}</i> M	zadní část vozu (← zadní)
<i>paluňiben^U, paluňišāg os^P</i> M	zadní část vozu (← zadek)
<i>paľic'^SM</i>	svorník
<i>patkov s^U</i> (-a), <i>patk os^U</i> (-i) M	podkova
<i>petalin el^U</i> arch.	podkovat
<i>petal os^{UP}</i> (-a) M arch.	podkova
<i>polic a^P</i> (-i) F	šárka
<i>potkovin el</i>	podkovat
<i>potkovk a, patkovk a^U</i> (-i) F	podkova
<i>prajin el^{Ch}</i>	zapřáhnout
<i>phand el</i>	zapřáhnout (← uvázat, zavřít)
<i>rosox a</i> (-i) F	rameno vozu
<i>anglune rosoxi</i>	přední ramena (od oje k přední nápravě)
<i>palune rosoxi</i>	zadní ramena (od rozvory k zadní nápravě)
<i>rozvor a^{UPCh}</i> (-i) F	rozvora
<i>rud os</i> (-i) M	oj
<i>r'af os^P</i> (-i) M hist.	železná obruč loukoťového kola
<i>sedlo^P</i> M, <i>sedlīčk os^U</i> (-i) M	sedlo
<i>sersām os^{PChS}</i> (-a, -i) m	1. koňský postroj (Chudľovo, Seredně);
	2. koňský nástroj, vybava pro koně (Perečyn)
<i>sirim os</i> (-a, -i) M	řemen, popruh
<i>morthuno^{PChS} (morčhuno^U)</i>	
<i>sirimos</i>	kožený řemen
<i>kožakero sirimos</i>	kožený řemen
<i>patavuno sirimos</i>	látkový řemen

sirimos pre men

sirimos pro dumo

sirimos pro kol'in

skat|os^U (-i) M

s'idló, s'idl|os^{Ch} (-i) M

šarkaŋtuw|s^U (-a) F

šejl|o (-e) M

šidāk|os, šidāk|os^{UP} (-a) M

šin|a^S (-i) F

špic|a^P (-i) F hist.

štrang|os^{UChP} (-i) M, štrang|a^S (-i) F

šuber|is^{UPCh} (-a) M, šubr|os^U (-i) M

švejler|is^U, šveler|is^U (-a) M

šverc|os^P (-i) M

tāñijr|is^{UChS}, tāñir|is^P (-a) M

tengl|os (-i) M

trast (-a) M

trub|a (-i) F

ťab|a^{PS} (-i) F

verdan (-a) M

kaštuno verdan

gumiko verdan

verxóm ADV

xamút, xomút (-i) M

xl'iv|os (-a, -i) M

zaklatk|a^S (-i) F

zaprabin|el^{UPS}

zubedl|os (-i) M

nákrčník

náhřbetník, pohřbetník

poprsnice

pneumatika

sedlo

ostruha

provaz k uvázání koně (← provaz)

kozlík, sedátko

nápravník, obložení osy (← kolej, kolejnice)

špice, paprsek loukoťového kola

postraněk

čelo vozu

nápravník, obložení osy (← profil U, trám ve tvaru [])

koňský postroj

točna povozu

náprava, osa

železné břevno či železná tyč (← železo)

rozvora

tyčka od váhy k nápravě

vůz, povoz

starší dřevěný typ vozu s loukoťovými koly

současný typ vozu s diskovými koly

koňmo, na koňském hřbetě

chomout

stáj

čelo vozu

zapřáhnout

udidlo

Literatura

- ASJ = Habovštiak, A. et al. 1984. *Atlas slovenského jazyka IV. Lexika*. Bratislava: Veda.
- Beníšek, M. 2017. *Eastern Uzb varieties of North Central Romani*. Nепublikovaná disertační práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Beníšek, M. 2020. Lexikální (mikro)dialektologie užské romštiny. *Romano džaniben* 27 (1): 45–89.
- Boretzky, N., Igla, B. 1994. *Wörterbuch Romani-Deutsch-English für den südosteuropäischen Raum*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- CDIAL = Turner, R. L. 1962–1966. *A comparative dictionary of Indo-Aryan languages*. London: Oxford University Press.
- ČJA 3 = Balhar, J. et al. 1991. *Český jazykový atlas 3*. Praha: Academia.
- Dzendzelivs'kyj, J. O. 1958. *Linhvistyčnyj atlas ukrajins'kych narodnych hovoriv Zakarpats'koji oblasti URSR I*. Užhorod: Užhorods'kyj deržavnyj universytet.
- Elšík, V. 2020. Centrální romština a příspěvky k jejímu strukturnímu popisu a dialektologii. *Romano džaniben* 27 (1): 5–42.
- Elšík, V., Beníšek, M. 2020. Romani dialectology. In: Matras, Y., Tenser, Y. (eds.). *Palgrave handbook of Romani language and linguistics*. Cham: Palgrave Macmillan, 389–428.
- Elšík, V., Matras, Y. 2006. *Markedness and Language Change. The Romani Sample*. Berlin/New York: Mouton De Gruyter.
- ESCJA = Oslon, M., Kožanov, K. *Etimologičeskij slovar' cyganskogo jazyka (obščecyganskaja leksika)*. Pracovní verze rukopisu. Dostupné z: romanes.org/pub/ЭСЦЯ.pdf [cit. 8. 8. 2022].
- Hancock, I. 1995. On the migration and affiliation of the Dōmba: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy. In: Matras, Y. (ed.). *Romani in contact. The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 25–51.
- Hübschmannová, M., Šebková, H., Žigová, A. 1991. *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Lizanec, P. M. 1970. *Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok. (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján.)* Uzshorod: Uzshorodi allami egyetem.
- Lizanec, P. M. 1976. *Vengerskie zaimstvovanija v ukrainskich govorach Zakarpat'ja. Vengersko-ukrainskie mež'jazykovye svjazy*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Matras, Y. 2002. *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PRP = Kol. autorů. 2006. *Pravidlá rómského pravopisu*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.

- Puchmayer, A. J. 1821. *Románi Čib, das ist: Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben. Dazu als Anhang die Hantýrka oder die Čechische Diebessprache*. Prague: Fürst-erzbischöflichen Buchdruckerey.
- Rozwadowski, J. M. 1936. *Wörterbuch des Zigeunerndialekts von Zakopane*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Sampson, J. 1926. *The dialect of the Gypsies of Wales, being the older form of British Romani preserved in the speech of the clan of Abram Wood*. Oxford: Clarendon Press.
- SSN I = Ripka, I. et al. 1994. *Slovník slovenských nářečí I (A–K)*. Bratislava: Veda.
- SSN II = Ripka, I. et al. 2006. *Slovník slovenských nářečí II (L–P)*. Bratislava: Veda.
- Tálos, E. 1999. Etymologica Zingarica. *Acta Linguistica Hungarica* 46 (3–4): 215–268.
- Vašíček, M. 2020. Názvy částí vozu a koňského zápřahu v nářečích Rusínů východního Slovenska. In: Žeňuchová, K. (ed.). *Etnolingvistický výskum na Slovensku. Súčasný stav a perspektívy*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 97–114.
- Vekerdi, J. 2000. *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára. A comparative dictionary of Gypsy dialects in Hungary*. Budapest: Terebess.

Recenzní článek

Holokaust a jeho následky optikou židovských a romských rodin mezi dějinami žen a gender history^{2, 3}

Holocaust and its Aftermath through the lenses of Jewish and Roma families between women's history and gender

Eliyana R. Adler, Kateřina Čapková (eds.). 2020. Jewish & Romani Families in the Holocaust and its Aftermath. New Jersey, London: Rutgers University Press, 281 s.

Předložená kolektivní monografie představuje výsledek mezinárodní vědecké konference, která se uskutečnila v březnu 2017 v Praze. Na podzim roku 2020 následně vyšla kniha s názvem „Židovské a romské rodiny během i po holokaustu“. Jejími editorkami jsou Eliyana R. Adler⁴ z Pensylvánské státní univerzity a Kateřina Čapková z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Jedná se o poměrně unikátní počín hned v několika ohledech. Editorky navazují na soudobé historiografické trendy, které dále rozvíjejí (k tomu např. Stone 2010). Za prvé recenzovaná kniha holokaust židovských i romských rodin nepředkládá jako izolovanou periodu – jasně chronologicky omezenou událost –, nýbrž všechny příspěvky čtenáře vedou k obecnějšímu sledování kontinuit a diskontinuit primárně optikou rozmanitých zkušeností obětí. Taková perspektiva umožňuje zasazení holokaustu do širšího časového úseku a důležitou úlohu hraje také rekonstrukce situací „před“ i „po“ něm. Za druhé se editorky neomezily na předem stanovený geografický celek (např. východní či západní Evropu), nýbrž výběrem jednotlivých příspěvků nabízejí širokou paletu vzhledů do různorodých kontextů. Vedle časové šíře, která otevírá možnosti pro hledání souvislostí a výkladových nitek napříč dříve jasně vymezovanými chronologickými bloky, tudíž holokaust získává i značnou plasticitu, co se týká jednotlivých forem i důsledků. Uprchlíctví či migrace anebo poválečná situace dnes tvoří nedílnou součást pole bádání o holokaustu, stejně jako dříve primární procesy perzekuce,

1 Autor působí jako odborný asistent na FHS UK. E-mail: pavel.baloun@fhs.cuni.cz

2 Jak citovat: Baloun, P. 2022. Holokaust a jeho následky optikou židovských a romských rodin mezi dějinami žen a gender history. *Romano džaniiben* 29 (1): 77–88.

3 Tento výstup vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2021 – 260 607 01 (Sociálně antropologický výzkum) řešeného na Fakultě humanitních studií.

4 Eliyana R. Adler je mimo jiné autorkou nově vydané knihy s názvem *Survival on the Margins. Polish Refugees in the Wartime Soviet Union* (2020).

vyhlazování či zabíjení a nucená práce různých skupin obyvatelstva na území nacisty okupované Evropy. A za třetí se editorky v tomto směru rozhodly zaměřit nejen na situaci židovských, ale také romských obětí, přičemž samotnou inovativnost předložené knihy vymezily záměrem tematizovat zkušenosti obětí jakožto židovských a romských rodin. Jestliže tedy velký časový záběr, geografická šíře a pestrost zkušeností holokaustu z perspektivy dvou odlišných skupin obětí, tj. Romů a Židů, prohlubuje aktuální trendy v daném výzkumném poli, cíl učinit z rodiny jednotku analýzy tvoří její zásadní přínos.

Editorky této kolektivní monografie argumentují, že rodina a rozmanité rodinné vazby sehrávaly z perspektivy obětí holokaustu rozhodující úlohu, již ovšem soudobý výzkum dosud nevěnoval dostatečnou pozornost. Všechny kapitoly proto spojuje obecná otázka po významu rodiny a rodinných vazeb. V tomto ohledu má kniha nabídnout základní podněty, příklady metodologicko-konceptuálního uchopení vyčteného tématu a zejména modelové případové studie (s. 14).

Výsledná monografie obsahuje celkem jedenáct kapitol. Vzhledem k omezenému prostoru blíže představím pouze ty, které se zaměřují na situaci Romů a Sintů. Editorky jednotlivé kapitoly roztrídily do tří skupin. První nese název „Rodina v časech genocidy“ a zahrnuje čtyři příspěvky. Historička a antropoložka Volha Bartash z Leibnizova ústavu v německém Řeznu tuto část otevírá etnologicko-historickou případovou studií o Romech v dnešních pohraničních oblastech Litvy a Běloruska. Prostřednictvím biografických rozhovorů s příslušníky rozmanitých romských rodin poukazuje na vysokou míru adaptability či flexibility Romů v tehdejší litevské a běloruské společnosti. Pojmům „kočovnost“, „polo-kočovnost“ a „usedlost“ v tomto smyslu rozumí jako životním strategiím, které vyplývaly jak z široké škály tradic a životních stylů, tak i z postojů většinové společnosti (především na venkově) a státních institucí. Dále Bartash zdůrazňuje, že rozhovory nabízejí vhled nejen do svrchní – někdy až „idyllické“ (každodenní) – vrstvy o navazování pozitivních vztahů s příslušníky neromské společnosti, ale také do roviny konfliktních situací. Autorka velice pečlivě rekonstruuje situaci před rozšířením války do prostoru bývalých pobaltských států, resp. nových součástí Sovětského svazu jako výsledku paktu Molotov-Ribbentrop. Reakce tamních Romů na rychlý postup německých jednotek se lišily v závislosti na jejich životních strategiích. Například „kočovní“ Romové se v době nacistického útoku na Sovětský svaz nacházeli uprostřed pravidelného cyklu sezónní migrace v rámci menších rodinných jednotek. S většími problémy a perzekucí se tak setkali zpravidla až během zimy 1941/1942, kdy se ve větších rodinách usazovali přímo na venkově či v blízkosti obcí a kdy nacisté přistoupili k lokálnímu masovému vraždění. Jestliže autorka ve svém příspěvku velmi přesvědčivě rekonstruuje jednání Romů (hledání úkrytů v lesích, nové taktiky pro navazování vztahů s většinovým obyvatelstvem, úzké kontakty s partyzánskými skupinami apod.), poněkud nejasná zůstává role místního obyvatelstva – a to nejen ve vztahu k Romům, ale

také jejich prostor pro jednání s ohledem na situaci okupace. Vysokou kvalitu tohoto textu dokládá reflexe zvolených pramenů i použitých konceptů. Ve vztahu k rodině a rodinným vazbám Bartash poznamenává, že vzhledem k povaze pramenů, tj. současných biografických rozhovorů s rodinnými příslušníky, je prakticky nemožné analyzovat situaci těch, kteří se z různých důvodů ocitli mimo tyto rodinné struktury fungující dodnes.

Zbývající tři příspěvky v této části se zaměřují na rodinné vazby u židovských obětí holokaustu. Historička Michal Unger z izraelské Ashkelon Academic College v kapitole „Odloučení a rozvod v lodžském a varšavském ghettu“ analyzuje případy rozvodů a ukazuje na konkrétní situace, kdy rodina nenaplňovala představy o bezpečném prostoru a podpůrné síti v extrémních podmínkách života v nacisty utvořených ghettech. Dalia Ofer z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě se ve třetím příspěvku zamýšlí nad možnostmi a limity analýzy ego-dokumentů vztahujících se k životu židovských obětí holokaustu v ghettech. Rodina a rodinné vazby podle ní napomáhaly utvářet dojem normality v extrémních podmínkách, avšak právě s ohledem na ně často nutně vznikaly situace, kdy rodinní příslušníci nedokázali naplňovat očekávání sebe samých i jejich příbuzných o vzájemné podpoře. Významné jsou také její postřehy o každodennosti života v ghettech, do nichž se nutně promítaly specifické podoby mocenské, sociální i ekonomické struktury. První blok uzavírá studie historičky Natalie Aleksion z americké Touro College v New Yorku. Ta se zabývá utvářením „náhradních“ rodinných vztahů v situacích, kdy ukrývající se Židé s ohledem na stupňující se genocidu postupně ztráceli své rodinné členy i sebemenší zázemí. Tímto způsobem vznikala pouta kopírující sourozenecké, snubní, pěstounské atd. vztahy. Aleksion přitom poukazuje na častý mocenský aspekt vznikajících „náhradních“ vztahů (například zasnoubení mezi skrývajícím se Židovkou a mužem polské národnosti) či situace, kdy dosavadní genderované individuální role (otec, matka atd.) vykonávaly kolektivy (skupina ukrývajících se židovských mužů se střídala v péči o dítě).

Ve druhé části knihy jsou prezentovány kapitoly tematizující roli státních, charitativních či soukromých institucí v životech přeživších Židů po druhé světové válce. Trojice příspěvků zahrnuje dílčí případovou studii o životních trajektoriích sourozenecké dvojice dívek z rodiny francouzských Židů během druhé světové války i jejich spletitou cestu do Spojených států amerických po jejím skončení. Na tento úzce zaměřený příběh z pera historičky Laury Hobson Faure, jež vyučuje na univerzitě v Paříži, navazuje analýza aktivit organizace Amerického židovského spojeného distribučního výboru (American Jewish Joint Distribution Committee) v poválečném Maďarsku. Její autorkou je Viktória Bányai z Maďarské akademie věd. A druhou část završuje příspěvek historičky Robin Judd z americké státní univerzity v Ohiu, která se věnuje sňatkům vznikajícím mezi spojeneckými vojáky na osvobozených územích a židovskými přeživšími holokaustu i během poválečné obnovy evropských států a společenského života.

Poslední část týkající se převážně poválečných zkušeností přeživších je rozdělena na čtyři díly, z nichž hned dva věnují pozornost Romům a Sintům. Vedle analýzy vymezeného souboru dopisů mezi příslušníky jedné židovské rodiny, kteří se v dané době nacházeli v různých místech Evropy, z pera Joachima Schlörra, je zde také zařazen příspěvek badatelky z pole židovských studií Sarah E. Wobick-Segev, která působí na univerzitě v Hamburku. Wobick-Segev sleduje proměňující se nabídky ke sňatku v židovských periodických před, na počátku a po skončení druhé světové války. Všímá si nejen způsobů, jakými se proměňují představy o genderových rolích, ale i emigrace, jež tvořila ústřední motiv tohoto žánru.

Německá historička Anja Reuss se ve své kapitole zaměřila na zápas Romů a Sintů na území nejprve okupovaného a následně rozděleného Německa po druhé světové válce. Zkraje svého textu tvrdí, že rodina představovala pro Romy a Sinty klíčovou instituci, která zajišťovala přežití a poskytovala ochranu a podporu uvnitř v podstatě nepřátelsky naladěné společnosti. Obnovování rodinných vazeb, navazování nových vztahů, sňatky a rodičovství podle Reuss reprezentovaly způsoby vyrovnání se s prožitky genocidy během války. Pro mnohé ženy však tyto strategie nebylo možné sledovat v důsledku politik násilné sterilizace. Rodina hrála v životech Romů a Sintů v obou německých útvarech rozhodující, avšak ambivalentní roli, kterou posilovaly i válečné zážitky z života v koncentračních táborech, kde nacisté využívali mladé muže k vedoucím pozicím v táborové hierarchii, což stálo v příkrém protikladu s představami a normami samotných Romů a Sintů. Odpověď na vyvstávající otázku, jakým způsobem se pnutí mezi voláním po obnovení válkou narušených rodinných tradic a norem na straně jedné a celková věková struktura přeživších (převažují mladí lidé) na straně druhé promítala do formování identit konkrétních rodin Romů a Sintů v obou německých státech, ovšem Reuss nenabízí. Německá historička se také na rozdíl od Volhy Bartash nezmiňuje o těch, kteří z rodinných vazeb vypadávali anebo je třeba i záměrně zpřetrhali. Obojí tázaní by vyžadovalo podrobnější výzkum, jehož cíl by tvořila také rekonstrukce situace rodin a rodinných vazeb u Romů a Sintů v Německu během dvacátých a třicátých let.

Kolektivní monografii uzavírá kapitola tuzemské romistky Heleny Sadílkové. Ta vychází ze své obhájené disertace na téma migrace Romů ze Slovenska do českých zemí po druhé světové válce jako aktérské strategii (Sadílková 2016). V tomto směru zasazuje svou dřívější podnětnou analýzu do aktuálního bádání na poli romistiky, jejíž vývoj čtenářům v robustním úvodu přibližuje. Za pozornost stojí ta skutečnost, že prezentovaný výzkum označuje za mikrohistorii (s. 216). Oproti americké badatelce, Laura Hobson Faure, jež se ve své kapitole explicitně přihlásí k mikrohistorickému přístupu k holokaustu, ovšem Sadílková své vymezení mikrohistorie nepředkládá. Přestože v jejím případě to není nutné, protože v podstatě naplňuje základní postuláty mikrohistorie jakožto

specifické „historiografické praxe“ (Levi 2001; k mikrohistorii též Bensa 2000), pro tuzemskou romistiku by se mohlo jednat o důležitý impuls, jak rozproudit praktickou metodologickou debatu. Ne každá rodinná historie Romů je mikrohistorií. Jinak řečeno, psaní mikrohistorií nespočívá v pouhém zmenšení měřítka analýzy (Levi 2001: 99–102).

Na základě stručného představení jednotlivých textů tedy lze jednoznačně konstatovat, že kolektivní monografie tvoří skutečně pestrou paletu příspěvků. Významný přínos recenzované knihy, která podněcuje čtenáře k dalším úvahám a promýšlení tématu, nepochybně ani problematická místa zvolené koncepce či dílčí nedostatky jednotlivých kapitol. Na následujících řádcích postupně upozorním na napětí mezi zvoleným tematizováním rodiny jako ústřední kategorie zkušenosti obětí holokaustu a perspektivou gender history, z níž editorky v podstatě vycházejí. Dále se pokusím zhodnotit, jak se editorkám v praxi podařilo propojit zkušenosti holokaustu odlišných skupin obětí, tedy židovských a romských rodin.

Rodina versus gender? Kategorie analýzy a kategorie difference

V úvodním příspěvku se editorky pokusily shrnout dosavadní bádání, vymezit svou výchozí pozici a nakonec představit základní argumentaci zařazených příspěvků, resp. jejich průřezová témata.

Rodině a rodinným vazbám obětí se na poli bádání o holokaustu dostalo pozornosti až s feministickou kritikou dosavadních „velkých“, „tradičních“ politických dějin či sociálně-strukturních dějin. Feministické bádání od sedmdesátých let usilovalo o zachycení ženských postav v dějinách, jejich aktivit i prožitků. Taková perspektiva dnes běžně označovaná jako dějiny žen, případně též dějiny pohlaví, také vycházela z předpokladu oddělených sfér – mužského a ženského světa (Storchová 2014: 195), což se stalo předmětem kritiky badatelek a badatelů na přelomu osmdesátých a devadesátých let. Zmíněná kritická pozice se nakonec etablovala jako gender history, tj. proud reflektující posun od pojmu (biologické) pohlaví k genderu (rod či zjednodušeně též sociální pohlaví) (Storchová 2014: 198–199). Načrtnutý dynamický vývoj historiografie se zrcadlil i na poli bádání o holokaustu. Zatímco dřívější mainstreamový výzkum holokaustu se soustředil na „velká“ témata (formování a dopad politik, význam ideologie, sociální procesy a struktury), kde muži v podstatě reprezentovali jakéhosi univerzálního aktéra těchto minulých dějů, nové bádání z perspektivy genderu se zaměřovalo na rozmanité zkušenosti žen či dětí (Pine 2004: 364–363). Na počátku devadesátých let pak probíhala poměrně intenzivní diskuze, ve které se mimo jiné i představa oddělených sfér ocitla pod značnou kritikou (např. Grossmann 1991). Teze o odděleném světě mužů a žen totiž umožňovala udržovat náhled na německé ženy během druhé světové války jako na aktérky stojící mimo holokaust a jeho širokou společenskou základnu, protože

se pouze měly věnovat roli v domácnosti, jež jim měl patriarchální nacistický režim přisuzovat. Představa separátních sfér tudíž německým ženám během druhé světové války připisovala spíše status obětí (Timm 2017: 338–342). Zájem o tematizaci genderu jakožto „historicky a kulturně specifického, relačního vědění o vnímaných pohlavních diferencích, které slouží jako důležitý prostředek, jak vyjadřovat mocenské vztahy a organizovat společnost“, a který historickým aktérům umožňoval „uchopit a utřídit žitou zkušenost stejně jako definovat sebe sama“ (Storchová 2014: 194), však poměrně logicky vedl ke snaze o tematizaci i sociální jednotky – v jejímž rámci měly být genderové normy, role, symboly apod. významným způsobem vyjednávány – rodiny. Otázky související s významem rodiny a rodinných vazeb nejen „pachatelů“, ale i „obětí“, sice získaly na významu, ale nestaly se samotným cílem ani jednoho z nastíněných proudů – dějin žen ani gender history. K tomu je nutné poznamenat, že dosavadní výzkum holokaustu usilující o „integrování“ přístup k látce (Friedländer 2015) dříve jasné kontury zmíněných kategorií („obětí“, „pachatelé“ i „diváci“) značně rozostřil.

Pro recenzovanou monografii je přitom podstatná ta skutečnost, že na poli bádání o rodinách se obě poměrně značně odlišné a navzájem kriticky vymezující perspektivy setkávají. Snazší orientaci pro čtenáře navíc stěžuje fakt, že slovo gender v angličtině může odkazovat jak k pohlaví, tak i k rodu (Storchová 2014: 194), a nemůže proto sloužit jako jednoznačný indikátor. Přestože editorky poměrně pečlivě rozebírají, jakému zájmu se rodiny, především rodiny židovských obětí, v dosavadním bádání o holokaust těšily, v knize postrádám jasnější vymezení vlastní pozice v rámci těchto historiografických/teoretických perspektiv, které rozhodujícím způsobem strukturují zkoumané téma.

Z úvodní kapitoly je patrné, že se editorky snaží obě perspektivy kombinovat. Za svůj cíl vytyčily snahu učinit z rodiny ústřední a svébytnou jednotku analýzy. „Rodina je klíčovou kategorií v každé lidské zkušenosti,“ uvádějí doslova v úvodním příspěvku (s. 10). Jejich kritický vztah k perspektivě genderu lze nejlépe ilustrovat na příkladu, kterému se editorky věnují. S útokem nacistického Německa na Polsko v září 1939 uprchlo z Polska disproporčně více mladých židovských mužů (než žen či starších mužů). Z „čistě genderové“ perspektivy, tvrdí editorky, by se mohlo zdát, že ti, kteří měli představovat nejsilnější členy komunity, za sebou nechali ty zranitelnější (ženy, děti a staré lidi), avšak při pohledu na výpovědi rodinných příslušníků lze takové jednání snadno rekonstruovat jako výsledek kolektivního, rodinného rozhodování. Tímto způsobem editorky argumentují, že rodina jako jednotka analýzy a rekonstrukce rodinných vazeb klíčovým způsobem přispívá k rozkrytí představ, úvah i samotného jednání historických aktérů včetně ambivalencí a šedých zón (s. 8–9). Implicitně pak z takové formulace vyplývá, že pohled prostřednictvím genderu by k takovému rozkrytí nestačil.

Otázkou ovšem je, zda editorky na tomto příkladu perspektivu genderu neprezentují značně zkratkovitě, a nakonec v podobě karikatury samotného směru

gender history („silní“ muži de facto zbaběle opouštějící „slabší“ a „zranitelné“ příslušníky komunity). Naopak při uplatnění důsledné genderové analýzy v duchu americké historičky Joan Wallach Scott (Scott 1986) by bylo možné dojít ke stejnému, ba – domnívám se – balancovanějšímu výsledku. Útěk mladých židovských mužů skutečně představuje ideální příklad pro vhled do aktérství obětí, tedy do toho, jakým způsobem příslušníci židovských rodin v Polsku na počátku září 1939 vyjednávali své postavení. Rozhodování, které editorky charakterizují jako „vzájemné a konsenzuální“ (s. 8), však nutně zahrnovalo genderové role, normy, představy, očekávání, zkušenosti apod. v tom smyslu, jakým je rodina ústředním místem formování, reprodukce, přetváření i podlamování genderových norem a rolí. Genderová perspektiva by tudíž měla vést k pečlivé a podrobné rekonstrukci toho, jak tato rozhodnutí v různých rodinách probíhala, namísto nabídnutého nejen zkratkovitého a povrchního, ale v konečném důsledku i morálního hodnocení určitého jednání (opuštění slabších). Z celého úvodního textu i jednotlivých příspěvků je přitom zřejmé, že ani editorkám ani autorům a autorkám zastoupeným v kolektivní monografii nešlo o karikaturní kritiku gender history. Zmíněný příklad, který v úvodním příspěvku slouží k ilustraci prospěšnosti pohledu na holokaust optikou rodiny oproti dosavadní genderové perspektivě, ovšem má poměrně problematickou výpovědní hodnotu. V konečném důsledku spíše ukazuje na to, že samotné editorky mají nejbližší k pozici stojící na pomezí mezi perspektivou dějin žen a gender history, kterou lze označit za „dějiny obou pohlaví“. Takový náhled na minulost na jedné straně staví na kritice oddělených mužských a ženských sfér, namísto nichž klade důraz na „historicky a kulturně podmíněnou rozdílnost“ a na interakce mužů a žen, ale na straně druhé se opírá o binární model pohlavní dichotomie (Storchová 2014: 196).

Editorky dále věnují pozornost také rozmanité odborné feministické kritice (nukleární) rodiny coby sociálnímu konstruktu. Dodávají, že rodina v době holokaustu, tj. v extrémních podmínkách, byla „křehkým místem ochrany a solidarity – a potenciálního odmítnutí a zrady“ (s. 2). Tímto způsobem editorky přinejmenším deklarují různorodost a rozmanitost rodiny z perspektivy obětí. Dále reflektují, že pod obecný pojem rodiny a rodinných vazeb lze zařadit nejen pouta vycházející z biologického příbuzenství, nýbrž i mnohé jiné sociální vztahy. Za výborný příklad tohoto přístupu k rodině lze uvést zmíněný příspěvek Natalie Aleksion o utváření „náhradních“ nebo „umělých“ rodinných vazeb mezi židovskými oběťmi holokaustu. Například sourozenci (bratr a sestra) mohli v ghettech udržovat vztah v podstatě kopírující rodinné uspořádání včetně odlišných genderových rolí: bratr se stará o obživu, sestra o domácnost.

Nedostatečná reflexe historiografie dějin žen a gender history ovšem i přes velice podnětné shrnutí dosavadního bádání o rodině, včetně kritiky ideologicko-mocenského rozměru nukleární rodiny, vede k tomu, že celou recenzovanou knihou prostupuje napětí v tom, jak jednotlivé autorky a autoři kapitol s rodinou pracují.

Tu editorky od první strany knihy označují za „připravený nástroj analýzy“/*ready tool of analysis* (s. 1), a zacházejí s ní tudíž jako s centrální analytickou kategorií. Umístění rodiny do středu výzkumu editorkám umožnilo zahrnout mnohem širší paletu metodologických perspektiv, než je právě gender history. Kniha obsahuje i texty, které obecné historiografické diskuze o genderu reflektují výrazně méně než jiné, což poté omezuje jejich výpovědní hodnotu. Jak se v nedávné době pregnantně vyjádřila historička holokaustu Atina Grossmann, mezi genderem a rodinou jako analytickou kategorií leží klíčový rozdíl. Jestliže rodina představuje jistě zásadní „kritický výzkumný kontext“, gender je oproti tomu „základní kategorie analýzy“ (Forum 2017: 90). Jedná se o jednu z ústředních diferenčních kategorií moderní společnosti jako takové – vedle „rasy“, „etnicity“, „třídy“ či „ne/způsobivosti“ (Kolářová, Herza 2019) – a primární způsob označování mocenských vztahů. Proto se podle Grossmann historici a historičky, vycházející z perspektivy gender history, logicky propracovávají k tematizaci rodiny a rodinných vazeb. Při cestě naopak, tj. „od rodiny“, se však badatelé a badatelky k genderu nutně dostat nemusí (Forum 2017: 90), čímž zůstanou opomenuty některé rozhodující – především, ale nejen mocenské – aspekty těchto vztahů.

Takovým způsobem je možné odpovědět na ústřední otázku předložené knihy: co by se stalo, kdyby historici a historičky vyprávěli příběh holokaustu z perspektivy rodiny? Současně je ovšem na místě zdůraznit, že většina textů zařazených do této kolektivní monografie buď explicitně, nebo alespoň implicitně, vychází z pozic gender history či jiných směrů ovlivněných genderovou analýzou. Nejsilnější přihlášení k gender history je patrné u příspěvků již zmiňované Natalie Aleksiun, Volhy Bartash či Dalie Ofer, což se projevuje nejen kladenými otázkami, ale i značnou reflexí možností i limitů jejich pramenných stop. Michala Unger si oproti tomu vybrala navýsost podnětné a dosud spíše opomíjené téma rozvodů ve dvou nacistických ghettech na území bývalého Polska, avšak při analýze postrádá nástroj, jak zprostředkovat vnitřní dynamiku zkoumaných rodinných vztahů a jak rozvolnit normativní obraz „židovského rodinného života“. Nikoliv nepodstatnou skutečností je, že konceptuálně vychází z pojetí dějin rodiny a ze všech autorů a autorek nejvíce pracuje s kvantitativními metodami. To jí nicméně umožňuje sledovat rozvody v extrémních podmínkách nacistických ghett v širším kontextu fenoménu rozvodovosti mezi židovskými rodinami meziválečného období.

Předložená kniha odhaluje jak značný potenciál pro další výzkum, tak – při nedostatečné reflexi vlastní pozice – i slabší místa psaní dějin holokaustu optikou rodiny jako ústřední analytické kategorie.

Židovské a romské rodiny

Přestože je zjevné, že editorky odvedly obrovský díl práce tak, aby kniha skutečně tvořila kolektivní monografii, a nikoliv pouze konferenční sborník, v některých

ohledech odráží charakter původní mezinárodní konference. Úsilí o zahrnutí textů týkajících se rodin Romů a Sintů tvoří další ambivalentní místo výsledné knihy.

Značný přínos spočívá už v tom ohledu, že příspěvky o romských rodinách netvoří zvláštní, vyčleněný celek, nýbrž organickou součást kolektivní monografie. Kapitoly o romských rodinách tak stojí plnohodnotně vedle textů přibližujících situaci židovských rodin. I v případě, že se jich v poslední části knihy o poválečných důsledcích holokaustu sešlo více, nejsou řazeny za sebou, ale začleněny podle zvoleného přístupu v sousedství příspěvků z židovských dějin. Přestože by se mohlo zdát, že se jedná o maličkost, má velice důležitý symbolický význam pro zahrnutí romských dějin do etablované historiografie holokaustu. Uvedený krok ovšem, podle mého soudu, nestačí k otevření důležité a chybějící diskuze o tom, jak psaní romských historií (v plurálu, viz Ustanovující prohlášení Pražského fóra pro romské dějiny Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR) vztáhnout k soudobým historiografickým trendům.

Nejde mi zde přitom o povrchní počítání toho, kolik z celkového počtu kapitol připadá romským dějinám. Početní zastoupení příspěvků o romských rodinách je sice výrazně nižší oproti textům o situaci židovských obětí, ale takový výsledek odpovídá obecnějším, strukturálním faktorům, které se promítají do menšího badatelského zájmu o romistiku a romské dějiny jako takové. Problematicčnost nebo spíše diskutabilnost snahy zahrnout do kolektivní monografie kapitoly mapující situace romských rodin spočívá v odlišném způsobu práce jak s oběma skupinami, tak i badatelskými tradicemi.

Taková skutečnost je patrná v úvodním příspěvku editorek. Nabízejí totiž relativně vyčerpávající reflexi tematizace rodiny a rodinných vazeb v rámci židovských studií a bádání o holokaustu, avšak uchopení tohoto tématu na poli romistiky či romských dějin spočívá v uvedení jen několika, byť důležitých, námětů (např. instituce kmotrovství). Nedostatečnou reflexi romistické produkce proto nahrazují samotné autorky kapitol vztahující se k situaci Romů a Sintů. Všechny tři zahrnuté příspěvky (Volhy Bartazs, Anji Reuss a Heleny Sadílkové) tak obsahují extenzivní rozbor dosavadního bádání o zvoleném tématu. Nejvýrazněji lze tento postup pozorovat u kapitoly Heleny Sadílkové, která více než polovinu celkového prostoru věnuje reflexi existující literatury a přiblížení dobového kontextu, což silně kontrastuje s naprostou většinou příspěvků o židovských rodinných vazbách.

Domnívám se, že i právě proto předloženou knihu charakterizuje dříve zmíněné napětí týkající se zvolené perspektivy rodiny. Všechny tři romisticky zaměřené texty přitom nabízejí významné podněty pro další promýšlení možností i limitů rodiny jako analytické kategorie. Pro využití tohoto potenciálu by ovšem bylo nezbytné zařadit do knihy buď ještě závěrečné zhodnocení či více usilovat o dialog mezi jednotlivými příspěvky. Při jejich čtení optikou jedné či druhé skupiny obětí lze zřetelně pozorovat odlišnosti, které však nejsou tematizovány.

První zřetelná odlišnost spočívá v charakteru a různorodosti pramenů.

Příspěvky badatelů a badatelek ze zázemí židovských studií či dějin holokaustu se opírají o bohaté ego-dokumenty, množství svědectví a výpovědi přeživších vytvořených různými institucemi či organizacemi s odlišnými cíli a o dochované úřední dokumenty odrážející perspektivu pachatelů. Oproti tomu romisticky laděné texty vycházejí z podstatně omezenějších souborů výpovědí (biografické a rodinné rozhovory), jež si badatelky musely většinou samy vytvořit a které doplňují a kontrastují prostřednictvím torzovitých administrativních spisů. Z toho lze vyvozovat, že bádání o situaci židovských rodin a rodinných vazbách umožňuje analyzovat nejen faktičnost sdělení, nýbrž také související zaujímání různých subjektivních pozic, sebe-presentationální strategie nucených obyvatel ghetta či alespoň rozlišovat širokou škálu sociálního rozvrstvení zdánlivě homogenní skupiny židovských obětí. Naproti tomu psaní romských dějin čelí jiným výzvám. Mezi ně patří otázka, jak skloubit ústní výpovědi nabízející vhled do relativně „idyllické“ každodennosti Romů a Sintů na straně jedné s jazykem úředních dokumentů, v nichž se tito aktéři nacházejí takřka výhradně v podobě „administrativního problému“, který je nutné vyřešit.

Kolektivní monografie v tomto směru odkrývá propast mezi bohatostí a pluralitou bádání židovských studií, která skrze zájem o každodennost otevírají vhled do subjektivního prožívání, různorodosti aktérského jednání a jeho reflexe samotnými aktéry, a situací romisticky orientovaného výzkumu. Ten se zásadně opírá o pojmy, jako jsou životní strategie a strategie přežití, jež zrcadlí nedostatek ego-dokumentů. Jedná se tudíž o dvě odlišné roviny aktérského jednání. Pro hlubší debatu mezi židovskými studií a romistikou by proto mohla sehrát významnou roli reflexe přístupů ke každodennosti. Vychází-li většina příspěvků na poli dějin holokaustu – ať přímo či nepřímo – z nyní již relativně etablovaných historiografických proudů dějin každodennosti osmdesátých a devadesátých let minulého století (Lüdtke 1995), jakým způsobem může romistické bádání využívat jejich nástroje? Často nadužívané pojmy jako vyjednávání, aktérská světlavost (Lüdtke 1995: 3–40), ba vůbec důraz na aktérskou perspektivu (Horský 2014: 101), jsou výsledkem úspěšného šíření a inspirativnosti těchto historiografických trendů i v příbuzných oborech. Ve vztahu k romistice se nabízí otázka, jak tyto nástroje vhodně operacionalizovat při nedostatku různorodých pramenů, jež by umožnily vhled do představ, očekávání a uvažování aktérů?

Je opravdu možné konstatovat, že zkušenosti a prožívání holokaustu i jeho následků byly u Romů jistě identické či alespoň podobné, jak to činí Anja Reuss (s. 143)? Ačkoliv samy editorky v úvodním textu odkazují na významnou studii amerického historika Ariho Joskowicze (Joskowicz 2016), tím, že zmíněné odlišnosti nečiní předmětem debaty, mohou čtenáři nabýt dojmu, že právě analogie představuje jimi preferovaný postup. V úvodním příspěvku analogii samy, byť rezervovaněji, použijí (s. 5). Joskowiczův článek – bohužel – v úvodním příspěvku zaniká v rozsáhlé poznámce pod čarou (s. 224, pozn. č. 41). Autor v něm vybízí

k hlubší reflexi odlišností pramenné základny i souvisejících otázek, například jak jsou nově zaznamenávána svědectví Romů a Sintů na druhou světovou válku ovlivňována rámci kolektivní paměti, v nichž dominují obrazy židovských obětí (Joskowicz 2016). Takové tázání přitom není cizí ani romistickému bádání (např. Marushiakova, Popov 2017).

Druhý pozorovatelný rozdíl leží v odlišných oborově-metodologických zázemích a použitých konceptuálních nástrojích jednotlivých badatelů a badatelek. Příspěvky o rodinných vazbách mezi židovskými oběťmi a přeživšími vycházejí z provázaného a rapidně se rozvíjejícího pole židovských studií a studií holokaustu. Z hlediska oborového ukotvení asi lze konstatovat, že dominuje historie, jakkoliv je značně obohacována o další vědní disciplíny. U textů věnujících se Romům a Sintům je interdisciplinární založení mnohem více patrné. Jeví se dokonce jako nezbytná podmínka. Především kapitola Volhy Bartazs (a do značné míry i příspěvek Heleny Sadílkové) odhalují jiné oborové zázemí romistiky v antropologii a etnologii. V případě, že by editorky těmto zdánlivě samozřejmým rozdílnostem přístupů v úvodním příspěvku věnovaly pozornost, otevřel by se větší prostor pro další promýšlení možností či limitů uplatnění kategorie rodiny ve výzkumu holokaustu obecně – nejen pro romské rodiny. Zejména antropologie nabízí alternativní pojmy a kategorie k analýze rozmanitých sociálních vztahů, které v různých situacích fungují jako rodinné, přestože se nejedná o pouta biologické nebo nukleární rodiny. V jakém postavení vůči zvolené perspektivě rodiny stojí pojem příbuzenství, který i na poli dějin holokaustu nabízí alternativu k rodině (viz Hájková 2020)? Pro jaké badatelské otázky a témata je rodina vhodnější a proč?

Explicitní reflexe obou uvedených odlišností, kterých je nepochybně mnohem více, by podle mého soudu umožnily otevřít dialog mezi oběma způsoby psaní a bádání tak, aby výsledné obohacení mohlo probíhat obousměrně. Tento krok editorky v knize neučinily, čímž povaha vztahu mezi rekonstrukcí rodinných vazeb židovských rodin na straně jedné a rodin Romů a Sintů na straně druhé působí nerovnoměrně. Při povrchním čtení by se mohlo zdát, že editorky o tomto vztahu uvažují jednosměrně: romistika by se v židovských studiích či ve studiích holokaustu měla nechat inspirovat. Představená kniha tedy vede ke kladení některých zásadních otázek, ale jejich promýšlení, formulaci možných inspirací i pochybnosti a ohledávání odpovědí ovšem až příliš ponechává na samotných čtenářích.

Představená kolektivní monografie má potenciál k podnícení mezioborové obohacující diskuze, avšak sama o sobě tuto diskuzi neotevřela. Přesto se jedná o významnou práci, která by si zasloužila český překlad. Kniha se čte velmi dobře, přináší důležité a podnětné texty. Její hodnocení ve vztahu k vytčeným cílům ovšem zůstává poněkud ambivalentní, jak ve vztahu k reflexi rodiny coby analytické kategorie, tak i v souvislosti se zahrnutím dvou různých skupin obětí holokaustu.

Literatura

- Bensa, A. 2010. Od mikro-historie ke kritické antropologii. In: A. Marès (ed.). *Úvahy nad 20. stoletím. Problém a výzva pro společenské vědy (historie – antropologie – sociologie)*. Cahiers du CEFRES N°19. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 107–146.
- Forum 2017. Forum: Holocaust and the History of Gender and Sexuality. *German History* 36 (1): 78–100.
- Friedländer, S. 2015. An Integrated History of the Holocaust. Some Methodological Challenges. In: Stone, D. (ed.). *The Holocaust and Historical Methodology*. New York: Berghahn, 181–189.
- Grossmann, A. 1991. Feminist Debates about Women and National Socialism. *Gender & History* (3): 350–358.
- Hájková, A. 2020. *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*. Oxford: Oxford University Press.
- Horský, J. 2014. Historický aktér. In: L. Storchová a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 92–101.
- Joskowicz, A. 2016. Romani Refugees and the Postwar Order. *Journal of Contemporary History* 51 (1): 110–140.
- Kolářová, K. Herza, F. 2019. Ne/způsoblost jako nová kategorie sociálních věd. *Sociologický časopis* 55 (5): 549–560.
- Levi, G. 2001. On Microhistory. In: Burke, P. (ed.). *New Perspectives on Historical Writing*. University Park: Pennsylvania State University Press, 96–119.
- Lüdtke, A. (ed.). 1995. *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2017. Rethinking Roma Holocaust. Victims or/and Victors. In: Buchsbaum, T., Kapralski, S. (eds.). *Beyond the Roma Holocaust. From Resistance to Mobilisation*. Krakow: Universitas, 73–93.
- Pine, L. 2004. Gender and the Family. In: Stone, D. (ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 364–382.
- Sadílková, H. 2016. Poválečná historie Romů v Československu ve vzpomínkách pamětníků: možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí. Disertační práce. Praha: FF UK.
- Scott, J. W. 1986. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review* 91 (5): 1053–1075.
- Stone, D. 2010. *Histories of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press.
- Storchová, L. 2014. Gender. In: Storchová, L. a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 194–204.
- Timm, A. F. 2017. Mother, Whores, or Sentimental Dupes? Emotion and Race in Historiographical debates about Women in the Third Reich. In: Pendas, D. O., Roseman, M., Wetzell, R. F. (eds.). *Beyond Racial State. Rethinking Nazi Germany*. Washington: German Historical Institute, 335–361.

Nerecenzovaná část

Tadeusz Joachimowski – výpověď bývalého vězně koncentračního tábora Auschwitz II-Birkenau²

Výpověď bývalého vězně koncentračního a vyhlazovacího tábora Auschwitz II-Birkenau Tadeusze Joachimowského představuje jeden z nejzásadnějších pramenů o osudu tzv. cikánského rodinného tábora v Auschwitz II-Birkenau. Vzpomínky byly zaznamenány v roce 1960 (datovány jsou k 17. 1. 1960, není známo, zda byly zaznamenány během jednoho dne) odbornou pracovnící tehdejšího Státního muzea Osvětim-Březinka³ Danutou Czech⁴ a následně samotným Joachimowskim autorizovány. Pro Danutu Czech se stala výpověď jedním z mnoha důležitých zdrojů informací pro její připravované dílo *Auschwitz Chronicle*, které popisuje den po dni události v koncentračním táboře Auschwitz na základě dochovaných pramenů (Czech 1997).

Joachimowski se narodil 25. června 1908 ve městě Żnin v Polsku.⁵ Na konci roku 1940 byl uvězněn jako politický vězeň v koncentračním táboře Auschwitz, kde

1 Autorka je historičkou v Muzeu romské kultury v Brně. E-mail: holokaust@rommuz.cz

2 Jak citovat: Míšková, A. 2022. Tadeusz Joachimowski – výpověď bývalého vězně koncentračního tábora Auschwitz II-Birkenau. *Romano džaniben* 29 (1): 91–125.

3 Dnes se tato instituce jmenuje Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu (Státní muzeum Auschwitz-Birkenau v Osvětimi). V textu tuto současnou instituci označujeme zkráceným názvem Muzeum Auschwitz-Birkenau.

4 Danuta Czech (1922–2004) byla polskou badatelkou, autorkou mnoha studií na téma historie koncentračního tábora Auschwitz, včetně zmiňované obsáhlé publikace *The Auschwitz Chronicle*, která v roce 2021 vyšla také v českém jazyce jako *Kalendář událostí v KT Auschwitz v nakladatelství Academia*. Po mnoho let pracovala v Muzeu Auschwitz-Birkenau. Během druhé světové války byl její otec Stefan Czech aktivní v odboji. V dubnu 1943 byl zatčen a deportován do KT Auschwitz, následně prošel i tábory Buchenwald a Dora-Mittelbau. Válku i internaci se mu podařilo přežít a jeho osud během války měl velký vliv na rozhodnutí jeho dcery Danuty, aby přijala pozici v Muzeu Auschwitz-Birkenau v roce 1955. Jejím životním dílem se stala kronika KT Auschwitz, která má více jak tisíc stran a na základě shromážděných archivních materiálů popisuje, co se v tábore v jednotlivé dny stalo. Kronika byla vydávána po částech v *Zeszyty Oświęcimskie*, revidovaná a rozšířená verze v němčině byla vydána v roce 1989, v polštině v roce 1992 a v angličtině v roce 1999. Více o jejím životě viz <http://auschwitz.org/en/museum/news/danuta-czech-1922-2004-the-author-of-the-auschwitz-chronicle-dies-at-82,362.html> [cit. 1. 9. 2021]. Z jejího díla vychází mnoho odborných prací. Čerpal z něj mimo jiných také Ctibor Nečas. Na tomto místě je nutné připomenout též již starší knihu *Konečná stanice: Auschwitz-Birkenau* (1994) české badatelky Vlasty Kladivové, která byla sama interviewována v KT Auschwitz. Publikace Vlasty Kladivové vychází z výpovědí lidí vězněných v tomto táboře, včetně samotného Joachimowského. Kladivová jej v knize cituje, a pokud je mi známo, jedná se o nejstarší citaci tohoto pramene ve vztahu k tzv. cikánskému táboru v Auschwitz II-Birkenau v českém jazyce. Kladivová ve své práci čerpá právě z té verze Joachimowského svědectví, kterou zde v překladu otiskujeme.

5 Viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&id_osoba=106622 [cit. 8. 7. 2021]. Údaj o datu narození byl ověřen Radovanem Krhovským v elektronicky dostupné matriční knize narozených v polském městě Żnin.

byl od března roku 1943 písařem zpracovávajícím evidenci vězňů v tzv. cikánském rodinném táboře v Auschwitz-Birkenau, fungujícím v sekci Birkenau s označením B IIe od jara 1943 do léta 1944. Podle své výpovědi měl také důležitou roli v povstání v tzv. cikánském táboře 16. května 1944.⁶ Krátce před zničením tzv. cikánského tábora v červenci 1944 se mu podařilo ukrást, a tím zachránit dvě hlavní evidenční knihy,⁷ které společně s Ireneuszem Pietrzykiem⁸ a Henrykem Porebskim⁹ zabalil do kusů mužského oblečení a spolu je uložili do zinkového kyblíku s dřevěným poklopem. Kyblík s evidenčními knihami tito tři vězni zakopali v tzv. cikánském táboře

Tadeusz Joachimowski. Přetištěno se svolením Muzea Auschwitz-Birkenau.

poblíž plotu. Dne 13. ledna 1949 jej vykopali. Knihy byly velmi mokré, takže jejich první stránky byly poškozené a nečitelné. Jsou nadále velmi zásadním zdrojem informací o Romech a Sintech vězněných v Auschwitz II-Birkenau. Evidence však není úplná – nelze ji považovat za naprosto přesný zdroj informací, jelikož i kvůli stavu dochování nejsou čitelné záznamy o prvních lidech, kteří byli v tzv. cikánském táboře uvězněni, stejně tak tam není zaneseno přibližně 1 700 polských Romů z Białystoku, kteří v táboře nikdy nebyli evidováni, neboť byli kvůli podezření z nakažení tyfem posláni rovnou do plynových komor.¹⁰

Po konci války se Joachimowski usadil v Krakově jako obchodník. V roce 1968 svědčil u Okresní komise pro vyšetřování nacistických zločinů v Krakově.¹¹

6 O povstání viz dále ve výpovědi Joachimowského, zde připomenu článek Romani Roseho z roku 2004, publikovaný u příležitosti 60. výročí tohoto povstání – http://www.imdialog.org/md2004/03/0304_11.htm [cit. 22. 4. 2021]. Některými odborníky je rozporována samotná skutečnost, že v tomto tzv. cikánském táboře nějaké povstání proběhlo, případně jeho datace (o tomto více v poznámkách dále). Jako pramen k popsání uvedené události použila Joachimowského výpověď také již zmíněná historička Vlasta Kladivová (1994).

7 V roce 1993 je Muzeum Auschwitz-Birkenau vydalo pod názvem *Memorial Book. The Gypsies at Auschwitz - Birkenau* (Pamětní kniha. Sintové a Romové v koncentračním táboře Osvětim-Březinka). Publikace obsahuje téměř 21 000 jmen zde vězněných Romů a Sintů z celé Evropy, z nichž většina v táboře zahynula. O tom, jak byly knihy zachráněny, více například viz web Muzea Auschwitz-Birkenau: <http://23874-1-d9f733-01.services.oktawave.com/en/museum/about-the-available-data/sinti-and-roma> [cit. 27. 10. 2021].

8 Ireneusz Pietrzyk (nar. 11. 3. 1913, Varšava, věz. č. 1761). Do tábora byl transportován 15. 8. 1940. V roce 1944 byl transportován z Auschwitz, přežil. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=178289 [cit. 19. 2. 2021].

9 Henryk Porebski (nar. 1. 7. 1911, Solka, Rumunsko, věz. č. 5805). V evidenci uveden jako úředník. https://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=183535 [cit. 17. 4. 2022].

10 Tuto událost popisuje Joachimowski ve svých pamětech, viz dále.

11 Klee (2013: 199–200).

V archivu Státního muzea Auschwitz-Birkenau se nachází více písemností, které se váží k osobě Tadeusze Joachimowského. Kromě zde zveřejněného svědectví z roku 1960 se jedná o: jednostránkovou výpověď v němčině z roku 1959, která se týkala různých vražd spáchaných příslušníky SS v táboře; fragmenty vzpomínek, ze kterých chtěl zjevně Joachimowski sestavit vzpomínkovou knihu, která však nikdy nebyla dokončena a vydána; a dále pak o krátký dodatek jeho odpovědí na pokládané dotazy (o tzv. cikánském táboře se zde nezmiňuje) a o popis B IIe z roku 1970, kde mluví o „nepovedeném pokusu zabít Cikány v plynových komorách“, a kde také zmiňuje, že o této události již vypovídal dříve. Žádná z těchto výpovědí nebyla nikdy v plné délce přeložena do českého jazyka, a pokud je mi známo, nebyly celistvě přeloženy ani do anglického jazyka.¹² Na tento fakt jsem narazila při práci na přípravě knihy *To jsou těžké vzpomínky – II. svazek*¹³ a požádala svého kolegu Radovana Krhovského z Muzea romské kultury, jinak vedoucího památníku Hodonín u Kunštátu, který oplývá znalostí polštiny, o překlad pro účely připravované knihy. Jelikož v ní bude ale tato výpověď rozdělena do různých tematických celků, a tím také prezentována pouze výběrově, rozhodli jsme se využít příležitosti a komentovaný překlad originální výpovědi T. Joachimowského z r. 1960 uveřejnit v plném rozsahu, aby mohl dále posloužit badatelům a rozšiřovat znalosti o osudu tzv. cikánského tábora. Originál výpovědi je uložen v archivu Státního muzea Auschwitz-Birkenau.¹⁴ Jeho pracovníkům, zvláště pak panu dr. Wojciechu Płosovi, děkujeme za laskavé poskytnutí kopií tohoto dokumentu a svolení jeho text přeložit a publikovat, stejně tak za svolení s publikací scanů vybraných částí tohoto svědectví.

Anna Mišková

12 Na různých místech je možné najít jen úryvky z Joachimowského výpovědi, jako například na stránkách Muzea Auschwitz-Birkenau (<http://auschwitz.org/en/museum/about-the-available-data/memories/sinti-and-roma-memories/>), či v katalogu tamní expozice věnované osudům Romů a Sintů (Rose 2009: 288–289). Nepodařilo se mi však dohledat, že by byla některá z Joachimowského výpovědí publikována kompletně, ať již v polském originále, či v překladu.

13 V roce 2002 vydalo Muzeum romské kultury DVD se vzpomínkami pamětníků na tzv. cikánské tábory v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu a také na věznění v KT Auschwitz-Birkenau. Na to navázalo CD tematických písní a v roce 2021 publikace stejnojmenné knihy Jany Horváthové „... to jsou těžké vzpomínky“, resp. její první svazek, který obsahuje vzpomínky romských pamětníků na život před druhou světovou válkou, a dále pak na internaci v protektorátních tzv. cikánských táborech. Kniha dále obsahuje také úvodní kapitoly k jednotlivým částem a rozsáhlý poznámkový aparát, včetně medailonků jednotlivých pamětníků, kterých je v knize více než sedmdesát. V současné době se připravuje k vydání druhý svazek, který bude obsahovat vzpomínky přeživších Romů a Sintů na internaci v táborech mimo Protektorát Čechy a Morava.

14 Archiv Státního muzea Auschwitz-Birkenau v Osvětimi, Zespół Oświadczenia, sv. 13, s. 56–80, výpověď Tadeusze Joachimowského, 1960.

Poznámka překladatele

Text jsem se pokoušel přeložit tak, aby byl co nejvěrnější polskému originálu. Především je patrné, že jde o zapsané svědectví, nikoli o literární dílo – zejména se to projevuje častým opakováním a důrazným ujišťováním se ohledně toho, kdo je jaký vězeň, kdo je jaké národnosti, kdo má jakou funkci, v jaké části tábora se co odehrává. Tam, kde používá Joachimowski slova německá či tzv. „Lagersprache“, ponechávám tato slova v původním znění a v komentáři uvádím jejich význam, tam kde je píše polsky, je překládám do češtiny. Joachimowski také používá k označení etnicity vždy slovo „Cikán, cikánský“ atd. a takto tato slova vždy překládám.

U místních názvů používám české varianty jen tam, kde se opravdu často používají – Osvětim, Březinka, Krakov, Varšava atp. Naopak polský název používám tam, kde sice existuje česká varianta, ale může být zmatečná – tj. např. nepoužívám Bělostok, ale Białystok atp.

Radovan Krhovský

Poznámka redakce

Při přetištění překladu výpovědi T. Joachimowského jsme usilovali o maximální zachování autenticity původního dokumentu (zápisu výpovědi). Výpověď T. Joachimowského (datovaná 17. 1. 1960) má celkem 22 stran psaných strojopisem, na několika místech se v textu objevují ručně psané vpisky. Mezi strany 3 a 4 je vložen plánec tzv. cikánského tábora v B IIe (se svolením Muzea Auschwitz-Birkenau přetiskujeme na s. 113–117, spolu s první stranou originálu a těmi stránkami, kde Joachimowski popisuje události z května 1944).

Za Joachimowského výpovědi následuje jedna strana komentářů, které k výpovědi s téměř ročním odstupem od jejího zaznamenání učinila Danuta Czech (komentářová stránka je datovaná 21. 11. 1960, originál přetištěn na s. 118). Komentáře jsou směřované ke konkrétním místům v textu, na které D. Czech odkazuje uvedením konkrétního čísla strany dle původního číslování Joachimowského výpovědi. Pro přehlednost těchto odkazů do textu komentářů v českém překladu doplňujeme v poznámce pod čarou konkrétní čísla stran českého překladu Joachimowského výpovědi, tak jak je zde uveden. V textu výpovědi ovšem značíme i konce jednotlivých stran původního dokumentu, přičemž zde odkazujeme na originální číslování dokumentu, nikoli na pozdější foliaci (v originále první strana nečíslována, foliována z obou stran jako č. 56–57; další strany výpovědi v originálním dokumentu číslovány průběžně 2–22, foliováno jako č. 58–79; vložený plánec tábora je v tomto původním dokumentu bez označení čísla strany, foliován jako č. 60; původně nečíslovaná strana s komentáři D. Czech následující za výpovědí je foliována jako č. 80).

Co se týče rukopisných vpisků v originále – v původním dokumentu uvedených tužkou a modrým inkoustem, přičemž není uvedeno, kdo je jejich autorem, ani ze kdy pocházejí – jsou trojího druhu: i) poznámky opravující původní tvrzení; ii)

doplněná jména, čísla či další údaje; iii) opravy překlepů. V textu překladu značíme první dva typy oprav. Tyto redakční zásahy uvádíme v hranatých závorkách.

Ve strojopise původní výpovědi byly umístěny také dvě poznámky pod čarou (značeny 1 a 2). V textu je umísťujeme u spodního okraje stránek, oddělené linkou. Zachováváme také původní formátování celého textu, co se týče odsazování jednotlivých částí textu od sebe.

V původním polském textu jsou dále průběžně (ovšem ne úplně konzistentně) používané uvozovky u slov pocházejících z „Lagersprache“ (viz poznámka překladatele výše), ale i u dalších výrazů z táborového/nacistického, resp. dobového diskurzu (viz například slova jako likvidace atp.). V českém překladu toto použití uvozovek zachováváme, a to včetně původních nekonzistencí.

Tadeusz Joachimowski

bývalý vězeň koncentračního tábora v Osvětimi

č. 3720¹⁵

[ručně psaná poznámka tužkou: (nečitelné) v Osvětimi]

Výpověď

V březnu roku 1943 jsem byl „Schreiberem“¹⁶ v bloku 22a v mateřském táboře v Osvětimi.¹⁷ Z titulu plnění této funkce jsem byl často zván k sepisování nově přivezených vězňů, tzv. „Zugangů“.¹⁸ Vyplňoval jsem tehdy personální karty příchozích vězňů, které byly následně předávány politickému oddělení a do hlavní kanceláře.

Kolem 20. března 1943 jsem byl povolán do Schreibstube¹⁹, kde mi Rappportschreiber,²⁰ vězeň Hermann Diestel,²¹ oznámil, že jsem odvelen do „Zigeunerlageru“²² v Březince²³ za účelem zhotovení evidence Cikánů.

15 Viz databáze vězňů na stránkách Muzea Auschwitz-Birkenau: http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=106622 [cit. 19. 2. 2021].

Základní informace k bývalým vězňům, které jsou dále uváděny v poznámkách pod čarou, jsou čerpány z databáze vězňů na stránkách Muzea Auschwitz-Birkenau, pokud není uvedeno jinak. V případě, že u záznamu je fotografie, je uveden odkaz.

16 Tj. písařem – pozn. překl.

17 Joachimowski tím myslí Auschwitz I, hlavní tábor tohoto táborového komplexu (dalšími byly tábory Auschwitz II-Birkenau a Auschwitz III-Monowitz-Buna).

18 Vězeň, který nově přibyl do tábora – pozn. překl.

19 Kancelář písaře, písárna – pozn. překl.

20 Písař hlášení, tedy písař, který byl odpovědný za hlášení o stavu vězňů – pozn. překl.

21 Hermann Diestel (nar. 9. 8. 1898, Berlín, věz. č. 3259). Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=57561 [cit. 19. 2. 2021].

22 Tzv. cikánský rodinný tábor, jednalo se o úsek B IIe v koncentračním a vyhlazovacím táboře Auschwitz II-Birkenau. První Romové do něj byli přivezeni transportem 26. 2. 1943 (Nečas 1999: 121–172).

23 Březinka (polsky *Brzezinka*) je český název vesnice v jižním Polsku, která se nacházela přibližně tři kilometry od města Osvětim. Pro pobočku koncentračního tábora Auschwitz byl a je používán německý název Birkenau. Jeho výstavba byla zahájena v říjnu 1941 právě na území obce Březinka, jejíž obyvatelstvo bylo dříve toho roku vysídleno.

Společně se mnou byl odvelen vězeň č. 231 Kazimerz Sichrawa²⁴ a ještě jeden, jehož jméno si již nepamatuji. Odvedli nás do „Zigeunerlageru“ v Březince, který se nacházel na úseku B IIe.

Po cikánském táboře nás provedl vězeň (Polák) Roman Frankiewicz,²⁵ který tam měl funkci „Rapportschreibera“. Jeho pomocníkem byl vězeň (Polák) Ireneusz Pietrzyk.

Cikánský tábor byl táborem rodinným, nacházel se právě ve fázi vzniku. V táboře bylo už více než 10 000 Cikánů – mužů, žen a dětí. Umístění byli v blocích se sudými čísly od č. 4 do č. 22 (nacházely se po pravé straně tábora). V blocích 20 a 22 byli polští Cikáni z Białystoku. Bloky, v nichž byli umístěni, byly izolované – tzn. měli zakázáno je opouštět. Rapportschreiber Frankiewicz nás informoval o tom, že tito Cikáni nebudou evidováni. Zmínil při tom, že jsou nakaženi tyfem. [konec 1. strany]

Během 3 dní jsme provedli evidenci více než 10 000 Cikánů. Práci jsme každý den začínali po ranním apelu a končili ji před večerním apelem, tj. před 17. hodinou. Soupis jsme prováděli postupně podle ubytovacích bloků. Pracovali jsme venku. Stoly, u nichž jsme při sepisování seděli, byly postupně stavěny před jednotlivé bloky. Všichni Cikáni, kromě těch přivezených z Białystoku, stáli před svými ubytovacími bloky od ranního apelu až do večerního.

Postupně přicházejícím Cikánům jsme vystavovali evidenční karty a ptali jsme se jich na: příjmení a jméno, táborové číslo (které měli vytetované na levém předloktí¹),²⁶ datum narození, profesi, odkud přijeli, členy rodiny, zda měli člena rodiny ve „Wehrmachtu“, zda mají vojenské vyznamenání. Vypisování karet trvalo 3 dny.²⁷

¹ Cikáni byli tetováni v „Sauně“ ihned po příjezdu do tábora. Číselná řada pro označení Cikánů začínala od Z 1, Cikánek také od Z 1.

²⁴ Kazimierz Sichrawa (nar. 1. 3. 1901, věz. č. 231), v táborové evidenci uveden jako advokát, což bylo jeho povolání ještě na svobodě. Podle evidence byl transportován do tábora 14. 6. 1940, tedy vůbec prvním transportem polských vězňů, a uvěznění přežil.

²⁵ Roman Frankiewicz (nar. 4. 8. 1905, Zgierz, věz. č. 9430). Dle evidence dříve pracoval jako novinář. Dne 1. 2. 1944 byl poslán k trestnému oddílu „Strafkompanie“ (vězni přidělení do trestného oddílu dostávali často těžkou práci navíc, například v dolech, pracovali delší čas než ostatní vězni, měli kratší přestávky a dostávali méně jídla) do Birkenau na dobu čtyř měsíců (Czech 1997: 579).

²⁶ Číselná řada pro označení mužských vězňů tábora v B IIe pokračovala do Z-10097, vězenkyň do Z-10849 (Czech 1997: 339).

²⁷ Lidé z transportů byli dále zapisováni do evidenčních knih, které obsahovaly kompletní záznam o dané osobě: jméno, příjmení, národnost, datum a místo narození, datum příchodu do tábora, adresu (často se nevyplňovala). V sekci komentáře pak bylo zaznamenáno, pokud byl vězeň transportován do dalšího tábora a kdy, případně datum úmrtí. U některých je uvedena zkratka „SB“, tedy „Sonderbehandlung“, což znamenalo „speciální zacházení“: tedy, že bylo zamýšleno jejich usmrcení (Czech 1997: 339).

Cikáni přijížděli do tábora s celým svým majetkem. Nic jim nebylo zabavováno.²⁸ V táboře chodili ve svém oděvu. Vlasy jim nebyly stříhány.²⁹ V táboře stálo velmi mnoho cikánských vozů.

Během našeho pobytu v cikánském táboře jsme nocovali v bloku 2 ve světnici blokového.

Třetí den po našem příchodu do cikánského tábora byla po večerním apelu nařízena „Lagersperre“³⁰ a všichni Cikáni z bloků 20 a 22 – muži, ženy a děti – byli odvedeni „k odvšivení“. Byli přesunuti do plynových komor, kde byli zabiti plynem. Bylo jich kolem 1 700. Nebyli zapsáni do táborové evidence. V evidenčních knihách cikánského tábora nefigurují.³¹

Po zhotovení evidenčních karet jsme se znovu vrátili do mateřského tábora v Osvětimi.

V souvislosti se zatčením a uvězněním Reinharda Wienholda³² (RD³³, BV³⁴ č. 15 174), blokového na bloku č. 22a, Waltera Walter-[konec strany 2]-scheida³⁵ (RD, BV č. 15476 – kápo jatek) a Franze Fichtingera³⁶ (RD, BV č. 15 473 – kápo koželužny) v bunkru bloku 11, jsem byl dne 30. března zatčen a taktéž uvězněn v bunkru bloku 11 jako blokový „schreiber“. Z Poláků byli v bunkru uvězněni Antoni Krążek³⁷ a Jan Liwacz.³⁸

28 Podle dostupných záznamů si majetek, který si dovezli, mohli vězni u sebe ponechat, ale vzhledem k zacházení s vězni při transportech nešlo o majetek nijak rozsáhlý. O majetku Romů zabaveném nacisty více viz Lhotka (2003).

29 Vzhledem k tomu, že mnozí ze zde uvězněných Romů byli do KT AII-B převezeni z jiných táborů (např. z protektorátních tzv. cikánských táborů v Letech u Písku či v Hodoníně u Kunštátu), měli již vlasy ostříhány. Podle Kladiwové se v AII-B začaly vězňům vlasy stříhat při jejich příchodu do tábora od jara 1944 (Kladiwová 994: 41).

30 Zákaz vycházení z bloků v celém táboře, zde myšleno v tzv. cikánském táboře v úseku B IIe – pozn. překl.

31 Jednalo se o již Joachimowskim zmíněnou skupinu Romů z Białystoku.

32 Reinhard Georg Wienhold (nar. 25. 2. 1916, Danzig, věz. č. 15174). Zemřel v Auschwitz 28. 3. 1943. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&cok=osoba&cid_osoba=248187 [cit. 21. 3. 2021].

33 *Reichsdeutsche* – říšský Němec – pozn. překl.

34 *Berufsverbrecher* – kriminální zločinec, doslova zločinec z povolání – pozn. překl.

35 Walter Walterscheid (nar. 25. 4. 1908, Wittenberge, věz. č. 15476). Zemřel v Auschwitz 23. 3. 1943. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&cok=osoba&cid_osoba=241773 [cit. 21. 3. 2021].

36 Franz Johann Fichtinger (nar. 20. 10. 1910, Mildorf, věz. č. 15473). Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&cok=osoba&cid_osoba=67287 [cit. 21. 3. 2021].

37 Antoni Krążek (nar. 25. 8. 1912, Kielce, věz. č. 13084). Před uvězněním pracoval jako úředník. Do tábora byl přivezen 5. 4. 1941, v roce 1944 byl transportován do koncentračního tábora Flossenbürg, následně pak do koncentračního tábora Buchenwald, kde byl osvobozen. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&cok=osoba&cid_osoba=129023 [cit. 21. 3. 2021].

38 Jan Liwacz (nar. 4. 10. 1898, Dukla, věz. č. 1010). Do tábora byl transportován 20. 6. 1940, pracoval zde v komandu zámečníků, v roce 1944 byl transportován do koncentračního tábora Mauthausen, přežil. Byl uměleckým kovářem a vytvořil nechvalně proslulý nápis „*Arbeit macht frei*“ nad hlavní bránou tábora Auschwitz I. O autorství nápisu např. viz <http://auschwitz.org/en/museum/news/the-original-arbeit-macht-frei-inscription-is-back-in-place-at-the-auschwitz-gate,91.html> [cit. 27. 10. 2021].

Vězni Wienhold, Walterscheid a Fichtinger se připravovali na útěk. Na střeše bloku 22a bylo nalezeno civilní oblečení, které si tam schovali. „Prásknul“ [uvozovky dopsány ručně modrým inkoustem] je německý vězeň.³⁹

Nás Poláky uvěznili v bunkru, aby z nás dostali informace o připravovaném útěku. I když jsem o jejich přípravách zaslechl, během výslechů jsem toto neprozradil, protože to by současně znamenalo vynesení rozsudku smrti nade mnou samým.

Z bunkru bloku 11 jsem byl do tábora propuštěn dne 13. dubna. Kolegové Krążek a Liwacz byli propuštěni později.

Kolem 20. dubna jsem byl natrvalo přemístěn do cikánského tábora. Společně se mnou byl přemístěn Kazimierz Sichrawa. V cikánském táboře jsem pracoval ve „Schreibstube“.

V březnu 1944 byl kolega Frankiewicz umístěn do „Strafkompanie“². Tehdy jsem se stal „Rapportschreiberem“. [Ručně psaná poznámka modrým inkoustem: 1. 2. 44.]

Cikánský tábor (B IIe) hraničil ze západní strany s nemocničním táborem (B IIf) a z východní strany s mužským táborem (B IIId).⁴⁰ Byl postaven stejně jako tábor B IIId. Vstupní brána byla umístěna v oplocení z ostnatých drátů (které byly pod proudem vysokého napětí) na straně cesty, která oddělovala Bauabschnitt⁴¹ II od Bauabschnitt III (tzv. Mexiko).⁴² Po pravé straně vstupní brány vně oplocení stál dřevěný barák, v němž sídlily „Blockführerstube“⁴³ a kanceláře politického oddělení.⁴⁴ V kanceláři politického oddělení úřadovali [konec strany 3] esesmani: Broad,⁴⁵ Lachmann a Hoffmann.

2 Frankiewicz se následně dostal do nemocničního tábora B IIf. Později odjel s komandem „Bauzug“. Zemřel během bombardování. [Ručně psaná poznámka modrým inkoustem: 1. 2. 44 umístěn v SK – č. 9430.]

39 V evidenci vězňů je uvedeno, že Reinhold Wienhold, Walter Walterscheid a Franz byli dovedeni do bunkru Bloku 11, protože shromáždili a pašovali zlato. Weinhold a Walterscheid spáchali sebevraždu během doby výslechů: Walterscheid se otrávil v místnosti strážní na bloku 11, Weinhold se oběsil ve své cele. Jejich datum úmrtí nebylo zaneseno do registru bunkru, protože vedení tábora si prý přálo, aby incident zůstal veřejným tajemstvím. Fichtinger byl uvězněn v bunkru do 22. května a poté byl přidělen k trestnému oddílu (Czech 1997: 359).

40 Sekce B IIf byla otevřena v červenci 1943, sestávala se ze 17 dřevěných baráků a umývárny s latrínou. Baráky sloužily k ubytování nemocných vězňů, k operacím a k izolaci vězňů nakažených infekčními chorobami. Sekce B IIId byla otevřena ve stejném čase a sloužila k uvěznění mužských vězňů různých národností. Více viz <http://auschwitz.org/en/history/auschwitz-ii/the-organizational-structure> [cit. 27. 10. 2021].

41 Tzv. stavební úsek – pozn. překl.

42 Nikdy nedokončená část B III v táboře Auschwitz-Birkenau. V jednom jejím úseku byly internovány maďarské ženy (Nečas 1999: 122).

43 Kancelář sloužící pro jednotlivé vedoucí bloků z řad SS, jejichž hlavní funkcí byla kontrola vězňů opouštějících tábor a následně se do něj vracejících. Šlo o kontrolu zejména početní, ale také fyzickou, kterou se Tito vedoucí snažili zabránit pronášení nepovolených věcí.

44 Jednalo se o jedno ze sedmi oddělení organizační struktury koncentračního tábora, přičemž společně s táborovou administrativou šlo o jedno ze zásadních oddělení, které mělo vliv na chod celého tábora. Vedoucí politického oddělení se zodpovídal veliteli tábora a RSHA (Hlavnímu říšskému bezpečnostnímu úřadu) a vykonával jejich rozkazy. Politické oddělení se zabývalo kromě jiného například i přijímáním a propouštěním vězňů, udržováním osobní dokumentace a identifikací vězňů, správou krematorií, dohledem nad likvidací Židů, bojem s odbojem uvnitř tábora ad. Více viz <http://auschwitz.org/en/history/the-ss-garrison/the-organizational-structure-of-auschwitz-concentration-camp> [cit. 31. 8. 2021].

45 Více viz dále, pozn. 92.

Tábor byl rozdělen ulicí. Po obou stranách ulice proti sobě stálo 19 baráků (celkem 38 baráků). Ve 32 barácích bydleli Cikáni. Ubytovací baráky, nazývané bloky, byly zděné [tužkou tato dvě slova podtržena, za nimi dopsán otazník a komentář: Ne].⁴⁶ Po pravé straně ulice bylo číslování sudé, od 2 do 32, po levé liché, od 1 do 31.

Ve 3 barácích se nacházely umývárny, ve dvou záchody a v jednom „Sauna“, tj. lázeň.⁴⁷

Baráky s umývárnami stály na levé straně ulice; jeden mezi bloky 11 a 13; druhý a třetí na konci obytného tábora za blokem 31.

„Sauna“ se nacházela po pravé straně ulice za blokem 32, avšak jeden barák se záchody stál mezi blokem 12 a 14, druhý na konci tábora za „Saunou“.

Kromě toho se v cikánském táboře nacházely 2 kuchyně, taktéž položené naproti sobě. Kuchyně na pravé straně (stojící podél oplocení) sousedila s táborem B II^f; pracovali v ní muži – Cikáni. Funkci kápa tam vykonával vězeň (Polák) Antoni Urbański.⁴⁸

Kuchyně po levé straně (taktéž stojící podél oplocení) sousedila s kuchyní tábora B II^d. Pracovaly v ní ženy – Cikánky. Funkci kápa tam vykonával vězeň (Polák) Jan Bromilski⁴⁹ a vězeň (Polák) Józef Pazdro.⁵⁰

(Levá strana – číslování bloků lichými čísly)

V bloku 1 byl umístěn sklad s potravinami. Skladníky byli postupně následující věžňové (Poláci): Ireneusz Pietrzyk, Alfred Zabielski,⁵¹ Alfred Włodarczyk⁵² a Adam Marcysiak⁵³. Za potravinovým skladem bydlely Cikánky pracující v kuchyni a polské vězeňkyně pracující v kanceláři „Arbeitseinsatz“.⁵⁴

46 Jak uvádí Kladivová (1994: 31), bloky byly dřevěné, stejně jako v celém úseku B II.

47 Šlo o místo, kam byli přivedeni vězni při příchodu do tábora, zde se museli vězni svléct, byli nuceni podstoupit desinfekci, tetování čísla a registraci. Je to obecně popisováno jako místo, kde probíhala dehumanizace vězňů.

48 Antoni Urbański (nar. 13. 1. 1917, Żywiec, věz. č. 3629). Dříve pracoval jako lékař. Do tábora byl transportován 30. 8. 1940. Dle evidence v táboře vykonával také funkci kápa. Byl transportován do koncentračního tábora Mauthausen, kde byl osvobozen. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=236097 [cit. 21. 3. 2021].

49 Jan Bromilski (nar. 24. 12. 1902, Medyka, věz. č. 1040). Do tábora byl transportován 20. 6. 1940, byl evakuován do koncentračního tábora Mauthausen, kde byl osvobozen.

50 Józef Pazdro (nar. 28. 6. 1912, Dębica, věz. č. 47). Do tábora byl transportován 14. 6. 1940, v roce 1944 byl transportován do koncentračního tábora Buchenwald, přežil. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=175184 [cit. 21. 3. 2021].

51 Alfred Zabielski (nar. 22. 8. 1913, Kolmar, věz. č. 20779). Do tábora byl transportován 14. 9. 1941, v táboře pracoval jako účetní. V roce 1944 byl transportován do koncentračního tábora Buchenwald. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=255897 [cit. 21. 2. 2021].

52 Alfred Włodarczyk (nar. 12. 4. 1920, Chorzów, věz. č. 1349). Do tábora byl transportován 18. 7. 1940, následně byl transportován do Buchenwaldu (věz. č. 30419), zavražděn.

53 Adam Marcysiak (nar. 14. 9. 1916, věz. č. 88164). Dle evidence pracoval v táboře jako cukrář, v roce 1944 byl transportován do Buchenwaldu, válku přežil.

54 Kancelář, která měla na starost rozdělování vězňů do pracovních komand a jejich evidenci – pozn. překl.

V bloku 3 byl umístěn sklad šatstva. Funkci kápa tam vykonával Cikán – Józef Weiss,⁵⁵ bývalý voják „Wehrmachtu“, který měl [konec strany 4] asi 8 vojenských vyznamenání (z druhé světové války).

Bloky 5 až 27 byly obytné bloky.

V bloku 7 vykonával funkci blokového vězeň (Němec) (BV) Erich Bruchwalski.⁵⁶

V blocích 29 a 31 byla umístěna „Kindergarten“.⁵⁷

V době mého opětovného příchodu do cikánského tábora byl „Kindergarten“ ve fázi vzniku. V baráku umývárny za „Kindergarten“ byla umístěna „Effektenkammer“.⁵⁸

(Pravá strana – číslování bloků sudými čísly)

V bloku 2 byly umístěny po levé straně od vchodu – kancelář hlavního úřadu; po pravé straně kancelář „Arbeitseinsatz“. Za kanceláři bydleli Cikáni pracující v kuchyni. V zadní části bloku se nacházela kantýna.⁵⁹

Bloky 4 až 22 (sudé) byly obytné bloky. Funkci blokových vykonávali:

v bloku 4 vězeň (Polák) Karol Hoffman,

v bloku 8 vězeň (Polák) BV – jméno Paul,

v bloku 10 Cikán Paul Winter (bývalý četař Wehrmachtu; bojoval na Krétě a na Krymu; měl vojenská vyznamenání),

v bloku 12 Cikán Erich Wagner,

v bloku 14 vězeň (Němec) BV – Fritz Lücker (ostatní si nepamatuji).⁶⁰

V blocích 24 až 32 byla umístěna táborová nemocnice „Krankenbau“. Funkci „Lagerältestera Krankenbau“⁶¹ vykonával politický vězeň Franz Gralla.⁶²

55 Josef Weiss (nar. 9. 5. 1928, Nesben, č. Z-1668).

56 Nepodařilo se jej identifikovat.

57 Mateřská škola. Mezi přibližně 11 tisíci dětmi, které prošly táborem, bylo přibližně 9,5 tisíce ve věku do 15 let, přičemž 378 dětí se přímo v táboře narodilo. V létě 1943 byla z nařízení Josefa Mengeleho zřízena v sekci B IIe školka, kam byly malé děti vězněné právě v tzv. cikánském táboře odkládány přes den, aby jejich rodiče mohli jít na práci. Mengele na těchto dětech prováděl své pseudolékařské experimenty. Ve školce měly k dispozici například i hřiště. Katastrofální hygienické podmínky brzy vedly k rozšíření infekčních nemocí, včetně tyfu. Více viz <http://auschwitz.org/en/history/fate-of-children/roma-children> [cit. 1. 8. 2021]. U termínu "Kindergarten" je v českém překladu respektované dvojí používání rodu podle původního polského originálu, kde na některých místech T. Joachimowski přebírá rod používaný v němčině a jinde jej upravuje dle polského úzu.

58 Sklad věcí odebraných nově přichozím vězňům – pozn. překl.

59 Kantýna, kde si vězni mohli zakoupit jídlo navíc, byla v rukách polských vězňů. Prodávalo se v ní za říšskoněmecké marky, které si vězni mohli opatřit například prodejem svého majetku a zlata. Pro většinu vězňů však bylo nemožné si v kantýně něco zakoupit, toto privilegium patřilo primárně vězňům, kteří se podíleli na táborové samosprávě – kápům – nebo například těm, kteří hráli v táborovém orchestru či trvale pracovali v táborových kuchyních (Nečas 1999: 160).

60 Další informace o těchto lidech nebylo možné dohledat.

61 Starší vězeňská nemocnice, nejvyšší vězeňská funkce v rámci vězeňské nemocnice.

62 Franciszek Grala (nar. 2. 10. 1905, Gliwice, věz. č. 21938). Do tábora byl transportován 24. 10. 1941, pracoval jako vězeňský lékař. V lednu roku 1944 dostal za úkol vést tzv. tréninkový kurz v hlavním táboře zaměřený na tyfovou epidemii (Czech 1997: 571).

V „Sauně“ byla pracovní SS-Hauptsturmführerem doktor Mengeleho⁶³, v níž prováděl výzkumy na dvojčatech.

V kanceláři tábora z Cikánek pracovaly: Hilli Weiss,⁶⁴ Loti Weiss,⁶⁵ Rosa Winter,⁶⁶ Lili Bymar.⁶⁷

V době mého opětovného příchodu do cikánského [konec strany 5] tábora v něm vykonávali funkce:

„Lagerführera“⁶⁸ – SS-Hauptscharführer Palitzsch,⁶⁹

„Rapportführera“⁷⁰ – SS-Oberscharführer Plagge,⁷¹

„Lagerältestera“⁷² – vězeň (Němec) BV – Bruno Brodniewicz⁷³ č. 1,

„Rapportschreibera“ – vězeň (Polák) – Roman Frankiewicz.

Brodniewicz byl „Lagerältesterem“ do 7. června 1943. Po něm funkci postupně vykonávali: (Polák) Siwy, (Polák) Józef Polak, (Němec) BV Günther Körlin⁷⁴ č. 3224.

Mezi Körlinem a Lagerführerem Palitzschem vznikla rivalita o pozornost vězeňkyně – Polky, která pracovala v „Kindergartenu“. Jistého večera přijel Palitzsch do cikánského tábora a vydal se do bloku „Kindergarten“, v němž

63 Josef Mengele (nar. 16. 3. 1911, Günzburg, Německo). V táboře nejprve pracoval jako lékař přímo v tzv. cikánském táboře. Mengele se proslavil krutými a nelidskými pokusy na věznicích. Zemřel 7. února 1979 v Brazílii. Více viz <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/josef-mengele%20> [cit. 21. 3. 2021].

64 Hilli Weiss (nar. 6. 8. 1918, Berlín, věz. č. Z-4609).

65 Jediná známá vězeňkyně se jménem Klotilde Weiss (nar. 22. 2. 1886, Skalicz) byla zavražděna údajně již 30. 5. 1942. Pokud je záznam správný, nemohla tato vězeňkyně být onou Loti Weiss pracující v kanceláři tzv. „cikánského“ tábora.

66 Neidentifikována. V evidenci se nachází celkem pět záznamů pod jménem Rosa Winter. Bez dalších informací, které nejsou dostupné, nelze zde jmenovanou Rosu Winter přesně identifikovat.

67 Neidentifikována. Nikdo tohoto jména se v dochované evidenci nenachází.

68 Velitel tábora vězňů, důstojník SS. Každý tábor/úsek měl svého velitele – pozn. překl.

69 Gerhard Palitzsch (nar. 17. 6. 1913, Grossopitz), byl u vzniku koncentračního tábora Auschwitz. Velitel Auschwitz Rudolf Höss i další svědci jej popisovali jako mimořádně krutého člověka, který byl pověstný popravami, včetně dětí. Za poměr s židovskou vězeňkyní byl vyšetřován v roce 1943 a přeložen krátce do bunkru, následně byl převelen na frontu, kde údajně padl. Höss se o něm vyjádřil takto: „Palitzsch byl nejrafinovanější, nejprohnanější kreatura, jakou jsem během své dlouhé služby v různých KT poznal a zažil. Když chtěl uspokojit své mocenské choutky, šel doslova přes mrtvoly!“ (Höss 2006: 123). Palitzsch, než byl odsouzen, byl za trest poslán z Auschwitz do pobočného tábora v Brně, kde dnes sídlí Biskupské gymnázium, kde byl chvíli velitelem „... z důvodu zpronevěry a sexuálních styků s židovskými vězeňkyněmi byl zatčen a následně – pravděpodobně na základě intervence Rudolfa Hösse – propuštěn a přeložen jako velitel do odlehlého pobočného tábora Brno, kde byl však znovu zadržen a poté byl za trest začleněn do frontových oddílů SS“ (citace viz Długoborski, Piper 1995: 152; Iwaszko 1983: 226–230).

70 Důstojník SS, odpovědný za odpovídající počet vězňů v táboře – pozn. překl.

71 Ludwig Plagge (nar. 13. 1. 1910). Byl dozorcem v koncentračních táborech Auschwitz, Buchenwald a Majdanek. Byl stíhán během tzv. Osvětimských procesů a popraven za válečné zločiny (Webb 2018: 391–392).

72 Starší tábora, vězeň odpovědný za celý tábor, nejvyšší vězeňská funkce v táboře – pozn. překl.

73 Bruno Brodniewicz (nar. 22. 7. 1893/ 22. 7. 1895, Posen, věz. č. 1). Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&cok=osoba&cid_osoba=40144 [cit. 21. 3. 2021].

74 Günther Körlin (nar. 11. 4. 1908). Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&cok=osoba&cid_osoba=123553 [cit. 21. 3. 2021].

bydlela výše zmíněná vězeňkyně. Tehdy se Körlin vydal do Blockführerstube a vše oznámil službu vykonávajícím esesmanům. Esesmani si ověřili pravdivost udání a Palitzsch byl odvolán z funkce „Lagerführera“. Funkci po něm převzal SS-Hauptscharführer Harder.⁷⁵ Byl to 62letý muž, sadista.

Jistého dne přikázal, aby bylo Cikánům oznámeno, že se mají nahlásit ti, kteří se chtějí oženit. Na Harderovu výzvu se přihlásilo do „Schreibstuby“ 15 mužů. Harder k nim měl krátkou řeč, že to bude svatební obřad německý a ne cikánský. Následně je začal zesměšňovat a později bít karabáčem. Bil je do varlat. Byli vyneseni v bezvědomí.

Tato skutečnost, jíž jsem byl svědkem, měla za následek naše rozhodnutí dostat ho pryč z cikánského tábora. Harder se nechával holit u vězně (Poláka) Tadeusze Seferyńskiego,⁷⁶ který v cikánském táboře vykonával funkci holiče. Seferyński splnil náš pokyn a během holení na Hardera vypustil veš infikovanou tyfem. Harder onemocněl [konec strany 6] skvrnitým tyfem a požádal o léčbu v cikánském táboře vězně – polské lékaře. Polští lékaři měli oficiální zákaz léčit esesmany, což jim umožnilo ho odmítnout. Proto se Harder vydal do nemocnice SS a tam za krátkou dobu zemřel.

Dále funkci Lagerführera vykonávali postupně esesmani: Johum,⁷⁷ Hadrwecker,⁷⁸ Buch,⁷⁹ Bonigut.⁸⁰

Funkci Lagerältestera po Körlinovi (v říjnu 1943 byl uvězněn v bunkru bloku č. 11) převzal vězeň (Němec) Hermann Dimanski.⁸¹

Funkci Lagerkápa vykonávali vězeň (Holanďan) Anton van Velsen⁸² a vězeň č. 3190 (Němec) BV Willi Brochmann.⁸³

75 Friedrich Harder (nar. 22. 12. 1891, Ahlten) byl německý SS-Hauptscharführer a vedoucí tzv. cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau od srpna 1943 do ledna 1944. V táboře zemřel (Memorial Book 1993: 1656).

76 Tadeusz Seferyński (nar. 29. 10. 1915, Mszczonów, věz. č. 121571). Do tábora byl transportován 13. 5. 1943, pracoval zde jako holič. V roce 1944 byl transportován do Buchenwaldu, přežil.

77 Jakob Jochum (nar. 31. 8. 1911), velitelem tzv. cikánského tábora byl od ledna 1944.

78 Reinhold Hartwecker (nar. 21. 7. 1912), velitelem tzv. cikánského tábora byl od dubna 1944.

79 Hermann Balthasar Buch (nar. 30. 12. 1896, Niederhöchstadt), velitelem tzv. cikánského tábora byl od konce ledna do dubna 1944. Poté byl velitelem krematorií v Auschwitz II-Birkenau. Byl převelen do koncentračního tábora Groß-Rosen a poté také do Mauthausenu. Po válce byl odsouzen k šesti letům vězení v Polsku, poté se vrátil do Německa (Klee 2013: 69).

80 Georg Bonigut (nar. 13. 12. 1913, Ruma). Od dubna 1944 byl velitelem tzv. cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau. Po likvidaci tzv. cikánského tábora byl velitelem pobočného tábora Auschwitz III, který se jmenoval Charlottengrube a kde vězni pracovali ve stejnojmenném dole (Langbein 1980: 476).

81 Hermann Heinrich Dimanski (nar. 16. 11. 1910, věz. č. 71868).

82 Nepodařilo se jej identifikovat.

83 Wilhelm Brachmann (nar. 20. 12. 1903, Hamburk). V roce 1933 vstoupil do NSDAP, ale po roce byl pro krádež kol vyloučen. Byl poslán do koncentračních táborů jako zločinec, prošel Emslandem, Sachsenhausenem a v roce 1940 byl poslán do Auschwitz (věz. č. 3190). Kromě jiného byl kápem v terezínském rodinném táboře, pamětníci na něj vzpomínají jako na nezvykle laskavého kápa. V roce 1944 byl poslán do pobočného tábora Gleiwitz a následně do Groß-Rosen. Utekl do svého rodného města Hamburku z pochodu smrti namířeného do Bergen-Belsenu. V Hamburku byl osvobozen britskou armádou. Brachmann svědčil v tzv. Osvětimských procesech (1963–1965). Více viz: <https://bterezin.org.il/wp-content/uploads/2019/07/The-Heroic-Hamburg-Capo-Willy-Brachmann-Dr-Anna-H%C3%A1jkov%C3%A1.pdf> [cit. 30. 8. 2021].

Kindergarten

V blocích 29 a 31 byl vytvořen Kindergarten.

Pracovaly tam 2 polské vězenkyně a 4 Cikánky. Blok 29 byl určen pro kojence, blok 31 pro děti, které už uměly chodit.

Kindergarten byl zřízena na příkaz Lagerarzta⁸⁴ Mengeleho. Toto zařízení mělo za cíl: ulehčit rodičům od starostí o děti, aby je bylo možno využít na práci.

Děti pobývaly v „Kindergartenu“ od 8. do 14. hodiny.

Stravování dětí v „Kindergartenu“⁸⁵

Kojenci (do 1 roku) dostávali denní dávku potravin, která se skládala z: ½ l mléka, kaše na mléku s cukrem a máslem.

Děti ve věku 1–3 roky denně dostávaly: 1 l mléka a ½ l polévky.

Děti ve věku 3–6 let denně dostávaly: ½ l mléka, bílý chléb, 5 dkg másla, džem, rozinky, fíky a čokoládu, telecí polévku. [konec strany 7]

Kojící matky dostávaly kromě obvyklé stravy 1 l mléka, 7 dkg másla a 12 dkg plnotučného sýra a bílý chléb.

Obvyklá strava v cikánském táboře se nelišila od stravy v ostatních táborech. Hustota polévek byla závislá na množství rostlin, které do nich bylo přidáváno.

Esesmani měli přístup do skladů s potravinami a také do táborových kuchyní. Nejvíce byly zneužívány právě potravinové přiděly pro děti. Část potravin určených dětem si brali esesmani.

Práce

V cikánském táboře se nepracovalo z donucení.⁸⁶

Cikáni byli zaměstnáni uvnitř tábora na výstavbě cest a na různých pracích spojených s chodem tábora. Práceschopní vyjížděli s vozy pro písek, kámen a travní koberce, které byly potřeba pro výstavbu cesty uvnitř cikánského tábora.

84 Táborový lékař z řad SS – pozn. překl.

85 Velmi pravděpodobně jsou zde uvedeny oficiální pokyny, realita stravování dle vyprávění přeživších byla výrazně jiná. Docházelo k rozkrádání přidělů potravin ať už ze strany dozorců, samosprávy, anebo někdy i samotných vězňů. Děti i dospělí trpěli silnou podvýživou, která mnohdy vedla k rozvoji různých nemocí a k úmrtím. Více viz Nečas (1999: 158–159).

86 Toto lze vnímat jako Joachimowského pohled. Výzkum i výpovědi vězňů hovoří naopak o velmi těžké a nucené práci, při které byli často bití a týráni, mnozí na vyčerpání také zemřeli. Z výpovědi pamětníků vybírám např. svědectví pamětnice Heleny Malíkové: „Byly to takové práce zbytečné. Tak to jsme nosili balvany, kameny na hromadu. To jste nesli třeba aj hodinu. A za hodinu ztama jste zase nesli na ramenách fošně zpátky. A dybyste si vybírali ten kámen někde na zemi očima, ten nejmenší jakože byste si vzali, no tak akorát vám dali ten největší.“ Více viz Nečas (1999: 156), Kladivová (1994: 43) a Talewicz-Kwiatkowska (2011: 21).

Ženy vycházely⁸⁷ každý den pro rostliny do táborové polévky. Sbíraly je kolem Wisly a také v místě, kde byla později stavěna část tábora zvaná „Mexiko“. Mezi rostlinami převažovaly kopřivy, jež byly hlavní složkou táborových polévek.

Ubytovací podmínky

Obytné baráky stájového typu byly ze dřeva. Středem baráku od jednoho komína k druhému vedl kouřovod, který dělil barák na dvě části a současně tvořil jakoby dlouhý stůl. Po obou stranách kouřovodu stály dřevěné třípatrové prýčny. Jedna prýčna byla určena k umístění jedné cikánské rodiny. Cikáni si obložili⁸⁸ prýčny červenými dekami a takto se jedna prýčna stala „obydlím“ pro jednu rodinu. [konec strany 8]

Kantýna

V táborové kantýně bylo možno získat: cigarety, minerálku Mattoni, mléčnou polévku, zeleninový salát, okurky, konzervy s hráškem. Cikáni platili německými markami, které jim při příchodu do tábora nebyly zabaveny.

Cikáni v táboře B IIe

V roce 1943⁸⁹ velitelství „Wehrmachtu“ v souladu s nařízením RSHA⁹⁰ propustilo všechny Cikány v armádě. Tito Cikáni byli společně s jejich rodinami přivezeni do koncentračního tábora v Osvětimi a byli umístěni v cikánském táboře B IIe. Mezi bývalými vojáky bylo mnoho hrdinů, kteří bojovali na Krétě, na Krymu, u Sevastopolu v hodnostech četařů. Mnoho z nich mělo několik válečných vyznamenání.

Mezi Cikány soustředěnými v táboře B IIe byli Cikáni němečtí, rakouští, čeští, slovenští, jugoslávští, belgičtí, holandsští a polští.

Nejméně bylo v táboře Cikánů polských, protože ti, kteří přijeli velkými transporty např. z Białystoku, byli zabiti plynem. Avšak polští Cikáni přivezení

⁸⁷ Podle tohoto popisu lze usuzovat, že dle Joachimowského mohly některé ženy, pouze pod dozorem, vycházet i za oplocenou část CT, jelikož řeka Wisla teče až cca kilometr od bývalé hranice (a plotu) tábora. Ženy vycházely za tzv. malý řetězec stráží (Kleine Postenkette) – tj. přímo ohrazení táborů, ale stále zůstávaly v tzv. zájmové zóně tábora a nepřešly ani tzv. velký řetězec stráží (Grosse Postenkette) – tj. strážní věže či budky umístěné cca do vzdálenosti 1-2 km od tábora samotného. O tomtéž se zmiňuje také Nečas (1999: 156).

⁸⁸ Zde Joachimowski použil slovo „obilí“ – což by se dalo přeložit jako „očalounili“. Vzhledem k tomu, že prostředky k opravdovému očalounění Romové neměli k dispozici (případně jen ve velmi omezené míře), použil jsem neutrálnější slovo „obložili“ – pozn. překl.

⁸⁹ První transport Romů do nově zřízeného tzv. cikánského tábora dorazil 26. února 1943. V této době byl tábor stále ještě nedostaven (Talewicz-Kwiatkowska 2011: 17). Není možné říci, kolik Romů sem bylo dopraveno v prvních transportech, vzhledem k tomu, že první stránky dochovaných seznamů vězňů byly silně poničeny vlhkostí, a tudíž jsou nečitelné.

⁹⁰ Reichssicherheitshauptamt – Hlavní říšský bezpečnostní úřad – pozn. překl.

malými transporty z různých vězení nevytvořili v táboře zvláštní skupinu, ale byli rozptýleni mezi Cikány přivezenými z Československa.

Největší skupinu v táboře tvořili Cikáni němečtí (k nim velení tábora připočítávalo také Cikány rakouské).

Většina esesmanů zacházela s Cikány úplně jinak než se zbývajících vězňů. Chovali se k nim zcela netečně, jako k mase, v níž nerozlišovali jednotlivé osoby. Nenutili je pracovat, nebili je, prostě si jich nevšimli, vyhýbali se jim.⁹¹ Přirozeně se to netýká esesmanů, kterým bylo uloženo speciální pověření, a z tohoto důvodu se zajímali o jednotlivé Cikány [konec strany 9] nebo o celé skupiny.

SS-Unterscharführer Broad⁹²

Broad pracoval v politickém oddělení.

Jemu zadaný úkol spočíval v přesvědčování Cikánů, aby se nechali sterilizovat. Podstoupení sterilizace bylo podmínkou k propuštění z cikánského tábora v Březince.⁹³

Neznám ani jeden případ podstoupení sterilizace mezi Cikány mužského pohlaví. Naopak mezi Cikánkami se, po rozhovoru s Broadem, několik z nich přihlásilo. Sterilizace byly prováděny operačně v nemocničním táboře B II f. Všechny Cikánky, které sterilizaci podstoupily, byly z tábora propuštěny.⁹⁴ Mezi nimi byla Irena Hodosi⁹⁵ z Vídně. Prý dnes bydlí ve Vídni. 11 Cikánek bylo převedeno do propouštěcí karantény. Mezi nimi byly ty, které podstoupily sterilizaci.

91 Toto tvrzení je v rozporu s výpověďmi přeživších, kteří naopak často vzpomínají na kruté zacházení ze strany dozorců a členů SS, kteří je bili, týrali a mučili. Museli například plnit tzv. trestná cvičení, která se skládala ze cviků či plazení se na ostrém šterku na konci táborové silnice, jako trest jim bylo například odepřeno jídlo, vězni byli též např. zavěšováni za ruce na stropní trámy na obytných blocích, aniž by dosáhli nohama na podlahu. Častým trestem bylo bítí holí. Mnozí lidé uvězněni v B II e byli ubiti či utýráni k smrti. O strašlivých podmínkách, v jakých žili vězni v táboře, svědčí kromě jiného také obrovská úmrtnost Romů a Sintů zde vězněných (Nečas 1999: 165–167).

92 Pery Broad (nar. 25. 4. 1921). Důstojník SS, který působil v koncentračním táboře Auschwitz od dubna 1942 do roku 1945. Pracoval zde jako tlumočník, překladatel a stenograf. Jako zajatec po válce napsal zásadní spis nazvaný „Broad report“, který potvrdil, že v táboře byla vyhlazovací zařízení a mrtvá těla byla spalována v hromadných jamách (Broad 1984). Rozhovor s Pery Broadem: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1004810%20> [cit. 24. 3. 2021].

93 K tomuto tvrzení není bohužel více podkladů, které by doložily, že by lidé vězněni v tzv. cikánském táboře v AII-B (B II e) byli skutečně po provedení sterilizace propuštěni.

94 Joachimowského tvrzení o sterilizacích romských a sintských žen, resp. o jeho průběhu a možnosti propuštění, je v rozporu s výpověďmi některých přeživších. Více o tom v nejnovější studii na toto téma viz Víková (2019). Dále se o sterilizacích zmiňují ve své výpovědi také Kraus a Kulka (1946: 98): „Roztrhl je podle jejich údajů na cikány ‚percentuální‘: cikán, který měl pouze 25 procent cikánské krve, měl, ovšem pouze teoreticky, naději na propuštění, předtím však měl být sterilizován. [...] Několik cikánů, kteří byli napřed sterilizováni, bylo skutečně z Birkenau propuštěno.“

95 Irene Hodosi (nar. 7. 7. 1924, Liebing, věz. č. Z-9606). V knihách Zigeunerlager je u ní poznámka „Quarantaene F.K.L. 13. 6. 1944“. To by potvrzovalo slova Joachimowského, jelikož vězně, které propouštěli, posílali obvykle nejprve do karantény, a mohlo by znamenat, že byla opravdu propuštěna. Více k propouštění z tábora viz <http://www.auschwitz.org/en/history/life-in-the-camp/releases-from-the-camp/> [cit. 17. 4. 2022].

SS-Hauptsturmführer dr. Mengele

Mengele v táboře vykonával funkci „Lagerarzta“. Prováděl pokusy na dvojčatech tzv. „Zwillinzích“⁹⁶ nebo vybíral a posílal Cikánky a Cikány do pokusného bloku č. 10 v Osvětimi. Mezi Cikánkami poslanými do bloku č. 10 byly čísla Z-1431,⁹⁷ Z-1797,⁹⁸ Z-5304⁹⁹ a Z-6346.¹⁰⁰

Hlavní vinu za vyhlazení Cikánů v osvětimském táboře nese Mengele, který odsoudil na smrt zabitím plynem 2 transporty polských Cikánů přivezených z Białystoku a více než 3 000¹⁰¹ Cikánů v den likvidace cikánského tábora.

Likvidace Cikánů

Kolem 12. května 1943 bylo přivezeno z Białystoku 971 polských Cikánů. Ten samý den přivezli také 76 Cikánů z Rakouska.¹⁰² Byli umístěni v jednom bloku. Po několika dnech se zjistilo, že v transportu z Białystoku jsou nemocní tyfem. Byli vzati [konec strany 10] do Krankenbau a byl o tom uvědomen dr. Mengele.

Dne 26. května provedl dr. Mengele v Krankenbau selekci, během níž vybral nemocné tyfem. Byli k nim připojeni všichni polští a rakouští Cikáni přivezení kolem 12. května. Byli převezeni do plynových komor a tam byli zabití plynem. V mužské i ženské evidenční knize jim bylo zapsáno datum smrti v rozmezí od 25. května až do 11. června (1943).

Posledním „Lagerführerem“ a současně „Rapportführerem“ v cikánském táboře byl Bonigut. Pocházel pravděpodobně z Jugoslávie. V táboře byl jen krátce. Nesouhlasil s názory a taktikou SS. Byl to velmi dobrý člověk.

15. května 1944 ke mně přišel a oznámil mi, že s cikánským táborem je zle. Bylo rozhodnuto o likvidaci cikánského tábora. Prostřednictvím dr. Mengeleho

96 Dvojčata – pozn. překl.

97 Pavlína Daňhelová (nar. 19. 9. 1928, Mařatice). Do tábora byla transportována prvním hromadným transportem z Brna 7. 3. 1943. V Nečasem vydaném seznamu vězňů *Aušvicaté bi kbér báro* není uvedena, nicméně je uvedena v seznamu transportovaných (Nečas 2000a: 32).

98 Hilde Florian (nar. 9. 7. 1919, Schwägerau).

99 Františka Danielová (nar. 23. 12. 1903, Kyjov). Do tábora byla transportována 10. 3. 1943, do Auschwitz I zařazena 11. 11. 1943 (Nečas 1992: 152).

100 Cäcilie Ujwary (nar. 30. 10. 1909, Pamhagen).

101 Dlouhou dobu se odborníci domnívali, že v den likvidace tzv. cikánského tábora v noci z 2. na 3. srpna 1944 bylo zavražděno 2 897 Romů a Sintů (například viz Nečas 1999: 171). Piotr Setkiewicz, vedoucí výzkumného centra v Muzeu Auschwitz-Birkenau, a Helena Kubica, historička Muzea Auschwitz-Birkenau, v roce 2018 publikovali popularizační text, ve kterém naznačují, že toto číslo bylo výrazně vyšší a odhadují počet obětí za tuto jednu noc na 4 200–4 300 mužů, žen a dětí (Kubica a Setkiewicz 2018 – tento článek je popularizačního charakteru, je uveden jako fragment výzkumu, který má být ve formě odborné studie uveden v *Auschwitz Studies*. K datu vydání tohoto článku však zatím žádná taková studie publikována nebyla, a proto nejsou k těmto tvrzením k dispozici žádné další bližší údaje). Ve stejném popularizačním textu ovšem tyto autoři také problematizují průběh, okolnosti i míru doložitelnosti události z jara 1944, označované jako „povstání“ či „revolta“ v tzv. cikánském táboře v Auschwitz-Birkenau – viz text a poznámky níže.

102 Celkem 468 mužů a 503 žen z polského Białystoku, dále pak 45 mužů a 31 žen (Czech 1997: 395).

dostal rozkaz z politického oddělení, dle kterého měli být všichni Cikáni, kteří jsou doposud při životě, zabiti plynem. V táboře v té době bylo okolo 6 500 Cikánů. Bonigut mi přikázal, abych o tom spravil ty Cikány, kterým plně důvěřuji. Poprosil mě, abych je upozornil, „aby se nedali podříznout jako ovce“. Sdělil mi ještě, že signálem k zahájení akce bude „Lagersperre“ a že Cikáni nesmí vyjít z baráků.

Bonigut sám upozornil některé Cikány. Já jsem rovněž vykonal (v tajnosti) mi svěřený úkol.

Další den, kolem 19. hodiny, jsem uslyšel gong oznamující „Lagersperre“. Před cikánský tábor najely automobily, z nichž vysedla eskorta asi 50–60 esesmanů ozbrojených samopaly.

Esesmani oblehli baráky obývané Cikány. Několik esesmanů vešlo do obytného baráku s řevem „los, los“. V barácích bylo naprosté ticho. Uvnitř shromáždění Cikáni [konec strany 11], ozbrojení noži, lopatami, kusy železa, pácidly a kameny čekali, jak se situace vyvine dále. Z baráku nevyšli. Esesmani byli ohromeni. Opustili baráky. Po krátké poradě se vydali do „Blockführerstube“ k veliteli akce. Po určité době jsem zaslechl zapískání. Esesmani, kteří obléhali baráky, opustili svá místa, nasedli do aut a odjeli. „Lagersperre“ byla odvolána.¹⁰³

103 Datum 16. května je již tradičně spojované s tématem odboje a odporu Romů proti perzekuci a genocidě v období II. světové války. Tento den je i mezinárodně slaven jako Den romského odboje, nejčastěji s odkazem na aktivitu francouzské organizace La voix de Roms (Hlas Romů), která tento den veřejně poprvé připomínala v Paříži v roce 2015. Jedním z cílů připomínání tohoto dne je snaha o změnu způsobu, jakým je kultura a identita Romů vnímána ve veřejném prostoru. V České republice byl tento den připomenut v roce 2016, kdy hnutí Konexe uskutečnilo v tento den demonstraci pod heslem „Evropo, přestaň dotovat prasečák v Letech“ před Evropským domem v Praze. Každým rokem se objevují nové události připomínající Den romského odboje, který je institucemi i jednotlivci často vnímán jako zdroj hrdosti na vlastní (romskou) identitu a inspirace do současných bojů za lepší postavení ve společnosti (Míšková, Slačka 2021).

Výše citovaní badatelé z Muzea Auschwitz-Birkenau, Helena Kubica a Piotr Setkiewicz, vyjadřují pochybnosti o tom, jak se tato událost stala (viz Kubica, Setkiewicz 2018). Jak jsem již uvedla výše, jejich článek má pouze popularizační charakter a chybí v něm odkazy na zdroje či další detailnější informace, podrobnější odborný text, který autoři v tomto textu avizují, zatím nebyl publikován. Své pochybnosti opírají o nedostatky podkladů v archivech, které by dokazovaly, že se tato událost vůbec stala, resp. jak proběhla, stejně jako to, že v některých zásadních vzpomínkách není povstání ani zmíněno (vzpomínky vězňů z vedlejšího tábora B IId, vzpomínky velitele Rudolfa Hösse, vzpomínky některých romských vězňů, anebo také reporty a hlášení z tábora). Uvádějí též, že některé pozdější vzpomínky romských vězňů, které událost zmiňují, mohou být ovlivněny historickými texty a prameny – ovšem bez uvedení bližších informací o tom, které soubory romských svědectví sami procházeli. Zároveň ale připouštějí, že „Romové věznění v AB si byli patrně vědomi nebezpečí částečné či úplné likvidace jejich tábora“ a „nelze vyloučit, že alespoň někteří z nich začali shromažďovat primitivní zbraně, které by mohli v rozhodující okamžik použít“ (Kubica, Setkiewicz 2018: 3) Na tomto místě považují za zajímavé poukázat na svědectví Antonína Daniela, které zaznamenal Ctibor Nečas (1992: 19): „Nebo byl třeba blokšpér, uzavřené bloky, nikdo nesměl ven. A tedka to napnutí, ten strach, že vedvezou třeba náš blok. My jako chlapi, co sme trochu mohli, tak už každěj hledal, co kde viděl, a že se budeme bránit. A teď jsme stáli (u) těch blokových vrat, vrata zamčená, a my, ať už to s nama dopadne, jak chce, budeme se bránit.“ Antonín Daniel nijak blíže toto své svědectví nedatuje, a bohužel ani dále nerozvádí. C. Nečas k výpovědi uvádí, že jde o záznam rozhovorů z roku 1988, bez podrobnějších informací o průběhu rozhovorů, způsobu záznamu a dalšího zpracování. Je spíše nepravděpodobné, že by A. Daniel výpověď Joachimowského znal (v češtině úryvek vztahující se k dané revoltě publikovala Kladivová až v roce 1994), byť rukopis této knihy byl hotov ještě před rokem 1989 a Ctibor Nečas byl zřejmě s obsahem Kladivové textu i výpovědi Joachimowského obeznámen.

Další den (17. května 1944) za mnou přišel Lagerführer Bonigut a sdělil mi, že „Cikáni jsou prozatím zachráněni“. Prikázal mi připravit seznam Cikánů, kteří sloužili v německé armádě a byli vyznamenáni. Seznam zahrnoval rovněž rodiny těchto Cikánů a také rodiny těch, kteří stále sloužili v armádě.

Seznam byl vytvořen písaři ze „Schreibstuby“ cikánského tábora. Připraven byl během 3 dní a 3 nocí na základě prohlášení Cikánů. Následně jsem jej doručil Bonigutovi, který se s ním vydal na politické oddělení. Seznam obsahoval kolem 3 200 jmen – muže, ženy i děti.

Po pár dnech přišla do cikánského tábora komise složená z esesmanů politického oddílu. V komisi byl také dr. Mengele. Všichni Cikáni ze seznamu byli povoláni ke vstupní bráně. Bylo jim dovoleno vzít si veškerý svůj majetek, tj. oděv, hrnky atp. Komise, stojící u brány spolu s dr. Mengelem, provedla prohlídku přihlášených Cikánů. Po celý čas prohlídky probíhaly rozpory mezi „Lagerführerem“ Bonigutem a esesmany z politického oddělení i doktorem Mengelem. Bonigut říkal, že teď je tu on „Lagerführerem“, že seznam byl sestaven správně. I přes odpor členů komise cpal za bránu přihlašující se Cikány společně s celými rodinami. [konec strany 12]

Cikáni byli za bránou seřazeni po stovkách, byli obklíčeni esesmany a odvedeni do mateřského tábora Osvětim I., kde byli umístěni do bloku 10. Několikrát jsem tam za nimi byl za účelem nápravy některých nepřesností, které vyplývaly z nesrovnalostí mezi jejich seznamem a v táboře vedenou evidenční knihou.

Dne 24. května 1944¹⁰⁴ vyjel z Osvětimi do koncentračního tábora v Buchenwaldu transport Cikánů, bylo v něm ... mužů¹⁰⁵ a 622 žen.

V cikánském táboře zůstalo asi 3 300 Cikánů. Byli přemístěni do baráků na pravé straně táborové ulice (sudé číslování).

V červnu 1944 bylo do baráků na levé straně táborové ulice (liché číslování baráků) umístěno asi 10 000 Židovek přivezených z Maďarska. Tyto Židovky nedostaly táborová čísla. V evidenci tábora B IIe figurovaly jen v početních stavech. Jmenné seznamy jsme neseписovali. Během jejich pobytu v cikánském táboře byl v bloku č. 9 zřízen hudební salon, ve kterém Židovky koncertovaly. Salon zřídily „Aufseherin“,¹⁰⁶ které dohlížely na maďarské Židovky. V červenci 1944 byly Židovky odvezeny do plynových komor, kde byly zabity plynem.

Po likvidaci maďarských Židovek v cikánském táboře došlo k novému „stěhování“. Cikáni byli umístěni do bloků 19 až 32 (tzn. v zadní části tábora).

104 Z neznámého důvodu záznam o této události v knize Danuty Czech *Auschwitz Chronicle* chybí.

105 V originále svědectví chybějící počet mužů vysvětluje Danuta Czech ve své poznámce č. 5 na konci tohoto textu tak, že jej Joachimowski neznal, jelikož nestihl přepočítat mužskou část evidenční knihy. Proto je toto číslo neznámé.

106 Dozorkyně, členky SS – pozn. překl.

V blocích s čísly 1 až 18 byli umístěni Židé přivezení z Maďarska, Československa, Francie, Belgie, Itálie a Polska. Tito Židé měli u táborových čísel tetováno písmeno A, později B. Část Židů, zejména maďarských, neměla táborová čísla vůbec.

Do cikánského tábora začali přijíždět zástupci různých továren a závodů z Říše, kteří si vybírali [konec strany 13] mezi Židy mladé, zdravé a práceschopné osoby. Zástupcům jednotlivých továren a závodů jsme v táboře říkali „kupci“. Vězňové vybraní dotýčnými „kupci“ byli vysíláni transporty do továren v Říši. Vzpomínám si, že jsme připravovali transportní seznamy vybraných vězňů, v nichž byla uváděna místa jako Blechhammer,¹⁰⁷ Heydebreck¹⁰⁸ a další.

Koncem července 1944 za mnou přišel Lagerführer Bonigut a sdělil mi, že bylo rozhodnuto o likvidaci zbývajících Cikánů, že pro ně nelze nic více udělat, a že on sám se nechce a nemůže akce účastnit. Prohlásil, že den před likvidační akcí se přihlásí do špitálu jako nemocný a jeho nepřítomnost bude signálem pro vyhlazení zbývajících Cikánů.

31. července mi Lagerführer Bonigut sdělil, že se bude hlásit do nemocnice.

Dne 1. srpna 1944¹⁰⁹ se na ranní apel do cikánského tábora dostavil SS-Unterscharführer Buntrock.¹¹⁰ Ve 14 hodin byl na železniční rampu, která z jižní strany sousedila s cikánským táborem, přistaven dlouhý nákladní vlak. Následně byli přivedeni Cikáni z Osvětimi¹¹¹ a byli seřazeni u nákladního vlaku ze strany tábora. Přes dráty táborového oplocení, které oddělovalo odjíždějící (do koncentračního tábora v Buchenwaldu) od osob zůstávajících ještě v cikánském táboře, docházelo k srdceryvným scénám při loučení. Cikáni se začali vrhat na dráty. Tehdy vězeň Willi Brachmann, který v té době plnil funkci Lagerältestera, svolal všechny polské vězeňské funkcionáře a přikázal jim, aby vytvořili kordon podél oplocení (uvnitř tábora) a odháněli přibližující se Cikány.

V okamžiku, kdy byli do nákladních vagónů stojících na rampě téměř [konec strany 14] všichni Cikáni „nacpáni“, s křikem do cikánského tábora vtrhl doktor Mengele a přikázal vězeňským funkcionářům odstoupit od oplocení, aby se Cikáni mohli rozloučit. Celá ta scéna, od přistavení vlaku na rampu až do výstupu doktora Mengeleho, byla sehrána účelně a okázale. Měla uklidnit

107 Jeden z pobočných táborů Auschwitz, umístěn v Polsku. Vězni pracovali v chemických závodech, byl určen jako pracovní tábor a tábor pro válečné zajatce. Více viz <http://auschwitz.org/en/history/auschwitz-sub-camps/blechhammer/> [cit. 21. 3. 2021].

108 Jeden z pobočných táborů Auschwitz-Monowitz v Horním Slezsku, kde byla chemická průmyslová továrna IG Farben AG.

109 Zde se Joachimowski mylí. Šlo o noc z 2. na 3. srpna 1944. Toto datum je získáno na základě archivních dokumentů, výpovědí bývalých vězňů a také vyvozeno z dalších záznamů, jako seznamy práceschopných romských vězňů – viz Czech (1997: 677).

110 Fritz Buntrock (nar. 8. 3. 1909, Osnabrück). Člen SS, po válce byl souzen během tzv. Osvětimských procesů. Byl odsouzen k smrti a oběšen 28. 1. 1948 (Webb 2018: 391–392).

111 Zde Joachimowski myslí pravděpodobně Romy a Sinty, kteří byli umístěni v blocích 10 a 11 v hlavním táboře Auschwitz I po prvním pokusu o likvidaci tzv. cikánského tábora dne 23. května 1944 (Czech 1997: 631).

Cikány zůstávající v táboře a přesvědčit je o tom, že také oni budou vysláni do pracovního tábora.

V 17 hodin, během apelu v táboře, nechal Mengele shromáždit všechny polské vězně, kteří plnili funkce lékařů a ošetřovatelů, a přikázal odvést celou tuto skupinu do „Strafkompanie“, která se nacházela v bloku 11 v mužském táboře B IId v Březince.

Kolem 19. hodiny¹¹² odjel z rampy vlak s transportem Cikánů do Buchenwaldu. V cikánském táboře byla nařízena „Lagesperre“. Do cikánského tábora se dostavil SS-Oberscharführer Clausen,¹¹³ který byl velitelem akce, SS-Unterscharführer Buntrock, který zastupoval Boniguta, SS-Unterscharführer Kurpanik,¹¹⁴ plnící funkci Rapportführera v táboře B IId, SS-Man Wolf – Blockführer z tábora B IId, 10 esesmanů jako doprovod a 50 Židů pracujících v Sonderkommandu.¹¹⁵ Zbytek doprovodu SS zůstal venku mimo tábor.

Členové Sonderkommanda vcházeli do bloků a vyháněli všechny Cikány. U východu z bloku stáli Kurpanik a ještě jeden esesman, já jako Rapportschreiber cikánského tábora a Rapportschreiber tábora B IId Gosk Kazimierz.¹¹⁶ Každému z nás bylo přikázáno počítat vycházející. Počítali jsme každý zvlášť. Procházeli jsme postupně blok za blokem.

Cikáni pochopili, že budou odvedeni do plynových komor, kde budou zabiti plynem. Klást aktivně odpor však nemohli, protože většina z nich byli starci, ženy a děti. Vycházeli z baráků s křikem, pláčem [konec strany 15] a bédováním.

Během této akce se přihlásila doktoru Mengelemu Němka s pěti dětmi. Její muž byl Cikán. Doktor Mengele jí přikázal, aby šla do bloku, kde byl dříve „Kindergarten“ a ubezpečil ji, že nedovolí, aby byla odvedena s ostatními. Když do bloku „Kindergartenu“ přišlo Sonderkommando, Němka jim řekla, že blok neopustí, protože je Němka a dostala povolení od doktora Mengeleho, aby v bloku zůstala společně s dětmi. Okamžitě byl o tom informován Clausen. Clausen přišel do bloku „Kindergartenu“ a přikázal Němce odevzdat děti, protože jsou to děti Cikána, zatímco jí slíbil život. Na tento návrh nepřistoupila a byla silou vyvedena z baráku a připojena ke skupině Cikánů.

112 Transport odjel 2. srpna 1944, čas odpovídá záznamům z AII-B. Transportem odjelo celkem 918 mužů (včetně 15 chlapců ve věku mladším 14 let) a 490 žen. Cílem transportu byl koncentrační tábor Buchenwald.

113 Wilhelm Claussen (nar. 16. 12. 1915, Altona). Člen SS, pracoval v koncentračních táborech Sachsenhausen, Mauthausen a Auschwitz. Byl členem NSDAP. Po válce byl zatčen a na podzim 1945 sepsal 120stránkovou zprávu o událostech v Auschwitz.

114 Karl Kurpanik (nar. 22. 3. 1909, Frydenshucie). Člen SS, pracoval v koncentračním táboře Auschwitz II-Birkenau. Sloužil zde ve skladu, kde byl uložen majetek vězňů, vedl pochod smrti, následně byl přeložen na frontu. Byl popraven oběšením v Katovicích 22. 2. 1946.

115 Pracovní oddíl zaměstnaný při obsluze plynových komor a krematorií – pozn. překl.

116 Kazimierz Gosk (nar. 11. 8. 1912, Varšava). Do koncentračního tábora Auschwitz byl transportován 15. 8. 1940. Byl evakuován do koncentračního tábora Mauthausen. Věznění přežil. Foto viz http://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=82312 [cit. 30. 3. 2021].

Cikáni byli vyvedeni z cikánského tábora a byli zahnáni do plynových komor, kde byli v noci (1. srpna 1944)¹¹⁷ zabiti plynem.

Po ukončení akce jsme srovnali naše výsledky získané během počítání Cikánů. Neshodovaly se, protože počítání Cikánů bylo vždy velmi těžké (matky ukrývaly děti ve svých širokých sukních), navíc v takových podmínkách. Proto jsme přijali jako počet poslední stav Cikánů z posledního apelu. Pokud si dobře vzpomínám, bylo to 3 229 osob,¹¹⁸ z toho 1 575 žen.

Čtyři dny po „likvidaci“ Cikánů vězeň Erich Bruchwalski nahlásil doktoru Mengelemu, že ukryl jednu Cikánku a poprosil ho o záchranu jejího života. Doktor Mengele mu slíbil, že ji převede do ženského tábora. Následně předvolal esesmana a přikázal mu odvést ji do plynové komory.

Během likvidační akce vzal doktor Mengele do auta cikánské děti – dvojčata, na nichž prováděl svoje pokusy, a odvezl je do mateřského tábora v Osvětimi I. Tyto děti nebyly [konec strany 16] přijaty, proto je přivezl zpět a vlastnoručně je zastřelil v plynové komoře. Následně uskutečnil jejich pitvy, které měly „charakter vědeckého výzkumu“.

Několik týdnů před likvidací Cikánů přijel do Osvětimi Němec, vyšší důstojník „Wehrmachtu“, jehož 9letý synek byl držen v cikánském táboře. Matka tohoto chlapce, Cikánka, zemřela (pravděpodobně ještě v tranzitním táboře v Německu). Chlapec byl odveden na politické oddělení v mateřském táboře v Osvětimi I., kde se viděl s otcem, který esesmanům z politického oddělení sdělil, že zanedlouho dostane od vyššího velení příkaz k propuštění svého syna z tábora, a že během té doby se mu nesmí nic stát. V květnu 1944 jsme umístili chlapce na transportní listinu a Lagerführer Bonigut ho poslal do bloku č. 10 v Osvětimi. V srpnu 1944 přišel na politické oddělení příkaz k propuštění tohoto chlapce. Začalo hledání a tehdy se ukázalo, že chlapec odjel 1. srpna s transportem Cikánů do koncentračního tábora v Buchenwaldu. V té chvíli dali vědět do Buchenwaldu. Velení tábora v Buchenwaldu odpovědělo, že chlapec musí být v Osvětimi, protože oni cikánské děti poslali zpět do Osvětimi. Tehdy nastal na politickém oddělení povyk. Začali pátrat po tomto transportu a ukázalo se, že tyto děti po opětovném návratu do Březinky byly poslány přímo z železniční rampy do plynové komory. Mezi nimi byl zabít plynem i 9letý synek vyššího německého důstojníka. Esesmani z politického oddělení byli touto skutečností zaskočení, tím spíše, že nemohli najít nikoho jiného, na koho by mohli svalit vinu.

117 2. srpna 1944, viz výše.

118 Viz výše, nově odhadovaný počet obětí z této noci je 4 200–4 300 (Kubica a Setkiewicz 2018).

Po likvidaci Cikánů mi Židé pracující v Sonderkommandu řekli, že během práce v krematoriu už viděli mnoho [konec strany 17] zlata, ale tolik zlata a cenností, které byly nalezeny u zplynovaných Cikánů, ještě nikdy před tím neviděli.

Tábor B Iie jako židovský tábor

Po likvidaci Cikánů byli [dopsáno rukou modrým inkoustem: v táboře] B Iie umístění židovští vězni z číselných řad A a B.¹¹⁹ „Lagerführerem“ tábora se stal SS-Unterscharführer Sawacki.¹²⁰ „Lagerältesterem“ byl Willi Brachmann. „Lagerältesterem“ v Krankenbau byl (český Žid) doktor Epstein.¹²¹ Já jsem i nadále plnil funkci „Rapportschreibera“.

Početní stav tábora se neustále měnil. Důvodem těchto změn byli „kupci“, kteří si stále vybírali práceschopné vězně. Kromě toho doktor Mengele s doktorem Epsteinem prováděli časté selekce,¹²² během nichž vybírali slabé a nemocné vězně a posílali je na smrt v plynové komoře.

Toto byly hlavní důvody, které nám nedovolovaly vést jmennou evidenci vězňů. Vedli jsme pouze evidenci početní a vypracovávali jmenné seznamy transportů.

Táborem B Iie prošlo okolo 80 000 židovských vězňů.

V září roku 1944 byli v blocích 5 a 7 umístění Židé pracující v Sonderkommandu v krematoriích IV. a V. Bylo jich 350. Ráno odcházeli z tábora a večer se vraceli. Byl jsem s nimi v kontaktu poměrně často. Dvakrát jsem byl u nich na večeri. Lagercapo Karl (kulhavý, nepamatuji si jeho příjmení) chystal každý den večeri pro tzv. prominenty (bylo jich 25). Sonderkommando se skládalo z francouzských a polských Židů. Byli velmi dobře obeznámeni s osudem předchozích oddílů Sonderkommanda.¹²³ Říkali mi, že očekávají likvidaci. Mluvil jsem s „Vorarbeiterem“ tohoto Sonderkommanda. Říkal mi, že živé je nedostanou,

119 Místo bylo následně využíváno jako tranzitní tábor pro židovské muže.

120 Nepodařilo se o něm dohledat více informací, může však jít o Wiliho Rudolfa Sawatzkiho, viz https://de.wikipedia.org/wiki/Willi_Rudolf_Sawatzki [cit. 17. 4. 2022].

121 Berthold Epstein (nar. 1. 4. 1890, Plzeň). Byl českým lékařem židovského původu. Na počátku války byl pro svůj původ zbaven funkce profesora a odešel do Osla. Po okupaci Norska byl v roce 1942 zatčen a transportován do koncentračního tábora Auschwitz II-Birkenau (věz. č. 79104). Zde pracoval jako lékař a zachránil mnoho dětí. Do nemocnice v tzv. cikánském táboře v AII-B nastoupil 25. 8. 1943, věnoval se také výzkumu nemoci zvané noma, tzv. vodní rakovina, která postihovala hlavně děti a mladistvé a která se vyskytuje hlavně při podvýživě. V té době byla v Evropě velmi vzácná a v AII-B se vyskytovala pouze v tzv. cikánském táboře mezi Romy. Epstein pracoval v nemocnici v tzv. cikánském táboře až do zrušení a likvidace tábora, jehož byl svědkem. Svědčil v poválečných procesech (Nečas 2000b).

122 Berthold Epstein svědčil v poválečných procesech s nacistickými lékaři, z účasti na selekcích však nikdy nebyl obviněn (tamtéž).

123 Vězni, kteří byli nasazeni na práci v *Sonderkomandech*, vykonávali fyzicky a psychicky nesmírně náročnou práci. Nesměli varovat ostatní vězně. Vězni v *Sonderkomandu* byli po čase zastřeleni, jelikož byli přímými svědky nacistických zločinů. Často byli drženi stranou od ostatních vězňů. Více viz <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/sonderkommandos%20> [cit. 30. 3. 2021].

že si nějak poradí. Neurčitě mluvil o možnosti vyhození krematoria do vzduchu.¹²⁴ Ve skutečnosti však nechtěli vůbec na toto téma mluvit.

Stýkal jsem se s nimi neochotně a vyhýbal jsem se pozváním. Práce, kterou [konec strany 18] vykonávali, z nich učinila „ztracené“ lidi.

V den, kdy byla krematoria podpálena, vyšli všichni ráno do práce. Okolo poledne jsem viděl jet na kole ve směru ke krematoriu „Kommandoführera“ krematorií, SS-Unterscharführera Bucha. Za chvíli jsem ho viděl znovu rychle se vracet. Kolem 13. hodiny nastal výbuch. Krematorium IV. začalo hořet. Ze všech stran se ke krematoriu sbíhali a na kolech sjížděli esesmani. Bylo slyšet střelbu z pušek.¹²⁵

Odpoledne, kolem 16. hodiny, proběhl nálet.

Večer bylo do bloku 5 našeho tábora přivedeno 120 vězňů Sonderkommanda. Byli v bloku drženi 3 dny. Během rozhovorů s nimi jsem se dozvěděl, že akce se nemohla zdařit, protože se jí nezúčastnili všichni vězni „Sonderkommanda“. Dělily je různé názory a také ne všichni o plánované akci věděli. Kromě toho byla akce předčasně prozrazena, když ke Kommandoführerovi Buchovi, který ke krematoriu IV. přijížděl právě na kole, přiběhl Žid Max, jenž u něj plnil funkci kalefaktora,¹²⁶ a varoval ho, aby utekl. Tehdy se Buch vrátil zpátky do tábora a informoval Blockführerstube. Díky tomu se esesmani rychle zorientovali.

Vyhození krematoria IV. do povětří bylo signálem pro vězně Sonderkommanda z krematorií II, III a V. Část z nich se po přetnutí drátů plotu vydala na útěk. Právě těch 120 vězňů, kteří se akce v krematoriích IV a V nezúčastnili, bylo přivedeno večer do tábora.

Po 3 dnech pro ně přišli esesmani z politického oddělení a odvedli si je pryč k výslechu. Později jsem slyšel, že byli zabiti plynem v malém krematoriu v Osvětimi.

Také jsem v táboře slyšel, že během povstání v krematoriích byli zaživa do pecí vhozeni jeden [konec strany 19] esesman, jeden kápo a jeden „Vorarbeiter“.

124 Joachimowski se zmiňuje o povstání *Sonderkommanda*, které propuklo 7. října 1944. Skupina vězňů, kteří byli určeni do *Sonderkommanda*, se bránila tomu, aby byli odvezeni do krematoria IV. Zapálili krematorium a propukl boj mezi vězni a dozorcí. Ve stejnou dobu, když vězni, kteří pracovali v krematoriu II, uviděli krematorium IV v plamenech, napadli dozorce, část SS hodili do hořícího krematoria a jiné zabili na místě. Několika vězňům se podařilo z tábora uprchnout, ale po přibližně čtyřech kilometrech byli obklíčeni a zavražděni. Více než 400 vězňů ze *Sonderkommanda* toho dne zemřelo. Vyšetřování povstání odhalilo čtyři ženy, které vězňům pomáhaly získat výbušniny, jelikož povstání bylo připravováno již delší dobu, ačkoliv samotné povstání pak bylo dílem okamžitého rozhodnutí motivovaného vidinou jisté smrti v krematoriu. Tyto ženy, Róza Robota, Ella Gaertner, Regina Safirsztajn a Estera Wajcblum, byly popraveny oběšením v lednu 1945, tři týdny před osvobozením tábora. Více viz <https://polin.pl/en/anniversary-sonderkommando-revolt-auschwitz> [cit. 8. 7. 2021]. Dále také Halivni (1979), Gradowski (2017).

125 Viz předchozí poznámka o povstání 7. října 1944. Více viz <https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1942-1945/auschwitz-revolt%20> [cit. 21. 3. 2021] a Czech (1997: 725).

126 Pomocník dozorce, služebník (z řad vězňů) – pozn. překl.

V listopadu 1944 se do tábora B IIf [ručně psaná poznámka tužkou: ?, a modrým inkoustem: e viz níže; jedná se o opravu označení tábora, kdy mělo jít správně o tábor B IIe] (který byl tehdy táborem transportním)¹²⁷ dostal vězeň Mietek Morawa,¹²⁸ bývalý kápo Sonderkommanda (spalovačů mrtvol) v krematoriu II. Během rozhovoru o povstání v krematoriích mi řekl, že akce byla špatně zorganizována, mezi vězni Sonderkommanda byl značný nesoulad, všichni utíkali na vlastní pěst bez žádných příprav z vnější strany, kromě toho akce začala brzy, tzn. že bylo ještě příliš vidět. Morawa říkal, že esesmani stříleli na prchající jako na kačeny. Svědkem tohoto rozhovoru byl také vězeň Karol Hoffmann.¹²⁹

Morawa pracoval několik let v krematoriích; nejprve v krematoriu I. v Osvětimi, později v krematoriu II. v Březince. Díky tomu se z něj stal tzv. „Geheimnisträger“¹³⁰ a jako nepohodlnému svědkovi zločinů SS mu hrozila „likvidace“. V souvislosti s tímto ho chtěli kolegové diskrétním způsobem poslat transportem do jiného tábora. Tato akce se nevydařila, protože jednoho dne přišel do tábora B IIe Lagerältester mužského tábora, vězeň Danisch, a vzal ho zpátky do tábora B IIId. Morawa odjel transportem se zbytkem Sonderkommanda, které bylo určeno na smrt.

Datum vypuknutí povstání v krematoriích si nepamatuji. Zdá se mi ale, že to nemohl být 7. říjen 1944,¹³¹ protože to byla sobota a v sobotu se vracela komanda z pracovišť do tábora už v poledne. Během rozhovorů se zbylými členy Sonderkommanda jsme se dozvěděli, že akce měla začít v době návratů komand z práce do tábora, protože v té době byli esesmani nejvíce zaneprázdněni a tehdy mohlo mít povstání větší šanci na úspěch. Vzpomínám si, že během vyhození krematoria IV. do povětří byla pracovní komanda mimo tábor.

127 Tzv. tranzitní tábory byly otevřeny v roce 1944 a jednalo se o části B IIc, B IIId. V části B IIe byli ubytováni židovští muži v barácích, které předtím byly obývány romskými vězni. Sloužily ke krátkodobému věznění předtím, než byli vězni deportováni do dalších koncentračních táborů.

128 Mieczysław Morawa (nar. 19. 3. 1920, Krakov, věz. č. 5730). Do tábora byl transportován 8. 10. 1940. Byl transportován do koncentračního tábora Mauthausen, kde byl popraven 3. 4. 1945. Foto viz http://base. Auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&ok=osoba&cid_osoba=160436 [cit. 21. 3. 2021]. Zmiňuje jej ve svých vzpomínkách také Filip Mueller, který jej popisuje takto: „V prostředí krutosti a brutality se z mladého Mietka stal surovec a sadista. Ale cílem jeho brutálních útoků byli jen židovští spoluvězni“ (Müller 2018: 51–52).

129 V databázi je pouze Karl Hoffmann (nar. 27. 1. 1930, Oppeln, věz. č. Z-1336). Otázkou je, zda mohl být romský vězeň, navíc teprve čtrnáctiletý chlapec, v listopadu 1944 stále ještě vězněn v AII-B, či zda jde o shodu jmen a vězně jiné národnosti, který není uveden v databázi. Je také možné, že jméno zmíněného vězně Karla Hoffmanna je uvedeno v databázi chybně, popř. se na tomto místě dopustil chyby pamětník a jméno zaměnil.

130 Doslova „nositel tajemství“ – pozn. překl.

131 Je otázkou, co měl touto poznámkou Joachimowski na mysli. Snad je toto zamyšlení se následkem konfrontace s tazatelkou Danutou Czech, která shromažďovala informace o událostech v táboře, či jinou literaturou, ke které se Joachimowski mohl dostat. Jisté je, že na tomto místě konfrontuje informaci obdrženou od někoho jiného, kterou zpochybňuje.

Likvidace židovského tábora v táboře B IIe

Do poloviny října roku 1944 byl tábor B IIe táborem [konec strany 20] „tranzitním“ pro židovské vězně. Od poloviny října roku 1944 se tábor B IIe stal táborem „transportním“ pro vězně evakuované z koncentračního tábora v Osvětimi do táborů nacházejících se v hloubi Třetí říše. Tady byly transporty kompletovány, vězni byli posíláni na odsvícení do „Sauny“ a byli nakládáni do nákladních vlaků.

Vzpomínám si, že v té době plnil funkci blokového v táboře B IIe vězeň Borek Mieczysław,¹³² který byl v předchozích letech kalefaktorem v bloku smrti 11 v Osvětimi. Když byl Borek kalefaktorem, 126 poznal v bunkru bloku 11 německou vězeňkyni, se kterou si padl do oka. Této vězeňkyni se svěřil s některými záležitostmi, které byly spojené s konspirační činností.

Když byl pak Borek převezen do Březinky, poznal židovskou vězeňkyni, do které se zamiloval. Bývalá milá ho kvůli žárlivosti obvinila u politického oddělení z poslouchání rádia v bloku 11 a z předávání rádiových zpráv.

Přemlouvali jsme Borka k útěku, se kterým jsme mu chtěli pomoci. On však odmítl.

Jednoho dne, pokud si dobře pamatuji, bylo to v listopadu 1944, byl Borek převeden z tábora B IIe do tábora B IID. Několik dnů poté jsem si všiml shromáždění vězňů u šibenice poblíž táborové kuchyně v táboře B IID. Začal jsem pozorovat, co se tam děje a všiml jsem si, že k šibenici vedou vězně Mieczysława Borka. Doslechl jsem se, že během popravy vybil esesmanovi zuby. Stejného dne byl pověšen ještě jeden vězeň. Byl to Žid.

Kolem 15. listopadu byl tábor B IIe zcela vyprázdněn. V táboře zůstali tito vězni: [ručně psané doplnění modrým inkoustem do předem vynechaného místa: Bogdan] Komarnicki¹³³ – písař politického oddělení, Bogdan Płończak¹³⁴ a Stanisław Kwiatkowski¹³⁵ – pracovníci v kantýně. Měli zajistit likvidaci věcí týkajících se jejich pracovních činností. Všichni ostatní byli převedeni do tábora B IID. [konec strany 21]

V mužském táboře jsem čekal na to, až budu odeslán transportem.

132 Mieczysław Borek (nar. 23. 3. 1922, věz. č. 763). Do tábora byl transportován 20. 6. 1940. V hlavním táboře Auschwitz I pracoval jako asistent ošetřovatele na Bloku 11. Často pracoval také jako tlumočnick pro členy SS. Díky této příležitosti mohl poslouchat rádio a nosit zprávy ostatním vězňům. V roce 1944 byl transportován do Birkenau. Zde byl pro tyto činy vyslýchán a byl odvelen k trestné skupině v červnu 1944. V srpnu a září fungoval jako kápo v tranzitním táboře B IIe. Jeho spoluvězni mu chtěli pomoci utéct, ale odmítl to. Byl zavražděn oběšením v září 1944 v koncentračním táboře Auschwitz (Czech 1997: 710).

133 Bogdan Komarnicki (nar. 28. 7. 1913, Synowodzko, věz. č. 3637). Do Auschwitz I byl transportován 30. 8. 1940, v roce 1945 byl transportován do KT Mauthausen, přežil. Viz https://base.auschwitz.org/wiezien.php?lang=en&tok=osoba&id_osoba=121617 [cit. 17. 4. 2022].

134 Bogdan Płończak (nar. 2. 4. 1915, Ostrów Wlkp, věz. č. 76826). Do tábora byl transportován 20. 11. 1942, následně byl transportován do koncentračního tábora Buchenwald.

135 Nebylo možné jej dle evidence identifikovat.

Dne 5. prosince 1944 jsem byl převezen do koncentračního tábora v Buchenwaldu. V transportu bylo asi 1 500 mužů. Do Buchenwaldu jsme jeli asi 3 dny. V Buchenwaldu jsem byl také 3 dny a potom jsem byl odtamtud poslán do pobočného tábora [ručně dopsáno modrým inkoustem: v] Ohrdruf [původně zapsáno jako: Ohradruf].¹³⁶

5. dubna 1945 jsem utekl během evakuace z pobočného tábora Ohrdruf do tábora v Buchenwaldu.

V den evakuace¹³⁷ z Ohrdruf [původně zapsáno jako: Ohradruf] SS-Unterscharführer Steiwitz (bývalý Rapportführer z Březinky) zastřelil 30 vězňů, kteří nebyli schopni pěšího pochodu.

Dne 5. dubna 1945 jsem byl osvobozen americkou armádou.

Tímto výpověď sepsaná Mgr. Danutou Czech končí.

Výpověď jsem si po uskutečnění přepisu přečetl, žádné připomínky nemám.

[podpis]

Mgr. Danuta Czech

[podpis]

Tadeusz Joachimowski

Odborný asistent Státního muzea v Osvětimi

V Osvětimi, dne [dopsáno ručně modrým inkoustem: 17. ledna 1960]

Komentář

k výpovědi sepsané s Tadeuszem Joachimowskim, bývalým vězněm koncentračního tábora v Osvětimi.

Během sepisování výpovědi s Tadeuszem Joachimowskim, bývalým vězněm č. 3720, jsem si všimla následujících faktů:

1. z výpovědi vězňů vyplývá, že rivalita, která vznikla mezi Körlinem a Palitzschem, se netýkala polské vězenkyně (viz str. 6).¹³⁸ Joachimowski však trval na svém;
2. na dotaz ohledně pravopisu jména Tadeusze Seferyńskiego (viz str. 6),¹³⁹ konstatoval, že se píše s „f“;

136 Koncentrační tábor Ohrdruf v Durynsku. Pobočný tábor koncentračního tábora Buchenwald. Otevřen v roce 1944 nejprve jako kárný pracovní tábor, později se stal pobočným táborem Buchenwaldu. Více než 7 000 zde vězněných lidí bylo v táboře zavražděno či zemřelo na následky zacházení. Ohrdruf byl osvobozen 4. dubna 1945 jako první koncentrační tábor osvobozený americkou armádou. Více viz <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ohrdruf> [cit. 30. 3. 2021].

137 Pravděpodobně v den osvobození tábora 4. dubna 1945.

138 V českém překladu na s. 95.

139 V českém překladu na s. 96.

3. odmítl mnou uvedený pravopis jména „Dimański“ s tím, že bylo správně „Dimański“ (viz str. 7¹⁴⁰);
4. čísla Cikánek poslaných SS-Hauptsturmführerem dr. Mengelem do pokusného bloku uvedl po nahlédnutí do evidenční knihy cikánského tábora (viz str. 10¹⁴¹);
5. počet Cikánů převezených dne 24. 5. 1944 do Buchenwaldu neuvedl, protože nestihl přepočítat mužskou část evidenční knihy cikánského tábora. Řekl, že toto doplní při další návštěvě Osvětimi (viz str. 13¹⁴²);
6. o datu vypuknutí povstání v krematoriích Březinky jsme dlouho diskutovali. I přesto, že datum 7. 10. 1944 mám zdokumentováno, zmínil svůj nesouhlas slovy: „Avšak myslím si ...“ (viz str. 20¹⁴³).

[podpis modrým inkoustem]
(Mgr. Danuta Czech)

[ručně dopsáno modrým inkoustem: Osvětim, dne 21. 11. 1960]

Z polštiny přeložil Radovan Krhovský

Literatura

- Broad, P. 1984. Reminiscences of Pery Broad. In: *KL Auschwitz seen by the SS*, 139–198. New York: H. Fertig.
- Czech, D. 1997. *Auschwitz Chronicle 1939–1945*. New York: Henry Holt and Company.
- Długoborski, W., Piper, F. (eds.). 1995. *Auschwitz 1940–1945*. Oświęcim.
- Gradowski, Z. 2017. *From the Heart of Hell. Manuscripts of a Sonderkommando Prisoner, Found in Auschwitz*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum.
- Halivni, T. H. 1979. The Birkenau Revolt: Poles Prevent a Timely Insurrection. *Jewish Social Studies* 41 (2, Spring): 123–154.
- Höss, R. 2006. *Velitelem v Osvětimi: Autobiografické zápisky*. Praha: Academia.
- Iwaszko, E. 1983. Podobóz Brünn. *Zeszyty Oświęcimskie* 18.

140 V českém překladu na s. 96 (v originálu svědectví zapsáno jako Dimanski).

141 V českém překladu na s. 100.

142 V českém překladu na s. 102.

143 V českém překladu na s. 108.

- Kladivová, V. 1994. *Konečná stanice: Auschwitz-Birkenau*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Klee, E. 2013. *Auschwitz – Täter, Gehilfen, Opfer und was aus ihnen wurde: Ein Personenlexikon*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Kubica, H., Setkiewicz, P. 2018. The last stage of the functioning of the Zigeunerlager in the Birkenau Camp. *Memoria* July (10): 6–15.
- Langbein, H. 1980. *Menschen in Auschwitz*. Frankfurt am Main: Ullstein.
- Lhotka, P. 2003. „Majetek Romů zabavený nacisty“. In: Horváthová, J. (ed.). *Le romengro Murdaripen andro dujto baro mariben. Genocida Romů v době druhé světové války*. Sborník z mezinárodního odborného semináře Pražská židovská obec, 27. 5. 2003. Praha: Slovo 21, 44–49.
- Memorial Book 1993. *Memorial Book. The Gypsies at Auschwitz – Birkenau*. München: K. G. Saur Verlag.
- Míšková, A, Slačka, D. 2021. „Povstání Romů v Auschwitz-Birkenau a Den romského odboje“. *Romano Hangos* 23 (5): 1,3.
- Müller, F. 2018. *Sonderbehandlung neboli zvláštní zacházení*. Praha: Rybka.
- Nečas, C. 1992. *Aušvicate hi khér báro. Čeští vězňové cikánského tábora v Osvětimi II-Brzezince*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Nečas, C. 1999. *Holocaust českých Romů*. Praha: Prostor.
- Nečas, C. 2000a. *Z Brna do Auschwitz-Birkenau. První transport moravských Romů do koncentračního tábora Auschwitz – Birkenau*. Brno: Muzeum romské kultury v Brně.
- Nečas, P. 2000b. Židovští lékaři v cikánských táborech. *Romano džaniben* 7 (1): 58–61.
- Rose, R. 2009. *Nacistická genocida Sintů a Romů. Katalog ke stálé výstavě ve Státním muzeu v Osvětimi*. Praha: Romano džaniben, Argo.
- Talewicz-Kwiatkowska, J. 2011. The Roma and Sinti in Auschwitz. In: Kapralski, S., Martyniak, M., Talewicz-Kwiatkowska, J. (eds.). *Roma in Auschwitz. Voices of Memory* 7. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum, 13–32.
- Viková, L. 2019. V postavení „osob nehodných reprodukce“. Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války. *Romano džaniben* 26 (2): 71–105.
- Webb, Ch. 2018. *The Auschwitz Concentration Camp: History, Biographies, Remembrance*. Stuttgart: ibidem Press.

ARCHIWUM
Tadeusz Joachimowski
b.wiezień obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu
nr 3720

56

O ś w i a d c z e n i e

W marcu 1943 r. byłem "Schreiberem" w bloku 22a w obozie macierzystym w Oświęcimiu. Z tytułu pełnienia tej funkcji byłem często wzywany do spisywania nowo-przybyłych więźniów tzw. "Zugangów". Wypełniałem wówczas karty przyjęć, które następnie przekazywano do oddziału politycznego i do kancelarii głównej.

Około 20 marca 1943 r. zostałem wezwany do Schreibstube, gdzie Rapportsschreiber więzień Diestel Hermann zawiadomił mnie, że zostaje odkomenderowany do "Zigeunerlager" w Brzezince celem sporządzenia ewidencji Cyganów.

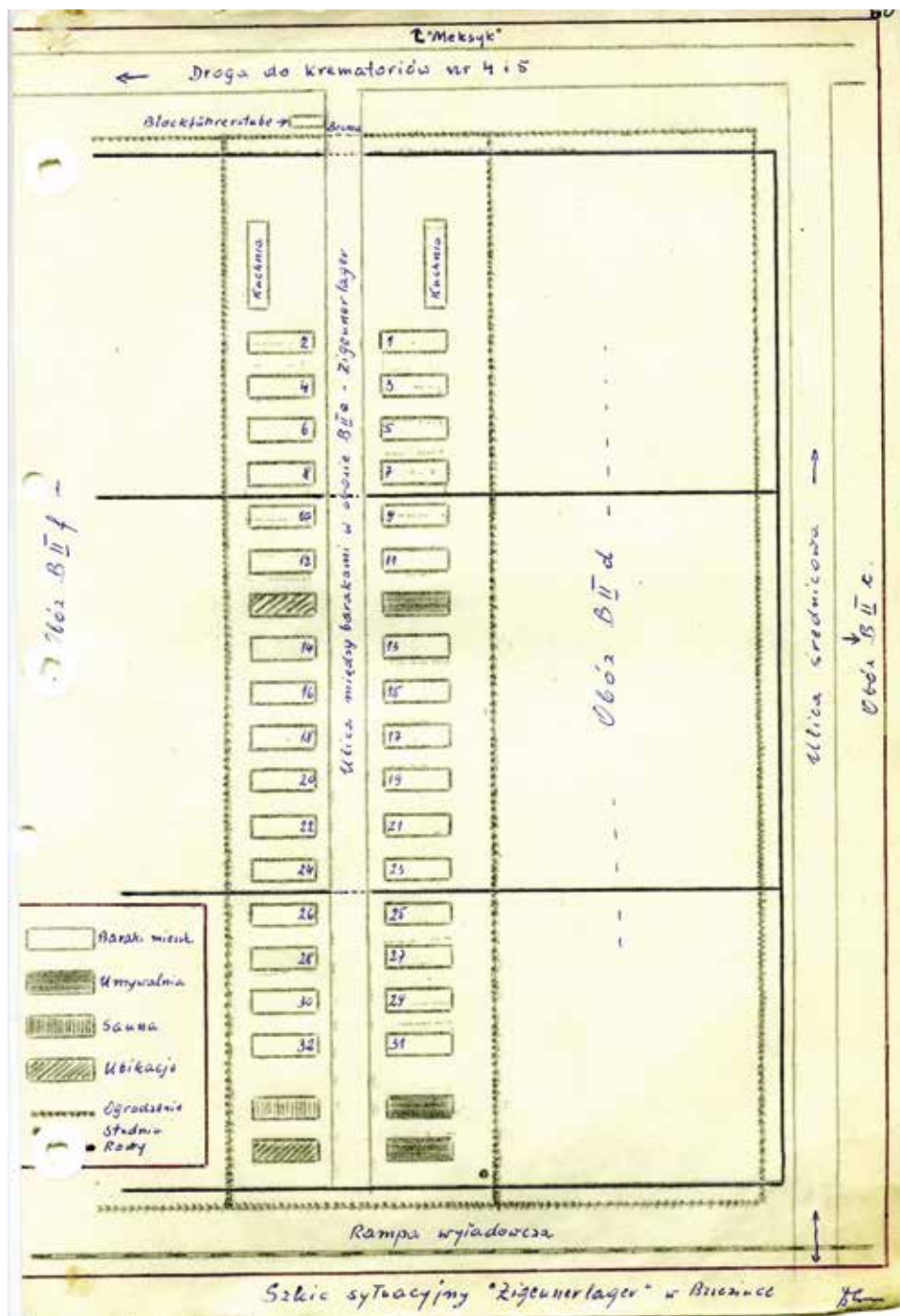
Wraz ze mną odkomenderowano więźnia Sichrawe Kazimierza nr 231 oraz jeszcze jednego, którego nazwiska sobie nie przypominam. Zaprowadzono nas do "Zigeunerlager" w Brzezince, który mieścił się na odcinku B IIe.

Po obozie cygańskim oprowadził nas więzień /Polak/ Frankiewicz Roman, który pełnił tam funkcję "Rapportschreibera". Pomocnikiem jego był więzień /Polak/ Pietrzyk Ireneusz.

Obóz cygański był obozem familijnym, znajdował się on w stadium organizacyjnym. W obozie było już ponad 10 000 Cyganów - mężczyzn, kobiet i dzieci. Zajmowali oni bloki o numeracji parzystej od nr 4 do nr 22 /mieszczące się po prawej stronie obozu/. W blokach nr 20 i 22 byli Cykanie polscy przywiezieni z Białegostoku. Zajmowane przez nich bloki były izolowane tzn. nie wolno im było z nich wychodzić. Rapportsschreiber Frankiewicz poinformował nas, że Cykanie ci nie będą ewidencjonowani. Wspominał przy tym, że są zarażeni tyfusem.

./.

První strana svědectví složeného Tadeuszem Joachimowskim ve Státním muzeu Auschwitz-Birkenau dne 17. 1. 1960 | Archiv Státního muzea Auschwitz-Birkenau, Zespól Oświadczenia, sv. 13, s. 56, 1960

Situační náčrt sekce BII-e (Zigeunerlager) ze svědectví Tadeusze Joachimowského | Archiv Státního muzea Auschwitz-Birkenau, Zespół Oświadczenia, sv. 13, s. 60, 1960

lub całymi grupami.

SS-Unterscharführer Broad

Broad pracował w oddziale politycznym.

Powierzone mu zadanie polegało na namawianiu Cyganów, aby poddali się sterylizacji. Poddanie się sterylizacji było warunkiem zwolnienia z obozu cygańskiego w Brzezince.

Nie znam ani jednego przypadku poddania się sterylizacji wśród Cyganów-mężczyzn. Natomiast spośród Cyganki, po rozmowie z Broadem, zgłosiło się kilka. Sterylizacji dokonano za pomocą operacji w obozie szpitalnym B II f. Wszystkie sterylizowane Cyganki zostały zwolnione z obozu. Wśród nich była Hodosi Irena z Wiednia. Podobno obecnie przebywa w Wiedniu. 11 Cyganki zostało skierowane na kwartanę wolnościową. Wśród nich były te, które poddały się sterylizacji.

SS-Hauptsturmführer dr Mengele

Mengele pełnił w obozie cygańskim funkcję "Lagerarzte". Prowadził doświadczenia na bliźniakach tzw. "Zwillingen" oraz wybierał i kierował Cyganki i Cyganów do bloku doświadczalnego 10 w Oświęcimiu. Wśród skierowanych do bl. 10 byli Cyganki z numerami Z-1431, Z-1797, Z-5304 oraz Z-6346.

Główną winę za wyniszczenie Cyganów w obozie oświęcimskim ponosi Mengele, który skazał na śmierć przez zabicie gazem 2 transporty Cyganów polskich przywiezionych z Białegostoku oraz ponad 3 000 Cyganów w dniu likwidacji obozu cygańskiego.

Likwidacja Cyganów

Około 12 maja 1943 r. przywieziono z Białegostoku 971 Cyganów polskich. W tym samym dniu przywieziono również 76 Cyganów z Austrii. Umieszczono ich w jednym bloku. Po kilku dniach stwierdzono, że w transporcie z Białegostoku są chorzy na tyfus. Zabrano ./.

Část svědectví Tadeusze Joachimowského týkající se popisu prvního pokusu o "likvidaci" tzv. cikánského rodinného tábora na jaře 1944 | Archiv Státního muzea Auschwitz-Birkenau, Zespól Oświadczenia, sv. 13, s. 67, 1960

ich do Krankenbau i powiadomiono o tym dra Mengele.

W dniu 26 maja dr Mengele przeprowadził selekcję w Krankenbau, podczas której wybrał chorych na tyfus. Dołączono do nich wszystkich Cyganów polskich i austriackich przywiezionych około 12 maja. Przewieziono ich do komór gazowych i tam zabito gazem. W książce ewidencyjnej męskiej i żeńskiej wpisano im daty śmierci począwszy od 25 maja do 11 czerwca /1943 r./.

Ostatnim "Lagerführerem i równocześnie "Rapportführerem" w obozie cygańskim był Bonigut. Prawdopodobnie pochodził z Jugosławii. W obozie był krótko. Nie zgadzał się z poglądami i taktyką SS. Był to bardzo dobry człowiek.

W dniu 15 maja 1944 r. przyszedł do mnie i oświadczył mi, że z obozem cygańskim jest źle. Zapadło postanowienie likwidacji obozu cygańskiego. Otrzymał polecenie z oddziału politycznego, przekazane mu przez dra Mengele, likwidacji obozu cygańskiego przez zabicie gazem wszystkich pozostałych przy życiu Cyganów. Obóz liczył wówczas ok. 6 500 Cyganów. Bonigut polecił mi zawiadomić o tym Cyganów, do których mam pełne zaufanie. Prosił aby ich uprzedzić, "by nie dali się zarżnąć jak barany". Powiedział jeszcze, że sygnałem rozpoczęcia akcji będzie "Lagersperre" i, że Cyganie nie powinni wyjść ze swoich baraków.

Bonigut sam uprzedził niektórych Cyganów. Ja również wykonałem powierzone mi /w tajemnicy/ zadanie.

Następnego dnia około godziny 19 usłyszałem gong ogłaszający "Lagersperre". Przed obóz cygański zajęły samochody, z których wsiadła eskorta ok. 50 - 60 SS-menów uzbrojonych w karabiny maszynowe.

SS-mani otoczyli baraki zamieszkałe przez Cyganów. Kilku SS-menów weszło do baraku mieszkalnego z okrzykiem "los, los". W barakach panowała kompletna cisza. Zgromadzeni w nich Cyganie

uzbrojeni w noże, łopaty, żelazo, łomy i kamienie oczekiwali na dalszy bieg wydarzeń. Z baraków nie wyszli. Wśród SS-manów zapanała konsternacja. Wyszli z baraku. Po krótkiej naradzie udali się do "Blockführerstube" do komendanta akcji. Po pewnym okresie czasu usłyszałem gwizdek. SS-mani, otaczający baraki, zeszli ze swoich posterunków, wsiadli do samochodów i odjechali. "Lagerbarra" została odwołana.

Następnego dnia /17 maja 1944 r./ przyszedł Lagerführer Bonigut i powiedział do mnie, że "Cyganie są narazie uratowani". Polecił mi sporządzić spis Cyganów, którzy służyli w wojsku niemieckim, byli odznaczeni. Spis obejmował również rodziny tych Cyganów, a także rodziny tych, którzy w dalszym ciągu przebywali w wojsku.

Spis robiony był przez pisarzy ze "Schreibstuby" obozu cygańskiego. Sporządzony został w ciągu 3 dni i 3 nocy, na podstawie zgłoszeń Cyganów. Następnie doreczyłem go Bonigutowi, który udał się z nim do oddziału politycznego. Spis zawierał około 3200 nazwisk - mężczyzn, kobiet i dzieci.

Po paru dniach przyszła do obozu cygańskiego komisja składająca się z SS-manów z oddziału politycznego. W skład komisji wchodził również dr Mengele. Wszystkich Cyganów umieszczonych w spisie wzywano pod bramę wejściową. Pozwolono im zabrać cały swój dobytek, tj. odzież, garnki itp. Stojąca przy bramie komisja oraz dr Mengele robili przegląd zgłaszających się Cyganów. Przez cały czas przeglądu trwały sprzeczki między "Lagerführerem" Bonigutem, a SS-manami z oddziału politycznego i dr. Mengele. Bonigut mówił, że narazie on tutaj jest "Lagerführerem", że spis zrobiony został prawidłowo i po prostu na siłę wywochał za bramę zgłaszających się Cyganów wraz z całymi rodzinami, mimo sprzeciwów członków komisji.

Pokračování části svědectví T. Joachimowského, v níž popisuje události z jara 1944 | Archiv Státního muzea Auschwitz-Birkenau, Zespół Oświadczenia, sv. 13, s. 69, 1960

ARCHIWUM

K o m e n t a r z

do oświadczenia spisanego z Tadeuszem Joachimowskim
b. więźniem obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu.

Podczas spisывania oświadczenia z Tadeuszem Joachimowskim b. więźniem nr 3720 zwróciłem uwagę na następujące fakty:

- 1/ z zeznań więźniów wynika, że rywalizacja, która wywiązała się między Kőrlinem a Palitzsem nie dotyczyła więźniarki-Polki /patrz str.6/. Jednak Joachimowski upierał się przy swoim zdaniu,
- 2/ na pytanie o pisownię nazwiska Tadeusza Seferynskiego /patrz str.6/ stwierdził, że przez "f",
- 3/ odrzucił podaną przeze mnie pisownię nazwiska "Dimański", stwierdzając, że brzmiała ona Dimański /patrz str.7/,
- 4/ numery Cyganek skierowanych przez SS-Hauptsturmführera dr Mengele do bloku doświadczalnego podał po odnalezieniu ich w książce cygańskiej /patrz str.10/,
- 5/ ilość Cyganów przeniesionych w dniu 24.5.1944 r. do Buchenwaldu nie podał, gdyż nie zdążył przeliczyć męskiej książki cygańskiej. Powiedział, że uzupełni przy następnej bytności w Oświęcimiu /patrz str.13/,
- 6/ nad datę wybuchu buntu w krematorium Brzezinki dyskutowaliśmy długo. Mimo, iż datę 7.10.1944 r. udokumentowałem, złagodził swoje zaprzeczenie słowami: "Jednak wydaje mi się ..." /patrz str.20/-

thun
/ mgr Danuta Czech /

DC/KK

Oświęcim, dnia 21. XI. 1960

Pohled na úsek B II v táboře Auschwitz II – Birkenau, v němž se nacházel i tzv. cikánský rodinný tábor (B IIe) | Archiv Státního muzea Auschwitz-Birkenau

„Chcela som byť blízko Rómom.“ Rozhovor s Nelou Nezábudkovou

Nadežda Malčeková | Foto: Roman Hraník (*Romano nevo lil*)

Nadežda Malčeková – Nela Nezábudková (nar. 1978) je slovenská rómska spisovateľka, autorka dvoch biografických románov. Pochádza zo stredného Slovenska, kde ju a ďalších sedem súrodencov vychovávali rodičia na samote, v dome s malým hospodárstvom. Napriek chudobe, osamoteniu a práci okolo mladších súrodencov i v domácnosti, bola Nadežda

*prominentnou žiačkou. Po absolvovaní štúdia na Gymnázium v Novej Bani (dnes Gymnázium Františka Švantnera) bola prijatá na Právnickú fakultu Trnavskej univerzity. Po prázdninách sa však rozhodla na univerzitu nenastúpiť a pracovať v miestnej fabrike Preglejka v Žarnovici. Jej rozhodnutie a život v nasledujúcich rokoch zásadným spôsobom ovplyvnila viera v Boha. Už na strednej škole sa pravidelne zúčastňovala omší v kostole, neskôr navštevovala Kongregáciu sestier Albertínok v Brezne, kde sa zbližila so sestrami z Poľska. Nakoniec, napriek nevôli rodičov, odišla po maturite do kláštora v Krakove. Avšak konečný slub mníšky sa po štyroch rokoch v kláštore rozhodla nezložiť a z Krakova odísť. Dlhú dobu potom pracovala s rómskymi deťmi na Slovensku ako pedagogická asistentka. V súčasnosti študuje právo na Paneurópskej vysokej škole v Bratislave. V roku 2020 debutovala autobiografickým románom Dievčatko z kláštora (*Elist*, 2020), v roku 2021 v životopisnom rozprávaní pokračovala a vydala román Ďateľinka (*Elist*, 2021).³*

1 Autorka je asistentkou v Ústave rómskych štúdií na Prešovskej univerzite v Prešove. Pôsobí tiež v Dokumentačno-informačnom centre rómskej kultúry v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove.
E-mail: jana.gaborova@unipo.sk, dicrk2@svkpo.gov.sk

2 Jak citovat: Gáborová-Kroková, J. 2022. „Chcela som byť blízko Rómom.“ Rozhovor s Nelou Nezábudkovou. *Romano džaniben* 29 (1): 127–139.

3 Skrátaná verzia rozhovoru pod názvom „Rozumie mi len papier a pero / Achalol mange ça o papirošis the pingalos“ bola uverejnená v roku 2021 v slovenskom časopise *Romano nevo lil* 31 (2): 4–5.

Obidve Vaše publikované knihy ste vydali pod menom Nela Nezábudková. Prečo ste sa rozhodli písať pod pseudonymom? Čo Vás k tomu viedlo?

V prvom rade to bolo kvôli opatrnosti. Moje vedomie bolo zaliate otázkami typu: ako budú nazeráť čitatelia na moju knihu a na mňa? Zaujme vôbec čitateľov takýto príbeh? Kto ma v tom príbehu spozná? Zároveň som chcela ostať v istom momente neviditeľná. Vlastne celý život som sa snažila o to, aby som istým spôsobom bola neviditeľná. Presne tieto dôvody podmienili to, že som sa rozhodla písať pod pseudonymom.

V knihách sa dotýkate tém, pred ktorými spoločnosť akoby nechcela otvoriť oči. Sú to témy rasizmu – skrytého, ale aj zjavného, diskriminácie, trpkkej cesty hľadania svojho miesta na svete. Malo aj toto vplyv na Vaše rozhodnutie písať pod pseudonymom?

Ja som sa tak rozhodla kvôli tomu, že... Ak teda čitatelia budú čítať moje knihy, tak aby sa zaoberali Nelou Nezábudkovou. Nikdy som nechcela odhaliť svoju identitu, lebo nie som zvyknutá na záujem ľudí a nebolo v mojom úmysle byť na výslni. Radšej pozorujem svet z úzadia, a keď treba pomôcť, tak som tu. Rada to robím. Témy, ktoré rozoberám vo svojich knihách, sú, isteže, témami náročnými. Tým, že ich odkrývam cez svoj životný príbeh, sa k nim opäť vraciam. Dá sa povedať, že aj toto sú dôvody, pre ktoré som chcela ostať v anonymite. Jednoznačne to nie je tým, že by som nemala rada spoločnosť ľudí, práve naopak. Ak treba pomôcť, ak je potrebné zasadiť sa pre dobro veci, som tu.

Čo Vás podnietilo k tomu, že ste nakoniec odhalili svoju identitu?

Bolo to pri krste mojich kníh. Cítila som, že je potrebné priznať sa, kto v skutočnosti stojí za prežitkami zachytenými v knihách. Bol to moment, kedy som sa istým spôsobom vyrovnala s tým, čo som si prežila a čo ma v živote vyformovalo osobnostne a charakterovo.

Kedy sa vo Vás ozvala potreba zachytiť svoje pocity na papier?

Poznáte ten pocit, keď sa chcete niekomu zdôveriť, porozprávať sa, ale dopredu viete, že budete „nevypočutá“? A tá vaša potreba nebude akceptovaná? Uvedomila som si, že slová sú zbytočné, že jediný, kto mi rozumie, je papier a pero. Ja som sa, skrátka, musela vypísať. Boli momenty, kedy som plakala tam, kde ma nikto nevidel. Písala som a slzy roztápali atrament na papieri. Papier znášal moje výlevy. Najviac v čase, kedy som musela môjho otca počúvať niekedy aj celú noc – kázne, karhanie... Nepomáhal vankúš na hlave, nepomáhalo ani, keď som sa celá schovala pod perinou. Otcov hlas prenikal tmou až do mojich schovaných uší. Aj tieto nepríjemné pocity som zverila svojmu denníku a modlila som sa, aby ho nikto nenašiel. Písať denníček som teda začala vtedy, keď som sa naučila čítať a písať.

Z akej rodiny pochádzate? Sú Vaši rodičia Rómovia?

Obidvaja moji rodičia sú Rómovia. Mamina pochádza z Horehronia, otec z okolia Žarnovice. Pochádzam z viacpočetnej rómskej rodiny, ja som najstaršia. Mám tri sestry a štyroch bratov. Takže sme si kľudne mohli so súrodencami zahrať aj futbal bez toho, aby sme museli zháňať ďalších hráčov.

Ako sa funguje v takejto veľkej rodine?

U nás doma to bolo také zvláštne. Tým, že som bola najstaršia, tak som bola pre moju mamu akoby jej pravou rukou. Starala som sa o mladších súrodencov, ich výchovu a dá sa povedať, že som ich „ťahala“ a motivovala k tomu, aby sa rozhodli pre štúdium na stredných a vysokých školách. Jeden z bratov je učiteľom na základnej škole v Bratislave, ďalší sa venuje umeleckému rezbárstvu, ďalšie dve sestry tiež vyštudovali. Vzdelanie som považovala za veľmi dôležité a tento postoj som prenášala aj na mojich mladších bratov a sestry. Teraz má už každý z mojich súrodencov svoje rodiny, manželov, manželky, deti.

Ako vyzerali Vaše súrodenecké vzťahy v detstve?

Ja som od detstva vyrastala ako samotárka. Nikdy som so svojimi súrodencami nemala taký dôverný vzťah, napriek tomu, že som sa o nich starala. Vzťahy medzi nami sa mojím odchodom z domu prerušili. Ja som sa vydala a moja rodina je teraz manžel a svokra. Istý čas sme s bratmi a sestrami boli v písomnom kontakte, teraz sa ten kontakt neudržiava.

A čo rodičia? Vaša mamka? Udržiavate kontakt s rodičmi?

Snažím sa ten kontakt čo najviac obmedziť, pretože aj keď mi volala mamina, tak som si vypočula výčitky, ktoré ma potom trápili a ničili. Po takýchto rozhovoroch som sa viacej uzatvárala, nevedela som, čo mám robiť. V takých pre mňa ťažkých emocionálnych chvíľach zasiahol manžel, zasiahol svetlo v tme, kde som ja už to svetlo nevidela.

Vo Vašom knižnom debute *Dievčatko z kláštora* opisujete Vaše zalúbenie v Bohu. Viedli Vás k tejto láske rodičia? Ako je to s vierou vo Vašej rodine?

U nás u Rómov je to tak, že sme všetci veriaci, lebo ak sa Rómom narodí dieťa, tak nám záleží na tom, aby bolo dieťa čo najskôr pokrstené. Moji rodičia boli veriaci, ale vieru nepraktizovali. Ja som ju začala prežívať naplno počas štúdia na gymnáziu, za podpory susedy, ktorá bola praktizujúcou veriacou. Vtedy som sa dostala do veľkého sporu s mojím otcom, lebo som začala chodiť do kostola, začala som čítať prvé čítania, hrať na gitare. Postupne sa ku mne pridali aj moji súrodenci, takže všetci ôsmi sme ako pokrivený rebrík sedeli v kostole v prvej lavici. Neskôr bratia začali miništrovať. Bolo to také spontánne. Kvôli viere som to mala doma ťažké. Napríklad, keď som si doniesla domov svätý obrázok, otec

mi ho dolámala, keď som sa doma potom učila, tak som nemohla mať zapnuté svetlo, lebo otec hovoril, že nech mi svieti pánboh. Nakoniec som sa učila pri sviečke. Teda, nenašla som pochopenie pre svoju vieru u môjho otca. Bolo to ťažké obdobie. Často som sa utiahla do svojho sveta, v ktorom som hľadala riešenia na rôzne životné situácie. Musela som si poradiť sama. Jedinou osobou, ktorá bolo ochotná v čase môjho dospievania vstúpiť do môjho sveta, bola moja krstná mama. U nej som nachádzala útechu a pomoc. No a práve v tom mojom svete som začala objavovať Boha. O svojich radoostiach, ale aj starostiach či problémoch, sa rozprávam vždy s Bohom. Utiahnem sa do ústrania, odkiaľ vykričím to, čo je v mojom vnútri, v mojej duši. Tam niekde sa začala formovať moja láska.

Teda ste sa zaľúbili...

Áno, zaľúbila. Poznáte pocit, keď človek túži byť s milovanou osobou a vnútorne cíti, že s ňou chce zdieľať každú chvíľu svojho života – dobro, zlo, jednoducho všetko. Chce, aby si vzájomne patrili. Tak to bolo aj so mnou a s Bohom. Najprv som sa začala modlievať ráno, na obed, večer. Chodievala som na bohoslužby vždy pred vyučovaním. Po omši som utekala ráno na námestie do školy. No nestačilo mi to. Mala som duchovného otca, ktorému som hovorila ako cítim Boha, vieru a čo by som chcela robiť. V tej dobe som nevedela, že je to povolanie. On ma v tomto mojom cítení usmernil, odporúčal mi, aby som v sebe tieto pocity nechala dozrieť, v tom čase som bola druháčkou na gymnáziu. Raz ma zobral na duchovné cvičenia k sestrám do misijného radu Služobníč ducha svätého pri Poprade. Bola som tam štyri dni, v tichosti, sama so sebou a s Bohom. Modlila som sa, veľmi ma to naplňalo, po modlitbách som sa cítila vždy silná, plná energie.

Spomínate, že Vás vo viere podporovala Vaša susedka. Aké vzťahy ste mali so susedmi?

Tým, že som ako dieťa vyrastala na samote, tak sme mali neďaleko len jednu susedu, potom cintorín a za ním kopce, lesy a prírodu. Škola bola asi takých pätnásť minút cesty. Najprv som išla z kopca a potom do kopca. Do kopca to bolo náročnejšie a v zime zase veselo. Dole do dediny sme veľmi nechodievali, len ak sme išli do školy, k lekárovi, na nákup alebo do mesta. My ako deti sme nemali kontakt s ostatnými deťmi z obce, iba ak v škôlke alebo škole, či v kostole. Viac-menej otec bol taký, že nepodporoval návštevy a kontakty s inými. Medzi nami a zvyškom obyvateľov panovala taká vzájomná nedôvera, my sme považovali za čudákov ich a oni nás. Možno tá nedôvera na každej strane pochádzala z minulosti, kedy tu bývalo viac rómskych rodín, ktoré po vojne odišli bývať do Žiaru nad Hronom alebo Žarnovice. Musím konštatovať, že také boľavé miesta zostali aj na jednej, aj na druhej strane. Časom sa to nalomilo tým, že sme ako deti začali chodiť do kostola. Získali sme si ľudí, pretože sme v tom kostole boli aktívni. A zostalo to tak dodnes.

Teda ste vyrastali v nedôvere k Nerómom.

Tá nedôvera k ľuďom, ktorú nám rodičia vštepovali, sa netýkala len ľudí v dedine, ale všeobecne ku všetkým, vrátane Rómov. Keď som sa raz vrátila zo školy – z gymnázia, tak som povedala, že oproti na učilišti som videla rómskych študentov, mládež. Tak hneď otec reagoval tak nepriateľsky až agresívne, že čo ma majú takí ľudia zaujímať. V jeho vnútri vládol hnev a nedôvera.

Aké ste boli dieťa-žiacka?

Bola som neposedná, vystrájala som, sem-tam som sa pobila. Moji rodičia nerozumeli tomu, ako som mohla tak vystrájať, keď ma poznali úplne z iného uhla – ako tiché dievča. Za čias socializmu si rodičov predvolávali k riaditeľovi, aby sa preberalo to moje nepriateľské správanie. Otec tam bol s mamou skoro častejšie ako doma. Bila som sa so staršími deťmi, ktoré mi nadávali do smradľavých cigániek. Mojou odpoveďou bol napríklad rozbitý nos, alebo buchnúť do chrbta. V siedmom ročníku sa to upokojilo. Vzťahy sa so spolužiakmi usporiadali, doteraz sme spolu v kontakte.

Základná škola, najmä vzťahy s učiteľmi na prvom stupni majú na adaptáciu a životný úspech detí veľký vplyv. Aké vzťahy ste mali s učiteľmi Vy?

Horšie. Vždy som sedela v poslednej lavici. Keď som si k niekomu prisadla, tak ma učители presadili na moje miesto – do zadnej lavice. Prístup učiteľov bol zjavne diskriminačný. V tom čase mi aj súdružka učiteľka hovorila, že som cigánka, ktorá smrdí. Podľa príkladu učiteľky sa potom tak správali aj moji spolužiaci. Nemám pekné spomienky na niektoré momenty. Napríklad raz sme písali diktát a ja som nemala pero, ani ceruzku, lebo mi ich mladší súrodenci polámali. Zato som ešte od učiteľky schytala. Hovorili mi, že skončím na predčasnom dôchodku už ako pätnásťročná.⁴ Práve takéto skúsenosti ma motivovali k tomu, aby som sebe aj ostatným dokázala, že ak sa moji spolužiaci učia na jednotky, tak môžem aj ja, ak oni môžu študovať, môžem aj ja. Počas vyučovania som sa snažila byť aktívna, domáce úlohy som si robila ešte v škole, aby som potom mohla pomáhať doma s výchovou súrodencov a hospodárstvom.

Mali ste v škole dôvernú kamarátku, spriaznenú dušu?

Ja som nikdy nemala spriaznenú dušu. Nemala som dôvernú kamarátku, s ktorou by som si sadla a rozprávala som sa o tom, čo prežívam. Bola som za každú kolektívnu zábavu, ale akonáhle išlo o prekročenie osobnej zóny, tak som sa stiahla do svojej ulity. Svoje pocity som zverovala svojmu denníku.

⁴ V tom období sa podľa slov N. Malčekovej dostávali dôchodky, nie dávky v hmotnej núdzi, ako to poznáme v súčasnosti (pozn. autorky).

Ako to vyzeralo na strednej škole? Zblížili ste sa v tomto období s niekým?

Na gymnázium som sa dostala do triedy, v ktorej boli deti lekárov, právnikov a z rôznych „vyšších pozícií“. Nezabudnem na to, keď som v prvý deň na seba pocítila ich pohľady, že „aha, máme tu Rómku“. Spolužiaci ma prijali medzi seba, prístup učiteľov bol ľudský, čestný, úprimný. Tu som sedela v prvej lavici rovno pred katedrou. Nemohla som ale vždy chodiť do školy. Niekedy som chýbala aj týždeň, lebo som nemala peniaze na autobus. Vtedy mi spolužiaci písali poznámky, boli veľmi nápomocní. Napriek skvelým podmienkam na to, aby som si našla spriaznenú dušu medzi nimi, nestalo sa tak. Nedôvera k ľuďom bola vo mne hlboko zakorenená.

Potom ste sa rozhodli odísť do kláštora. Ako toto rozhodnutie vnímala Vaša rodina?

Dokázala som v sebe nájsť odvahu postaviť sa pred mojich prísnych rodičov a povedať im, že chcem slúžiť Bohu. Bolo to pre nich veľmi náročné. Moja rodina ťažko znášala akýkoľvek odchod z domu. Ťažko znášali, keď som odchádzala na duchovné cvičenia, neskôr do Poľska, a potom, keď som sa vydávala. Ja, ich najstaršia dcéra, v ktorej videli budúcu právničku, sa chcela stať mníškou. Najhoršie to znášala mama, pretože vo mne strácala oporu, osobu, ktorá sa postarala o to, aby doniesla domov peniaze. Možno aj preto, že vo mne nevidela dcéru, skôr kamarátku, niekoho, na koho sa dokáže spoľahnúť, niekoho, kto sa dokáže postarať o hospodárstvo, mladších súrodencov. Vedeli, že nech sa stane čokoľvek, bude o nich postarané. To, že som im povedala, že chcem odísť z domu, že túžim po tom, aby som bola zatvorená medzi štyrmi stenami a rozprávala sa s Bohom, bolo niečo neprijateľné. Otec ma presviedčal, aby som neodchádzala. Najprv milo, potom až agresívne. Súrodenci so mnou prestali komunikovať.

Vy ste nakoniec našli útechu v kláštore v Poľsku, v Krakove. Prečo práve v tomto kláštore? Viazalo Vás niečo k tomuto miestu?

Počas svojho stredoškolského štúdia som navštívila viaceré rehole, hľadala som sa. Svoje hľadanie som ukončila v Brezne, v Kongregácii sestier Albertínok, ktoré slúžili chudobným. Sestry boli z Krakova, boli to Poľky. U nich som sa postupne naučila rozprávať po poľsky. Po skončení školy som tam bola pol roka, potom som odišla do Krakova. Pamätám si na svoj odchod. Bol veľmi ťažký. Nikto z rodiny sa so mnou neprišiel rozlúčiť. Veľmi ma to trápilo. Napriek náročnému životu v rodine som si rodičov neskutočne vážila, potrebovala som ich vo svojom živote. To, čím som si doma prešla, ma naučilo nazerať na život z iného uhla pohľadu, naučilo ma to postarať sa o seba.

Aký bol rehoľný život?

Rehoľný život nebol taký, ako som si pôvodne myslela. Nebolo to len o tom, že som sa modlila. Bol to priestor, kde som sa stretla s rôznymi povahami, charaktermi,

názormi. Aj tu som si od jednej sestry zažívala útlak a ponížovanie kvôli tomu, že som Rómka. No pomohlo mi to uvedomiť si, že moje povolanie nie je o prežívaní rehoľného života, ale o práci medzi nami, medzi Rómami, medzi deťmi. Uvedomila som si, že tam budem najviac osožná.

Vaša túžba byť s Rómami sa aj naplnila...

Áno, moje rómstvo sa vo mne viac ozvalo, chcela som byť v kontakte s Rómami. Odišla som z kláštora, išla som pracovať na Horehronie a do okolia stredného Slovenska, v oblasti Žarnovice. Tu som rómsky život spoznala ináč. Kým ja som vyrastala v prírode, na samote, s rodičmi a súrodencami, tak tam som spoznala veľkú chudobu. Chudobu, ktorá ma dorazila. Tu som pocítila, že ma tí Rómovia potrebujú. Pomyslela som si na svojich súrodencov a seba, ako nám vzdelanie pomohlo v živote, a bola som presvedčená, že vzdelanie pomôže aj Rómom v uzavretých komunitách. Len to vzdelanie nie je všetko, pretože okrem toho treba mať aj strechu nad hlavou, treba prácu a zabezpečiť kopec vecí okolo toho, aby sa život žil v dôstojných podmienkach. Čiže zmenu som zavřila cez vzdelávanie ako pedagogická asistentka v levickom okrese, kde som pôsobila osem rokov.

Vaše knihy *Dievčatko z kláštora* a *Ďatelinka* sú preložené do rómskeho jazyka.⁵ Aké pocity ste prežívali, keď sa Vám dostali do rúk?

Ja som si obidve knihy prečítala v rómskom jazyku. Je to pre mňa veľká česť. No keď som čítala tie moje knihy v rómčine, tak nie všetkému som rozumela. Moja rómčina je zo stredného Slovenska a kniha je preložená do štandardizovanej rómčiny. Napriek tomu, že rómčina je mojím materinským jazykom, bežne sme sa tak rozprávali doma, tak na verejnosti sme hovorili výlučne po slovensky. V súčasnosti si rada prečítam texty v rómčine, no tým, že nie som v kontakte so svojou rodinou, tak hovorím prevažne po slovensky.

Román *Ďatelinka* je pokračovaním Vášho autobiografického rozprávania, v ktorom sa hlavná hrdinka snaží napriek rôznym prekážkam meniť životy zverených rómskych detí v segregovanom prostredí. Pre koho je vlastne kniha určená?

Je to kniha, v ktorej neopisujem ako pracovať s deťmi, nediktujem kolegom a kolegyniam, čo majú robiť na hodinách, alebo aké si majú pripraviť pomôcky na hodiny. Ja sa im snažím vyrozprávať môj spôsob prístupu k práci pedagogickej

5 Nezábudková, N. 2020. *Dievčatko z kláštora* / *Ďatelinka*. Liptovský Mikuláš: Elist. Do rómskeho jazyka preložil: Marián Balog.

Nezábudková, N. 2021. *Ďatelinka*. Liptovský Mikuláš: Elist. Do rómskeho jazyka preložil: Marián Balog. Pozn. redakcie: *Ďatelinka* je názov školy, v ktorej hlavná hrdinka knihy začne pracovať ako pedagogická asistentka. Autorka románu dodáva: „Trojlístok symbolizuje Boha, ľudskú dušu a svet okolo, štvrtý lístok všetky zložky harmonizuje a dodáva im rovnováhu. Je lístkom šťastia.“

asistentky a to, ako veľmi túto prácu milujem. V knihe takisto opisujem rovnaký prístup k deťom, ktorý uplatňujem pri výchovno-vzdelávacom procese, ale aj mimo neho. Predovšetkým v každom žiakovi – rómskom aj nerómskom – vidím dieťa, v ktorom je kus dobra, ktoré formujem. V každom z nás dospelých, a aj v deťoch, je i kúsok toho zla či hnevu, a práve s tým treba čo najviac pracovať. Uvedomila som si, že práve to, s akými pocitmi prídem zo zborovne do triedy, má neskutočný dopad na správanie detí. Čím viac dobra a lásky vložíte do ich srdiec, tým viac to dobro a lásku potom vysielajú vo svojom okolí.

Kto Vás podporil pri vydaní obidvoch kníh?

Tieto knihy vyšli vďaka Magdaléne Kmetkovej, ktorú som mala možnosť spoznať na literárnej besede, ktorú organizovalo občianske združenie Rolik z Banskej Bystrice.⁶ Ani neviem, ako sme sa dopracovali pri rozhovore k zápiskom z čias môjho dospievania, neskôr z čias pôsobenia v pracovnej pozícii pedagogickej asistentky. Slovo dalo slovo a nakoniec sme sa zhodli, že čitatelia by ma mali najprv spoznať, preto ako prvotina vyšla kniha *Dievčatko z kláštora*, následne vyšla kniha *Datelinka*.

Akú rolu hralo rómstvo vo Vašej tvorbe?

Moje knihy sú o mne. O tom, kto som, čím som si prešla. Ja som Rómka. Priznám sa, nebolo jednoduché hovoriť o sebe a o ťažkých chvíľach, ktoré som prežívala ako dieťa či dospievajúce dievča, neskôr žena. No tým, že som svoje pocity zachytávala na papier, tak to bol pre mňa istý spôsob psychickej očisty a vysporiadania sa s ťažkými etapami v mojom živote.

Dostali sa k vám nejaké ohlasy na Vaše knihy?

Od niektorých čitateľov viem, že pri čítaní mojich kníh plakali, prípadne v niektorých momentoch cítili zlosť na ľudí, svet, ale aj na mňa samotnú, že som nekonala viac, že som sa nebránila. Nechcela som vo svojich čitateľoch vyvolať zlé pocity, mojím cieľom bolo možno motivovať iných k tomu, aby sa nenechali stiahnuť na dno, aby bojovali za svoje miesto na tomto svete.

Literárna tvorba Rómov na Slovensku tematickým spracovaním oslovuje rómskych aj nerómskych čitateľov, dostáva sa do povedomia širokej verejnosti. Sledujete literárnu tvorbu Rómov na Slovensku alebo v Česku?

Priznám sa, že sa momentálne venujem štúdiu práva. Moje čítanie sa posúva z roviny krásnej literatúry na rovinu odbornú. Ale relaxujem tým, že si píšem básničky do šuplíka, teda zatiaľ pre seba.

⁶ Občianske združenie Rolik sa dlhodobou venuje rozvoju rómskej literatúry a podpore rómskych autorov a autoriek na Slovensku (pozn. red.).

Je podľa Vás potrebné, aby sa Rómovia mohli literárne vyjadriť?

Jednoznačne áno. A súčasne dúfam, že dobrý Pán Boh požehná a rozdúcha iskry nádeje v nás Rómoch, že sme výnimoční a jedineční. Veľmi sa za to modlím.

Ďakujem za rozhovor a prajem Vám aj v mene redakcie srdečne veľa pracovných i životných úspechov.

K rozhovoru prikladáme ukážku z druhého autobiografického románu Ďatelinka, v ktorom hlavná hrdinka Nadežda začne po odchode z kláštora pracovať ako pedagogická asistentka na škole nazvanej Ďatelinka.⁷

⁷ Ukážku z románu pretlačujeme s láskavým povolením vydavateľov v zastúpení Magdaleny Kmeťkovej a prekladateľa Mariána Baloga.

Ďateľinka

(ukážka z románu, s. 157–159)

Na druhý deň sa po škole a celej obci na krídlach vetra nieslo slovo PETÍCIA. Dobré si to vymysleli. Petícia.

Vďaka nej už Cigáni nebudú chodiť do našej *Ďateľinky*. Starosta ako zriaďovateľ im zruší na jej základe školský obvod, šepkali všetky steny každej miestnosti, ozývalo sa v každom kúte dediny, všade, kam som vstúpila. Petícia sa podpisovala v obchode, na úrade, pošte aj v kravíne. A ja som sa začala lámať na márne kúsky.

Akoby mávnutím pierka sa stratilo čaro pokoja, radosti a smiechu.

Všade, kam moja noha v *Ďateľinke* vstúpila, sa vznášala nenávisť. Začal sa písať dedinský obežník klebiet, ktorý sa šírila ako elektrický prúd. A každý pripísal, doplnil svoju pravdu, svoju farbu, pre ktorú sa rozhodol bojovať. Aj kvôli klebetám sa nenávisť ako elektrický prúd vlievala ľuďom z *Ďateľinky* do žíl a nabíjala ich negatívnou energiou.

Pri nenávisťných slovných útokoch, ktoré sa štiepali na chrbte riaditeľky školy, lietali triesky zabodávajúce sa do jej pedagogického zboru. Neprekážalo nám, že nás pichla triesočka, zaboľelo bodnutie a že sa vyplavili slzičky. Nezľakli sme sa lietajúcich triesok, pevne sme zostali stáť na rúbanisku. Ako jedno telo.

Novinári stále obiehali školu ako nenásytné vlky, každý z nich túžil zabodnúť hrot svojho pera priamo do srdca školy v *Ďateľinke* a nechať ho, aby postupne vykrvácalo, a použiť krv ako atrament, aby mohol vznášať obvinenia a šíriť ich na vlnách internetu. Nebolo azda človeka na Slovensku, ktorý by nevedel o etnickom útoku dvoch Rómov voči bezbrannému Nerómovi v našej škole a necítil potrebu sa k nemu vyjadriť. Pravdu nehľadal nikto. Novinári, naopak, hľadali každú špinu, ktorá sa dala nájsť. Len byť prvým. Písať o šikane, diskriminácii Nerómov, populisticky počúvať iba jednu stranu. Nebo zatiahlo rolety nad *Ďateľinkou*, nad mierovým a obohacujúcim spoložitím rôznych národností v našej škole. Dúha nádejí sa ocitla vo vyhnanstve. Zaživa ma ten pocit beznádeje zabíjal. Cítila som, že musím niečo spraviť. Lenže čo? Na koho sa mám obrátiť, na aké dvere zabúchať? Sedela som ako zmoknuté kura v zborovni a čakala, že ma osvieti nejaká spásonosná myšlienka. Vtom som rýchlo zapla počítač a moje prsty sa naprogramovane rozbehli po klávesnici. Obrátila som sa na najvyššie inštitúcie s nádejou, že prídu na pomoc ako rytieri spod mohutného Sitna.

Ďatelinka

(ukážka z prekladu do rómčiny od Mariána Baloga, s. 122–124)¹

Pre aver dives pes pal e *Ďatelinka* the pal o calo gav prekal balval lidžalas o lav PETICIJA. Lačhes penge oda gondolinde. Peticija.

Prekal late imar o Roma na phirena andre amari *Ďatelinka*. O starostas sar šeralo lenge prekal peticija čhingerela o školakero obvodos, vakerenas cichones savore khereskere fali, vakerelas pes pal oleste dojekh serate, kaj gelom. E peticija pes irinelas tele andre sklepa, pro urados, pre pošta the andre maštaľňa. U me man zachudňom te rozperkerel pre cikne kotora.

Sar te bi pes jekhe poroskere čaladuňipnaha našaďa smiripen, pheras the asaben.

Sakaj, kaj sas miro pindro *Ďatelinkate*, urnisaľolas bikamaduňipen. Zachudne pes te irinel gaveskere pletkakere nevipena, so pes buchľarenas sar elektrika. Dojekh dženo odoj dothodaľ peskero čačipen, peskero koloris, vaš savo pes rozgindaľ te marel. The paľikerdones le pletkendar pes o bikamaduňipen sar elektrika čhorelas le manušege *Ďatelinkatar* andre žili the andre marelas len nalača zoraha. Bikamadune lavengere zaterďipena pen lemavenas pro direktorkiňakero dumo, u paš oda urnisaľonas ciknore kaštora, save phosavenas andro pedagogikano zboros. Amenge na vaďinelas, hoj andre amende phosavelas o kaštora, hoj o phosaviben zadukhaďa, hoj avle avri o apsora. Na daraďom le kaštorendar, ačhiľam zorales te terďol pro pindre. Sar jekh teštos.

O žurnalisti dojekhvar phirkerenas andre škola sar bokhale ruva, dojekh lendar kamelas te phosavel peskero pingalo vortanes andro školakero jilo *Ďatelinkate* the te mukhel les avka, kaj te ratvaľol avri, leskero rat te chasňarel sar e tinta, kaj šaj sthoven doš the buchľarel la andro internetos. Na sas jekh manuš Slovakijatar, so bi na džanelas pal o etnikano mariben, kana duj Roma gejlje mamuj jekhe gadžeske andre amari škola, u so bi na šunelas o kampaľišagos vareso ke oleste te phenel. O čačipen ňiko na rodelas. O žurnalisti rodenas dojekh mel the kaľipen, so pes delas te arakhel. Ča te avel angluno. Te irinel pal e šikana, pal e diskriminacija opral gadžende, the populistikanes te šunel ča jekh sera. Opral *Ďatelinkate* avle bare chmari, opral smiripen the jekhetano dživipen vaš vajsavo narodnosť i andre amari škola. E ufnostá vaš koloriskero kušťik pes ačhiľa odčhidĩ seratar.

Džidones man ada bijezorakero šundĩpen murdarelas. Šunavas, hoj musaj vareso te kerav. Aľe so? Pre kaste šaj visarav, pre savo vudar šaj klopinav? Bešavas sar cindĩ kachňi zborovňate the užaravas, hoj chuťela pre mande varesavo zaarakhardo gondolipen. Akor sar vudud ňebostar phundradom o kompjutros the mire angušta pen rozdenašle pal e klavesňica. Visardom man pre jekhučeder inštituciji la ufnostaha, hoj avena te šegitinel sar slugadža le bare Sitnostar.

¹ Preklad bol redakčne mierne upravený, predovšetkým z hľadiska formátovania a zjednotenia tvarov (pozn. red.).

Na druhý deň, keď som vchádzala do tichej zborovne, ma prekvapil zvýšený mužský hlas z riaditeľne.

Bože, ktorý rodič vstal dnes so zlou náladou? pomyslela som si. Krik z riaditeľne sa však stupňoval a bol taký hlasný, že sa ho jednoducho nedalo nepočuť.

„Aká si to riaditeľka, keď nevieš udržať na uzde pedagogickú asistentku?! Ako je možné, že si jej dovolila napísať list, v ktorom všetko objasnila a mňa obvinila z diskriminácie? Ten list tvoja rómska asistentka poslala na Ministerstvo školstva aj na Úrad splnomocnenca vlády Slovenskej republiky pre rómske komunity!“

„Sme škola s právnou subjektivitou,“ – pokojne odvetila riaditeľka. „A nevedela som o tom, že sa rozhodla postaviť na stranu žiakov.“

„Výhovorky!“ zahučal mužský hlas.

„Nevyhovám sa, lebo aj keby som o tom vedela, brániť by som jej nebránila! Nik tak nepozná našich žiakov ako pedagogická asistentka. Trávi s nimi najviac času. A ešte niečo – je to pedagogická, nie rómska asistentka!“

„Takže tak!“ skríkol naštvane mužský hlas, kľučka rázne otvorila dvere a z riaditeľne vyšiel naštvane sám veľký šéf. Starosta. Jeho malým úzkym očiam neunikla moja maličkosť. Zagánil na mňa.

„Dobry deň,“ pozdravila som hlasom bojazlivého dieťaťa.

Veľký šéf dôležite prešiel popri mne ako päťeurovka nesúca sa do banky.

Pr'aver d'ives tosara, kana džavas zborovňate, naužardones šundom zoraleder muršikano hangos andal e direktorňa.

Devloro miro, savo dad the daj uštíla adad'ives ajša nalačba kedvaha? gondofindom mange. Krikos andal e direktorňa zorisaľolas the sas ajso hangošno, hoj pes na delas te na šunel.

„Savi sal raňi direktorka, kana peske na džanes te ľikerel paš peste peskeri pedagogikaňi asistentka?! Sar oda šaj avel, hoj lake priačhaďal te irinel ľil, kaj savoro presikhaďa the mange thoďa doš vaš e diskriminacija? U mek ada ľil tiri romaňi asistentka bičhaďa pro Školakero ministerstvos the pro Splnomocňencoskero urados perdal o romane komuniti!“

„Sam e škola la pravnona subjektivitaha,“ smirnones odphenda e direktorka le muršikane hangoske. „The na džanáš pal oda, hoj pes rozginda te zaterďol paš čhavende.“

„Avrivakeribena!“ harangozinda o muršikano hangos.

„Na avrivakerav man, vaš oda, hoj te bi pal oda džanáš, ta bi lake na ačhaďomas. Ňiko na prindžarel amare čhaven avka, sar e pedagogikaňi asistentka, hiňi lenca jekhbuter vachtos. The mek vareso, oda hiňi pedagogikaňi asistentka the na romaňi asistentka!“

„Ta avka!“ harangozinda la choľatar o muršikano hangos, e kľanka zorales phundraďa o vudar the andal e direktorňa avľa avri korkoro o Baro šeralo. O starostas. Leskere cikne sane jakhenge na denašľom. Zadikhľa pre mande.

„Lačho d'ives,“ salutindom leske le čhavorikane daravutne hangoha.

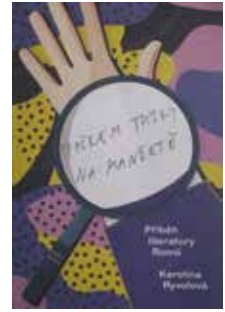
O Baro šeralo pregeľa barikanes pašal mande sar o pandžeuroske love dži andre banka.

Recenze | Anotace

Karolína Ryvolová
Špačkem tužky na manžetě
/ Anna Štičková

Annemarie Sorescu-Marinković, Thede Kahl, Biljana Sikimić (eds.)
Boyash Studies: Researching "Our People"
/ Pavel Kubaník

Tatiana Zachar Podolinská
*Marian Devotion Among the Roma in Slovakia:
A Post-Modern Religious Response to Marginality*
/ Barbora Spalová

Karolína Ryvolová

Špačkem tužky na manželě. Příběh literatury Romů

Praha: Slovo 21, 2021, 192 s., ISBN 978-80-88301-33-2

Kniha Karolíny Ryvolové *Špačkem tužky na manželě – Příběh literatury Romů* mapuje již několik desítek let existující romské literární hnutí, kterému se ale v posledních letech dostává více a více pozornosti, především neúnavnou prací právě autorky a také nakladatelství Kher, jehož je autorka součástí, a dalších sympatizujících novinářek, autorek, redaktorek, vědkyň ad.¹ Kniha je v základu členěna chronologicky do celků dle jednotlivých období – počíná se v roce 1969, kdy vznikla česká organizace Svaz Cikánů-Romů a s ní i svazové věstníky, ve kterých začali publikovat první autorky a autoři (např. Tera Fabiánová nebo Andrej Giňa). Druhá kapitola „Pod povrchem kvas“ reflektuje normalizační sedmdesátá a osmdesátá léta, kdy byla praktikována další vlna asimilační politiky a potlačovány jakékoli snahy etnoemancipačního hnutí. Třetí kapitola je rámována lety 1990 – tedy po převratu – a 2005, kdy zemřela stěžejní osobnost české romistiky Milena Hübschmannová. Závěrečná kapitola začíná situací po smrti Hübschmannové, kdy mnoho jejích studentek, svěrenkyň a kolegyně bylo „bezradných“ (s. 109), končí ovšem optimisticky až v současnosti, kdy je literatura romsky píšících autorek a autorů literární obcí uznanou součástí české literatury. Důkazem budiž pravidelné publikování romsky psaných textů v časopisu Respekt, ne zřídkavé pořady v Českém rozhlase (namátkově 2016, 2019, 2021, 2022), tematická čísla mnohých literárních časopisů. Také jsou v poslední době úspěšná autorská čtení romsky píšících – především – autorek. Například na posledním festivalu Tabook v Táboře se ani na všechny zájemkyně a zájemce o čtení nedostalo, místa byla beznadějně obsazena. Samozřejmě se ale stále jedná o tzv. nezávislou literaturu, tedy tu, která cílí na náročnější čtenářstvo, jež vyhledává nemainstreamovou literaturu. Na romské autorky na plakátech v metru, které inzerují mainstreamové tituly, si ještě budeme muset počkat.

1 Autorka záměrně používá generické femininum a genderově neutrální jazyk.

Pro nestudovanou romistku je kniha nesmírně zajímavá a přínosná. Nejen z literárního hlediska – Ryvolová logicky navazuje na obecné dějiny romského etnoemancipačního hnutí v Československu, protože romsky psaná literatura s ním byla pevně svázána, proto se lze z knihy i rámcově dozvědět o historii hnutí od konce šedesátých let 20. století. Jako výchozí příručka jistě poslouží i začínajícím romistkám a nejspíše po ní občas sáhne i odborná obec, neboť v ní najde poměrně přehledně uvedené základní informace. Bude-li přístupná i většinové veřejnosti, tedy čtenářstvu pohybujícímu se v literárním mainstreamu, je otázkou, ovšem to nejspíše ani není její prvotní ambicí, přestože by mnohé z nich kniha měla šanci obohatit.

Pokud se na knihu podívám z hlediska knižní kultury a nakladatelské přípravy, oceňuji obrazovou výbavu, ve které kniha pracuje s mnoha dobovými fotografiemi, ukázkami tvorby jednotlivých publikujících autorek a autorů atp. Co je ovšem naprosto nešťastné, je volba papíru. Rozumím, že musel být brán ohled na možnost vytisknout velké množství fotografií, ovšem kniha se – z uživatelského hlediska – prakticky nedá pohodlně číst, papír má příliš vysokou gramáž a kniha nezůstává otevřená jinak než za použití síly. Titul by si zasloužil i pečlivější sazbu (na některých místech najednou dojde ke změně prokladu a velikosti písma, např. na s. 43, občas se dočkáme i korektorkou nepodchycené chyby). Obecně je zřejmé, že knihu nevydalo zavedené nakladatelství, ale nezisková organizace jako součást většího projektu, což nevadí, problémem jsou chybějící nakladatelské zkušenosti, které by knize, jež je zásadním příspěvkem do české literární vědy i romistiky, poskytly patřičný servis.

Ale zpět k samotnému textu. Ryvolová čerpá z mnohaletých zkušeností, znalostí a kontaktů, kterými jako uznávaná romistka disponuje.² Přestože jí práci – jak sama uvádí (s. 8) – zkomplikovala pandemie a uzavřené archivy, podařilo se jí předestřít solidní přehledovou publikaci, která uvádí čtenářky a čtenáře do historie romsky psané literatury u nás. Kniha není vyčerpávající, čistého textu je tu jen něco přes sto třicet stran, zbytek tvoří do romštiny a angličtiny přeložené sumáře jednotlivých kapitol, přičemž to, že nebyla vynechána romština, považuji za velmi zásadní. Ryvolová však neaspiruje na beze zbytku vyčerpávající publikaci. Sama uvádí, že jsou mnohá ještě ne zcela zmapovaná místa, že musejí přijít další badatelky, aby nejasnosti doplnily, a že mnohé nejasnosti také zpřesní či naopak úplně obrátí zpracování archivu Mileny Hübschmannové, které bylo dokončeno až s koncem roku 2021 a ze kterého tedy autorka této publikace nemohla čerpat. Kniha vyniká kvalitou rešerší a snahou uvést na pravou míru mnohdy letité nejasnosti (např. otazníky kolem knihy *Cikán zpívá jinak*, s. 47–50) a také zaplněním prázdných míst, nebo naopak navrácením osobností do kánonu, které z něj – z různých důvodů – vypadly (např. Josef Bánom, Ladislav

2 Ryvolová byla např. hostující editorkou tematického literárního čísla *RDž* 1/2019 (pozn. red.).

Demeter). I vzhledem k náročné, dle autorky mnohdy až „detektivní“ práci, kterou sama komentuje v předmluvě, „[o]dtud pramení název publikace, jejíž obsah se místy podobá poznámkám v rychlosti načmáraným soukromým očkem na manžetu košile,“ (s. 8), je kniha vybavena robustním poznámkovým aparátem, který – jak už to bývá u knih, které je třeba nenechat příliš nabobtnat v hlavním textu – prakticky tvoří další linii textu, což ovšem ztěžuje přehlednost celé knihy. Stejně tak není vždy zcela přehledné řazení jednotlivých podkapitol – je zde vidět jasný záměr knihu vést po chronologické linii, ne vždy se to však daří (např. závěr podkapitoly „Překladová tvorba“, s. 119). Nevýrazněji se toto projevuje u umístění asi – mezi většinovou populací – nejznámější romské autorky Eleny Lackové. Ryvolová možná překvapivě neklade začátek romského písemnictví v Československu právě k Lackové a jejímu *Hořícímu cikánskému táboru* (konec čtyřicátých let), ale umísťuje Lackovou skoro až na samý závěr knihy (s. 100–104) a vztahuje ji k době, kdy Lackové vyšly dva výbory z díla. Může se také jevit překvapujícím, že Lacková nedostala v knize obecně větší prostor, zde ale právě Ryvolová vybízí k tomu, aby vznikla monografie věnovaná výhradně této stěžejní osobnosti.³

Určitou nekonzistentnost také vykazují konce kapitol. Zatímco v té první se dočkáme závěrečného shrnutí dané kapitoly v samostatné sekci, jak je tomu u odborné literatury běžné,⁴ v dalších kapitolách už je to řešeno třeba jen závěrečným odstavcem (často i třeba jen jako shrnutí podkapitoly a už ne celé kapitoly), nebo se shrnutí nevyskytuje vůbec. I toto z větší části přikládám chybějícímu odbornému vedení ze strany nakladatelství. Odbornosti knihy bylo dle tiráže a poznámek v předmluvě věnováno ohromné úsilí – kniha měla odbornou recenzentku Alenu Scheinostovou, její části prošly rukama i dalších poradkyň a poradců a korekturou romštiny, angličtiny i češtiny, což je bezesporu ku prospěchu věci. V tiráži ovšem není uvedena odpovědná redaktorka, která by právě věnovala větší úsilí kohezi textu, což by kniha skutečně potřebovala.

Podtitul knihy *Příběh literatury Romů* a následná předmluva čtenářstvu slibuje skutečný – možná až „detektivní, či beletristický“ – příběh, stejně tak k tomu inklinují poetické názvy kapitol („Injekce z hrotu tvého pera“, „Pod povrchem kvas“). Jde však o skrz naskrz odborný text, a přestože se Ryvolová snaží psát čtivě a poutavě, nutně naráží na limity žánru a v některých momentech zůstává vysloveně rozpolcena mezi snahou o akademický text a snahou zachovat přístupnost čtenářstvu, které literárněvědné ani romistické texty běžně nečte, a výsledek je tak stylisticky poněkud rozpačitý. I toto vnímám jako slabinu, kterou by zkušená redaktorka pomohla posunout správným směrem, neboť po obsahové stránce knize nelze nic zásadního vytknout, text v zásadě dostává tomu, co autorka

3 Srov. recenzi Radky Patočkové na knihu Alexandra Mušinky *Elena Lacková I.* v RDž 2/2021 (pozn. red.).

4 Tato kapitola vyšla dříve samostatně jako odborný článek v RDž 2/2019 (pozn. red.).

slibuje v předmluvě – poskytuje ucelený a základní přehled o daném tématu.

Přes výše zmíněné problematické momenty je naprosto zřejmé, že autorka přdestřela zásadní publikaci o oblasti literatury, jejíž historie nebyla dosud v odborné obci dostatečně známa. V momentě, kdy na českém knižním trhu není – i přes veškeré dosavadní úspěchy a přijetí ze strany nezávislé literatury, odbornic a náročnějšího čtenářstva – (nejen) tato minoritizovaná literatura stále dostatečně vidět v hlavním literárním proudu, je taková publikace skutečně průlomová, a to i proto, že končí až v současnosti. Ryvolová se obecně snaží nehodnotit literární úroveň jednotlivých textů, nabízí spíše možnost se na jednotlivé texty podívat a vůbec o nich dát vědět světu.

Na závěr se nabízí otázka, čím se může většinová literatura inspirovat od té romské? Bezesporu v tom, že romsky psaná literatura nebyla zřejmě nikdy tolik zatížena nedostatečným zastoupením žen – ostatně už v prvním periodiku *Romano lil* měla Tera Fabiánová vlastní rubriku „Zadáno pro Teru“ a byla vůbec první, která tu publikovala. Ještě před ní to byla Elena Lacková. Přestože pak bylo autorek méně, vždy dostávaly prostor. I proto možná nyní zažíváme vysloveně *boom* romsky píšících autorek (čemuž se Ryvolová v knize také věnuje), které se na české literární scéně pohybují a některé již roky úspěšně (Stanislava Miková, Maria Siváková). Nezbyvá než doufat, že se nastolených témat ujmou další romistky a literární vědkyně a dočkáme se nových monografií a publikací o této součásti české literatury. Stejně tak je třeba doufat, že romsky píšící autorky a autoři časem obsadí i literární mainstream a začnou se třeba hojněji objevovat i v doporučených seznamech knih v českých školách. Vzhledem k jejich významu by to bylo vhodné a žádoucí.

Anna Štíková⁵

⁵ Autorka se věnuje problematice knižního trhu a postavení tzv. nezávislé literatury a knižních profesionálek a profesionálů. Studuje doktorát na FF MUNI, vede profesní platformu malých nakladatelů a knihkupců Knihex. Vychází z feministického konceptu bibliodiverzity, a proto ve svých textech užívá genderově neutrální jazyk, případně generické femininum. E-mail: stickovaanna@gmail.com

Annemarie Sorescu-Marinković, Thede Kahl, Biljana Sikimić (eds.)

Boyash Studies: Researching "Our People"

Berlin: Frank & Timme, 2021, 462 s., ISBN 978-3-7329-0694-9

Především v zemích Balkánu, střední a východní Evropy, ale i v severní a jižní Americe žijí lidé, kteří jsou ze strany majority i místních Romů často považováni za Romy, striktně z historického úhlu pohledu je jejich souvislost s Romy poměrně zřejmá, sami se ovšem jako Romové většinou neidentifikují. Mluví či nedávno ještě mluvili varietou rumunštiny (a místními jazyky dané země) a zejména v minulosti se věnovali nějaké odnoži výroby drobných dřevěných předmětů. Pokud se mají tito lidé zařadit do nějaké etnické kategorie, označují se zpravidla termíny odkazujícími k profesi, nejčastěji ke zmíněnému zpracování dřeva (*Lingurari*, *Fusari*...) nebo k těžbě (*Rudari*, *Bojaši*...), někdy jsou takto označováni i zvnějšku (viz slovenské *Korytári*). Právě těmto komunitám sdílejícím do značné míry společnou historii, jazyk, povědomí o vlastní skupině a její odlišnosti od skupin jiných, nesdílejících ovšem jediné etnonymum, se věnuje sborník nazvaný *Boyash Studies: Researching "Our People"* („Beášská studia: zkoumání „našich lidí““). Již ve svém názvu vyjadřuje tendenci do jisté míry vydělit studium „Beášů“ (v recenzi budu užívat termín zavedený na česko-slovenském území a etymologicky spojený s termínem v názvu publikace) mimo stávající *Romani studies* (tedy romistiku). Tento záměr koreluje s etnickou identifikací samotných Beášů, ovšem i *Boyash studies* jsou do jisté míry akademickým zastřešujícím termínem pro skupiny, u nichž samotných se identifikace s širším společenstvím zatím jen ojediněle utváří (na to naráží v názvu užitý termín *our people*, „naši lidé“, který je převodem aktuálně editory pozorovaného emického nadstřešujícího termínu *oameni nostri*).

Kniha je rozdělena do tří oddílů – etnografického, lingvistického a historického – kterým předchází dva zastřešující texty. První z nich napsali editoři sborníku. Annemarie Sorescu-Marinković a Biljana Sikimić jsou kolegyně z Ústavu balkánských studií Srbské akademie věd, obě v minulosti publikovaly jak etnologické, tak lingvistické studie o Beáších z různých

zemí balkánského regionu. Editorské trio doplňuje Thede Kahl, profesor Jihoslovanských studií na Univerzitě Fridricha Schillera v Jeně a předseda rady projektu Rakouské akademie věd VLACH (*Vanishing Languages and Cultural Heritages*), který se věnuje dokumentaci a podpoře ohrožených jazyků a kultur (www.oeaw.ac.at/vlach). Recenzovaná publikace je jedním z publikačních výstupů této iniciativy. Článek editorů není pouze povinnou informací na úvod, lze jej číst i jako určitý programový text navržených *Boyash studies*. Jako blízký cíl oboru vidí editoři snahu mapovat vznikající nadregionální identitu *oameni nostri*, přijít s uceleným pohledem na historii skupiny a dokumentovat mizející kulturní dědictví. Úvod ale nabízí především podrobný exkurz do dosavadní odborné literatury psané v různých jazycích (bibliografie zahrnuje přes sto titulů). Jedním z cílů sborníku (jednoznačně naplněných cílů) bylo seskupit kolektiv autorů publikujících v různých jazycích a představit aktuální výzkum Beášů v angličtině. Druhý zastřešující text Eleny Marushiakové a Vesselina Popova pak poskytuje základní historické souvislosti a nastiňuje mozaiku identit „Beášů“ v různých lokálních kontextech.

Články v jednotlivých sekcích pak představují parciální témata obvykle bez tendence k širší kontextualizaci ať už v rámci proponovaných *Boyash studies* nebo jednotlivých oborů (etnografie, lingvistiky, religionistiky či historie). Někdy se jedná o první výstupy z aktuálních výzkumů, u kterých lze tuto soustředěnost na lokální detail pochopit. Soubor těchto textů tak představuje spíše paletu témat a autorských přístupů zaměřených na studium Beášů v různých zemích. Studie se věnují jistému segmentu života, historie či kultury Beášů (Rudarů, Ludarů...) na Zakarpatské Ukrajině (Olha Kolomyets), v Maďarsku (Anna Orsós, Mátyás Rosenberg), Rumunsku (Ileana Benga, Bogdan Neagota, Sinziana Preda), Bulharsku (Vasilka Aleksova, Magdalena Slavkova), Řecku (Thede Kahl), Srbsku (Mircea Măran), Chorvatsku (Petar Radosavljević, Todd L. Price, Hristo Kyuchukov, Danijel Vojak, Melody J. Wachsmuth) a v USA (Sheila Salo). Věnují se tak rozličným tématům jako jsou provozování hudby, projevy religiozity, vyjednávání etnických hranic, dialektologii jazyka, jeho statusu u mluvčích a pozici ve vzdělávání, dávnější i novodobé historii Beášů včetně období perzekuce nebo genetickým dokladům minulých migračních tras Beášů. Patrně nejvyváženější je sekce historická, nicméně inspirativní články nabízí v zásadě každá ze sekcí knihy. V dalším textu se zaměřím jen na několik vybraných.

Sinziana Preda představuje lokální případovou studii skupinového vymezování Rudarů v přístavu Bechet na rumunsko-bulharské hranici, kde kromě Rudarů a Rumunů žije i početná skupina Romů. Preda podává celkem přesvědčivý obraz skupiny, která nechce být zaměňována ani s Rumuny ani s Romy, ačkoli záměně s Romy zvnějšku v podstatě permanentně čelí. Vůči jiným skupinám se vymezují endogamií, vztahem k tradičnímu řemeslu, jazykem (resp. neromským jazykem). Autorka se přiklání k tomu, aby etnická identita byla studována jako

dynamický proces, který vede k různým lokálním konstelacím (tedy například i k tomu, že se členové stejné skupiny cítí někde jako „jiní Romové“ a jinde jako „ne Romové“).

Článek Sînzianny Preda je pouze dílčím (a dle autorky vlastně i náhodným) výstupem poměrně obsáhlého projektu zaměřeného na podoby identit Romů v Rumunsku. Z obdobně širokého mapování, tentokrát dialektologického, vychází Mátyás Rosenberg. Autor svůj výzkum variet beáštiny rozprostřel do 165 lokalit v Maďarsku, Slovinsku, Chorvatsku, Bosně a Hercegovině, Srbsku, Rumunsku, Ukrajině, Slovensku a České republice. V článku se ovšem zaměřuje pouze na maďarský prostor a na otázku, jak jazyková situace odpovídá zavedenému označování subetnických skupin Beášů v Maďarsku. Oproti Katalin Kovalczik, která ustálila terminologii *ardelan* /transylvánští/, *munćan* /horští/, *tićan* /od Tisy/, vidí autor situaci v detailnějších proporcích. Nejužívanější jsou mezi Beáši, zdá se, termíny pro ty žijící v Zadunají (v rámci Maďarska jde o region, kde žije Beášů nejvíce). Zvnějšku jsou nejčastěji titulováni *Dunás*, v rámci regionu fungují vzájemná exonyma *Ardilęn* a *Munćan*. Etnonymum *Tićan*, které uvádí Katalin Kovalczik, vidí autor spíše jako zkomolené Čisan, dále je specifikuje jako exonymum užívané spíše jen zřídka Beáši na dolním toku Tisy pro skupinu na horním toku Tisy, která v dosavadních textech ani nebyla identifikována. Beáši mimo Zadunají (termín Zadunají označuje veškeré území na západ od Dunaje) žijí více roztroušeně a jednotlivé zachycené variety jazyka jsou zde rozmanitější než v Zadunají. Beáši zde velmi často (oproti Zadunají) žijí i ve smíšených manželstvích s Maďary, což má negativní vliv na vitalitu místních variet beáštiny. Tyto variety jsou také v zásadě vynechány z veškerého dosavadního jazykového plánování beáštiny (podrobný soupis aktivit na podporu beáštiny v Maďarsku poskytuje text Anny Orsós, jíž vyšel obdobný přehledový článek také v *Romano džaniben* 1/2010).

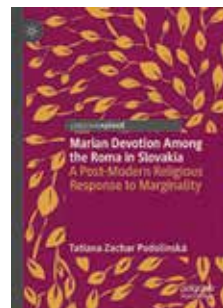
V historické části z mého pohledu dominují dva texty mapující osud Beášů v Chorvatsku za druhé světové války (článek Danijela Vojaka) a během občanské války v devadesátých letech (Melody J. Wachsmuth). Vojak stručně a přehledně popisuje pozici Beášů v mozaice etnických skupin v Chorvatsku. Autor akcentuje skutečnost, že korytáři, na chorvatském území prvně zmiňovaní koncem 19. století, si před druhou světovou válkou na venkově vydobyli dobrou pověst. S touto etapou ale ostře kontrastuje soupis z roku 1941, na základě kterého proběhla následná genocida s centrem v táboře v Jasenovaci. Zatímco bosenští intelektuálové dokázali podle Vojaka ze soupisu vyjmout na základě argumentů tehdejší rasové vědy lidi označované jako *White gypsies* (bosenské usedlé Romy–muslimy), Beášové nebyli genocidy uchráněni navzdory odlišné autodeklaraci a pokusu poukázat na možné námitky ze strany fašistického Rumunska proti vyhlazování Rumunů. Obdobnou pozici „na okraji“ analyzuje skrze vyprávění Beášů i Wachsmuth během konfliktu probíhajícího v Chorvatsku

v první polovině devadesátých let. Autorka mluví s Beáši, kteří se identifikují jako *Roma, Gypsy*, což by šlo v základních obrysech parafrázovat jako „Romové s odlišným tradičním jazykem“. Debatu o podobách identity následně vřazuje do kontextu občanské války a ukazuje, že ve chvíli národnostně vyhraněných sporů uvízli její respondenti v pozici „mezi“ dominujícími národy, byli často osočováni z přichylnosti k opačné straně a navíc i vystaveni stereotypům, které jejich pozici dále komplikovaly. Podle autorky se násilí a nespravedlnost během války dotkla Romů stejně jako Chorvatů nebo Srbů. Nicméně Romům v poválečných časech scházel kapitál, aby svůj příběh prosazovali jako součást příběhu občanské války v bývalé Jugoslávii a aby se domáhali odškodnění tak, jak se to dařilo Chorvatům, Srbům či Bosencům. V poválečných časech, kdy se mnozí vraceli do svých domovů, se pozice Romů oproti jiným nijak nezjednodušila a mnozí Romové svůj domov raději opustili.

Knihla obsahuje celkem dvacet příspěvků od 24 autorů. Sborníku lze několik věcí vytknout: jednotlivým třem sekcím by šlo předřadit kratší úvody se základními informacemi, neboť v některých základních faktech si autoři protiřečí, jiné skutečnosti se zase někdy opakují. Některé příspěvky jsou až příliš parciální a neberou ohled na čtenáře, který se v podrobnostech vybraného tématu nevyzná, některým příspěvkům by slušelo i důkladnější odkazování. Jinými slovy, editorská práce mohla být důkladnější. Přesto ale soubor poslouží jako potřebný základní vstupní bod do studia rozmanité skupiny Ludarů, Rudarů, Bojášů, Volochů nebo chcete-li *oameni nostri*.

*Pavel Kubaník*¹

¹ Pavel Kubaník vyučuje na Seminárii romistiky KSES FF UK v Praze. E-mail: pavel.kubanik@ff.cuni.cz

I vědkyně je člověk:

Etnografie romské zbožnosti v akademickém popisu

Tatiana Zachar Podolinská

Marian Devotion Among the Roma in Slovakia: A Post-Modern Religious Response to Marginality

Cham: Palgrave Macmillan, 2021, 166 s., ISBN: 978-3-030-56364-6

Tatiana Zachar Podolinská je etnoložka, která má za sebou roky terénních výzkumů slovenské religiozity a zejména religiozity slovenských Romů. Je patrně také nejcitovanější akademičkou v této oblasti, resp. nejvíce se jí podařilo proniknout svou prací mimo akademické prostředí. Práce *Boh medzi bariérami: sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou*,¹ na které se podílel také kolega antropolog Tomáš Hrustič, je hojně citována lidmi, kteří se věnují sociální či pastorační práci s Romy nejen na Slovensku. Dokonce to v posledních letech vypadá, že její impakt se projevuje i v politické sféře – slovenská vláda již třetím rokem finančně podporuje práci pastoračních asistentů z řad katolické církve v romských komunitách.² Kniha, kterou chce krátce představit tato recenze, má však čistě akademické ambice. Možná až příliš čistě.

Kniha se ve svých čtyřech, relativně uzavřených částech věnuje novodobým mariánským zjevením obecně, dále vymezuje romské křesťanství, postavení mariánského kultu v této zbožnosti a také otázce, nakolik jsou zjevení možnou cestou romské emancipace, cestou posunu z periferie do centra. Texty jsou perfektně vybavené odkazy na zdroje, poukazují na dalekosáhlou autorčinu znalost terénu,

1 Viz Podolinská, Hrustič (2010), na stránkách *RDž* srov. též Ort (2012) – pozn. red.

2 Toto propojení je částečně vnímáno i jako problematické. Odpůrci implementace výzkumu publikovaného v roce 2010 poukazují na to, že protěžuje katolickou církev a nepoukazuje na nezdařené pokusy o inkluzi náboženskou cestou. Do ohně nesváru přilil v lednu 2022 olej také místopředseda slovenské vlády Igor Matovič, když oznámení o pokračování podpory pro katolické pastorační asistenty v romských misijních propojil s obviněním nevládních organizací působících v romských komunitách z rozkrádání veřejných financí.

mediálního referování, ale i pokusů o uchopování problematiky z různých vědeckých disciplín. Sama přichází se silným a inovativním rámcem: z religionistického hlediska je romská mariánská zbožnost podle Zachar Podolinské propojením předmoderních prvků tradiční romské zbožnosti s ultramoderními elementy postmoderního křesťanství; ze sociologické perspektivy pak jde o vyrovnávání se s marginalizací prostřednictvím vytvoření ostrovů „marginální centrality“ (s. vi).

Kniha je rozhodně skvělým zdrojem pro přehled o výzkumech slovenské romské zbožnosti po roce 1989, nicméně v několika okamžicích by si člověk přál, aby se dozvěděl i o tom, jak vypadala situace před rokem 1989. Například, když autorka říká, že po roce 1989 se rozvinula misijní práce církví směrem k Romům (s. 48). Na to, že kniha má být o vyrovnávání se s marginalizací, chybí v popisech jiní aktéři než Romové. Jak konkrétně církevní aktéři či jiní aktéři z majority spoluutvářejí situaci, která je zde popisována? Jak ji spoluutváří vědkyně sama? Kniha je sice sympaticky romocentrická, nicméně i neromští aktéři by do popisu patřili.

Ti jsou zde přítomni alespoň prostřednictvím výstižných kategorizací stereotypů v pohledu na Romy a jejich religiozitu. Zachar Podolinská nešetří vlastní vědeckou komunitu, když vyjmenovává vědecké tropy, jimiž vědci uchopují romskou zbožnost: jsou jimi exotizace, kamuflování (křesťanství je jen povrchní nátěr přes nekřesťanské jádro), synkretismus a konzervatismus až zaostalost (s. 50–52). Podobně na kategorizaci mediálního referování o zjeveních a zázracích pozorovaných Romy autorka ukazuje nenápadné způsoby marginalizace uplatňované majoritou: vyjadřování pochybností o charakteru zjevení i důvěryhodnosti pozorovatelů zjevení, poukazování na to, že Romové zjevení hned uvěřili a jak se mezi nimi rychle šíří tyto zvěsti, že příslušné autority mají ke zjevení rezervovaný postoj... (s. 130–133).

Pro mne coby antropoložku jsou pak nejpřínosnější částí knihy autorčiny záznamy z terénního deníku, kde konečně vystupuje z rezervovaného postoje vševědoucí akademičky a dává čtenáři nahlédnout do konkrétních vztahů, které během výzkumu navázala s Gretou a Kristínou (s. 108–118). Ukazuje, jakou roli v těchto vztazích a vlastně i ve vyznění poselství, které Panna Maria předala oběma vizionářkám, hraje to, že Tatiana je zástupkyně majority, žena, někdo, kdo je schopen náboženského prožitku... Výzkum se náhle vylupuje z nánosů akademických odkazů jako konkrétní dynamická životní situace, která je předmětem poučené reflexe. Bylo by skvělé, kdyby takových momentů bylo v knize více. Při takto plastickém popisu by mi pak ani nevadilo, že kniha není opatřena metodologicko-etickou kapitolou, na což poukazuje ve své recenzi Beláňová (2021). I přes tento povzdech se ovšem jedná o prvotřídní publikaci k danému tématu, která obohatí erudované i laické čtenáře.

Barbora Spalová³

³ Barbora Spalová působí na Katedře sociologie, Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy.
E-mail: b.spalova@gmail.com

Literatura

- Beláňová, A. 2021. Tatiana Zachar Podolinská, Marian Devotion among the Roma in Slovakia: A Post-Modern Religious Response to Marginality (recenze). *Religio: Revue pro religionistiku* 29/2, 190–192. <https://doi.org/10.5817/Rel2021-2-6>
- Ort, J. 2012. Pastorační činnost jako nástroj sociální inkluze. *Romano džaniben* 19 (1): 83–90.
- Podolinská, T., Hrustič T. 2010. *Boh medzi bariérami. Sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou*. Bratislava: ÚEt. SAV.

Romano džaniben – 29. ročník – 1/2022

Časopis romistických studií

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky v rámci programu Podpora rozšiřování a přijímání informací v jazycích národnostních menšin.

Dále byl financován hlavním městem Praha z Programu v oblasti podpory aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2022

a finančně podpořen byl také Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v rámci projektu CRP 2022: Podpora strategicky významných programů na Filozofických fakultách UK, MU, UP.

Vydává Romano džaniben, z. s.

Biskupcova 85, 130 00 Praha 3

e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz

bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktoři: Pavel Kubaník, Helena Sadílková

Redaktoři: Renata Berkyová, Helena Kaftanová, Jan Ort, Lada Viková, Eva Zdařilová

Redakční rada:

Mgr. Michael Beníšek, Ph.D.; Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.;

Mgr. Lucie Fuková; PhDr. Jana Horváthová; Mgr. Pavel Kubaník, Ph.D.;

Mgr. Alexander Mušinka, Ph.D.; Mgr. Tatiana Podolinská, Ph.D.;

doc. Jurina Rusnáková, Ph.D.; Helena Sadílková, Ph.D.; Mgr. Lada Viková

Seznam recenzentů je uveden na webových stránkách

www.dzaniben.cz.

Sazba: Kateřina Krčíková

Obálka: Daniela Kramerová

Tisk: powerprint s.r.o.

Náklad: 300 ks

Doporučená cena: 160 Kč

Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545

Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno

Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24. 6. 1994.